

HATODIK KÖNYV.

I.

Öreg Rákóczy György 1649. jan. 10-én temettetett el, fejedelmi pompával Gyula-Fehérvártt, hol az összegyűlt rendek a jan. 21-én kezdődött gyűlésben az 1642-iki választás alapján s az akkori conditiok értelmében II. Rákóczy Györgynek átadák a fejedelemséget. A gyűlés sietett a sérelméket, mennyire lehetett, orvosolni: mindenekfölött a szabad kereskedést állítá helyre s a fejedelmi egyedáruskodást korlátolá. 1648-ban az öreg fejedelem egy csomó felségsértési pert kezdett az akkori gyűlés helybenhagyásával – ezeket, az egyetlen Nadányi Istváné kivételével, megszüntették. Maga az ifju fejedelem fényes követséget küldött a portára, mely székfoglalását bejelentse, az erdélyi adót, melyet a szultán 15,000 aranyra emelt, s az atyja által ki nem fizetett, és a két megyéért járó 20,000 arany két évi hátralékot megvigye. A követség a befizetések után 1649. jul. elején megkapta az athnamet, jelvényeket, s egy kapucsi basa kíséretében nyomon visszaindult Erdélybe. Az okirat szerint II. Rákóczy az országot birja az eddigi adó mellett, de úgy, hogy azon hódoltság, mely Gyulához, Jenőhöz, Szolnokhoz, Lippához, Temesvárhoz tartozik, s Báthori Zsigmond lázadásáig oda adózott, e kötelezettségének jövőre is eleget tegyen, hogy Erdély Párkány és Almás vidékeinek ügyeibe ne elegendjék: mind ezekért a tatárok az oláh vajdák s a határszéli basák vele jó szomszédságot fognak tartani. Könnyen és gyorsan el volt igazítva azon

kérdés is, mely a magyarországi viszonyokból támadhatott, az által, hogy a kikötött öt megye haladéktalanul visszaadatott a magyar királynak. Ily módon mind két szomszédos nagy hatalom jó akaratát megszerzvé magának az ifju György, kinek most első gondja volt, hogy a pura fiscalítások összeírása által a kincstári uradalmakat kérdésen kívülivé tegye.

S e lépések mellett, melyek arra voltak számitva, hogy künn jó akaratot ébreszsenek, benn minden aggályt eloszlassanak, csakhamar történtek oly dolgok, melyek az óvatosabbak tetszésével épen nem találkoztak. Az ifju fejdelem önfejü és nagyravágyó volt, neki nem tetszett „az öreg fejdelemtől maradt tanácsurak” óvatosága s ezek nem minden aggály nélkül vették észre, hogy véleményadásra ritkán szólíttatnak fel, hogy az ifjabbak, kik a kidült öreg oszlopok helyett a cabinetbe jutottak, őket, a megmaradtakat egészen tulszárnyalák. A kapitányságokban, végvárok tisztségeiben is uj erök kerültek fel, s a legfontosabb megyének Szathmárnak főispánsága – minthogy e hivatal betöltésének joga felett Bécs és Fehérvár közt per támadt – megürült állapotban hagyatott, mi magában a megyében zavart és rendetlenséget, kívül a Részeken izgatottságot szült. De magában az erdélyi hódoltságban is könnyen veszélyessé válható mozgalom támadt, midön a jeneiek egy török spáhit meggyilkoltak. Haller Gábor a várparancsnok távol volt s a magyar és moslim harcosok közt véres visszatárlásokra került a dolog, mignem a háborgókat egy portai biztos s a jenei alkapitány lecsendesíték.

Nagyobb volt a csapás, mely ez időben magát a fejdelmi családot érte. Az özvegy fejdelemasszony, a magyar anyák és háziasszonyok örök tiszteletre méltó példánya, a pataki uradalomban vonta meg magát, s lön ott a népnek, vidéknek, vallásnak, és tudományoknak őrangyalává. Ugyan oda ment kisebbik fia Zsigmond is, egy jól indult és értelmes ifju. A kormányzati ügyek-

től mindketten elvonták makukat s a herczeg semmi erdélyi hivatalt sem akart elvállalni, bár mint óhajták is ezt az ifju György és a rendek, mert nem akart testvére alá rendelve lenni. A herczeg házassági tervekkel foglalkozott – s bátyja lépéseket tett, hogy Lupul moldvai vajda csoda szép leányát nyerje el. A vajda már fiának Ferencznek is keresztatyja volt, s a dolgon kapva kapott – mi azonban nem kis boszuságára elmaradt. Zsigmond herczeg Fridrik bujdosó cseh királynak leányát vette nőül. De e házasság, mely a Rákóczy családot hatalmas dynastiákkal hozta sógorságba, boldogtalanság forrásává lett – a herczegasszony alig három hóval azután, hogy Patakra jött, 1651 őszén meghalt. A herczeg 1652. febr. 4-én az imádott nőt sirba követte s maga a fejdelem is elkapta a járványos himlőt. A dolog nagy rémületet okozott, s a febr. 12-ére Fehérvárra összegyűlt rendek, azon törvénynek, mely gyermek megválasztását tiltja, ez egyetlen esetben való felfüggesztésével, a hét éves Ferenczet fejdelemmé választák, oly módon, hogy ha atyja elhalna, a kormányzást Kemény János vigye, de a rendek a homagiumot nem teszik le addig, míg az ujon választott maga is meg nem esküszik a készített feltételekre, s míg biztosítva nem lesznek, hogy a reformált valláshoz hű marad. Az előleges portai megerősítést Hasszan basa márcz. 8-ára meghozta, de midőn a fejdelem felgyógyult, még ez év folytán gondoskodott, hogy az első megerősítést egy második kövesse s az e czélból a portára sept. 9-én elindult fényes követség magával hozta a jelvényeket.

A családi vesztéség fájdalomra végre enyhült, s sem a szatmári, sem a jenei összeütközés nem lett komolyabb következményüvé. A béke évét egy rég érzett szükség pótlására, az 1540 óta hozott országgyűlési végzések összeszedésére fordítá. Ezek irásban s 1610 óta nyomtatásban kiadott példányai megritkultak, s Bethlen Gábor perrendtartási szabályzata a munkát nem tette feleslegessé. Annak létrehozásával már öreg Rákóczy

is foglalkozott; fia e végre Bethlen Ferencz korlátnok elnöklete alatt, a három nemzetből egy bizotmányt nevezett ki, mely az összegyűjtött és rendezett articulusokat codificalva az 1653. jan. 15-én megnyilt országgyűlés elibe terjeszté. Két hónapig maradtak a rendek együtt, megvitatták a törvénytárt s végre a fejdelem márcz. 15-én ezt, mint ugynevezett „*approbatae constitutionest*” megerősíté és kinyomatta.

De a béke és nyugalom ifju Rákóczynak nem volt inyére. Birtokában roppant vagyonnak, szomjuhozva hirt és dicsőséget, ez időben már messze kiható tervekkel vajudozott. János Kázmér lengyel király háborut folytatott a kozákokkal, kiknek hetmánya tőlök elszakadni készült. Rákóczy Bethlen János által segélyt ajánlott a királynak s 1652. vége felé Mikes Mihály alatt csapatokat is küldött hozzá. A kiegyezés nem sokára létrejött ugyan a háborgók közt s Mikes visszahozta a csapatokat, de a gyermek Rákóczy Ferencz hála fejében lengyel nemesi rangra lón emelve. E segélyadást nem jó szemmel nézte Lupul, kinek leányát a kozák hetmannak Chemjelnitzkynek fia vette el. A moldvai máskülönbén is haragudott Györgyre, mióta Zsigmond herczeg visszautasítá leánya kezét s természetből is ármánykodó levén, amazt a portán mindenfélével vádolni kezdte. A fejdelem visszatorlásra gondolt, s könnyen talált erre ürügyet. A bojárok rettegték és gyűlölték Lupult „ki husokat ötte meg és véröket szopta mint a kigyó annyi esztendeig” s ellene Rákóczynál kerestek oltalmat. Nyertek is. Lupul háborut folytatott Máté az oláh hospodár ellen, s Rákóczy egyetértve annak nagy logothéjával, 1653 tavaszán, hogy ezt meg segítse Boros Jánost az előcsapattal s Kemény Jánost néhány dandárral Moldvába küldé. Lupul segélyhadakért ve-jéhez szaladt s Kemény Jassyban távolléte alatt Györgyi Stepánt a logothétot tette vajdává. De Lupul csakhamar visszatért s a kozákok Borost Foksánynál, maga Keménynt Koprinkánnál megverte. Nyomon Oláhországba

vezette sergét, honnan azonban visszanyomatott. Ezalatt Rákóczy a Barczaságba hadat gyűjtött s a lengyeleknél segílyt keresett. Nem sokkal utóbb Petki székelyekkel s Lubomirszky lengyelekkel Moldvába nyomultak, egyesültek Gyorgyival és Seliánál Lupulon és Chemjelnitzkyn erőt vettek. Az első Ukrianiába szaladt, az utóbbi napával Szucsávába zárkózott, hol a vajda összeharácsolt kincset őrzé. E vár keményen tartá magát az erdélyi s lengyel hadak ellenében, de midőn ősz folytán Kemény új csapatokkal s tüzéséggel bejött, a kozákok szabad elvonulás mellett feladták. Lupult a segílyére küldött tatárok lánczokba verve Konstantinápolyba küldék. A következő 1654-ben Máté oláhországi vajda meghalt s utódjává Sorbán Konstantin hasonlólag Rákóczy védencze lett. De ez üres pénztárt vett át, s nem lévén képes a személyiséget fizetni, elbocsátá őket. A kenyér nélkül maradt had fellázadt s Heriza Vornikot tette vajdává, ki aztán Konstantint meg is szalasztá. De Rákóczy nem hagyta védenczét – 1655 tavaszán személyesen vezetett hadat Havasalföldre, Plojest mellett egy válságos ütközetben leverte a lázadókat s Konstantint visszaültette székébe.

Most már Rákóczynak mindkét oláh vajda hűbérese volt. De ez emelkedést egyik szomszédja sem nézte jó szemmel: nem a porta, mely a hűbéres tartományok ügyeibe a beavatkozást már korán eltiltá s utóbb is csak a süker kedvéért nézte el, nem a bécsi kormány mely Rákóczy nagyravágyásától különben is tartott. A népek közvéleménye ez aggályokban nem osztozott: szemében a fejdelem hatalma a valónál nagyobbra emelkedett. A süker azonban őt magát is elkábítá s ez volt mi őt előbb-előbb üzé.

Ez időben már a Wasa háznak két ága: a protestáns svéd és catholicus lengyel királyok közt háboru folyt. Észak Pyrrhusának X. Károlynak a harmincz éves háboru tűzpróbájában megedzett katonái diadalokat arattak Kázmér kurtányain (quartíanak, sorkatonák) s Rá-

kóczy már 1655-ben beavatkozásra gondolt. Más utat választott mint atyja. Nem eléglé, hogy a porta országa belügyeiben szabad kezét enged neki, függetlenné tette magát – mint ama két, a diván engedelmé nélkül kezdett vállalata mutatá – a külügyekre nézve is, s a nélkül, hogy ott az utat egyengette volna, az európai udvarokkal egyezkedéseket kezdett. Egy követét Schaum Konstántint 1655. máj. 4-én fogadta Anglia lord protectora, s husz nappal utóbb Schaum egyenes felszólítást nyújtott be ehhez, hogy urát fogadják be a protestáns fejedelmek szövetségébe. Ez időben kezdődött meg az egyezkedés a svéd királylyal is s egy más Kázmérral. Egyiknél úgy, mint a másiknál, nehezen haladt a dolog, mert György beavatkozásának drága árt szabott: magát a lengyel koronát. Kázmérnak még 1655-ben ajánlá, hogy catholicussá lesz, ha fia lengyel trónörökössé neveztetik ki, mitől a lengyel udvar eleinte nem volt idegen, de midőn az csatát csatára vesztett, országtól elhagyatott s maga is bujdosóvá lett, elfordult ez eszmétől. S most daczára, hogy a lengyel király követe, Pramorski korlátnok által, fiának Ferencznek megígérte a trónt, hogy a királyné ez eszme iránt nem mutatkozott idegennek, a lengyel nemesség bizonyos összeg fejében a Szepesség átengedését megígére, s magában a fejedelmi tanácsban is a nagyobb rész a lengyel barátság fenntartására szavazott, nov. 20-án Károlylyal véd- és dacszövetségre lépett, mert ez a porosz részek nélkül az egész lengyel koronát neki magának s nem fiának ígérte, mert ez vallás változtatás nélkül is elérhetőnek látszott, mert a dissidens lengyelek s kozákok támogatásukat felajánlá s tervben volt, hogy a frigybe Németország protestáns fele bevonassék. E kilátásban elegendő garantiát látott ama nem közönséges nehézségek ellen, hogy a porta jó akarója, hogy a bécsi udvar szövetségese a lengyelnek, s mig az elsőt egyszerűen csak értesíté, az utóbbi 1657. jan. 6-áról küldött követe által figyelmeztette, hogy szigoru semlegességet tart-

son, különben szövetségeseivel úgy védi magát mint lehetend.

Már ekkor befejezte hadi készületeit. A táborba-szállás helyéül és idejéül Visket s 1657. jan. 14-ét tüzte ki, midőn a zsoldosok, hajduk, mezei és országos hadak ide megérkeztek s maga is – Rhédei Ferenczet, Serédi Istvánt és Barcsai Ákost helytartókul hagyva hátra – megtartá fényes bevonulását s visszabocsátá a lengyelek részére békét kérő orosz követeket, jan. 17-ére gyűlésre hívta össze a rendeket. Ezek megszavazták a hadi adót s megköszönték, „hogy csendes békesség megmaradásra s szép békesség szerzésre csipőjét felövedzé*).”

Másnap jan. 18-án a had – az oda rendelt két oláh-országi fegyveresekkel együtt közel 40 ezer ember – elindult. Az idő kedvezőtlen volt s a következő napokban mindjárt nagy hó és nagy olvadás váltották fel egymást. A társzekereket csigákon huzzák fel a hegyekre s a katonák övig jártak hóleben. Az előcsapatot Kemény János vezette, a főszereg jan. 29-én ért lengyel földre. Az előhaladást a fejdelem néhány napi betegsége gátolta, annál jobban sietett előre midőn felgyógyult. Febr. 23-án Ferdinánd császárnak mint fölkért közbenjárónak követei táborába érkeztek s Szelepcsényi György mindent elkövetett, hogy visszatérésre bírja, igérvén ezért Kázmér részéről a Szepességet 44 ezer aranyért, Lublót és a krakói vajdaságot. Hasztalan, a követség márcz. 7-én visszatért anélkül, hogy valamit végezhetett volna. Az erdélyi had már megszorodva kozák csapatokkal, márcz. 28-án Krakó alá érkezett, mely már a svédek kezében volt, s hol Virtz a várparancsnok nagy fénynyel és szivélyességgel fogadta. A fejdelem Bethlen Jánost hátrahagyva apr. 12-én egy kis faluban Simsonban egyesült a svéd királylyal. E hó

*) Ez articulusok aláírása volt az egyetlen uralkodói tény, mit fia Ferencz elkövetett.

21-én átkeltek a Visztulán, egy hó mulva Lithvánia határához értek, s máj. 27-én Varsó feladta magát. A hadjárat eddigelé apró csatákból s egyes várak bevételeből állt, de az erdélyi sereg Kemény János szigorú kiadványa ellenére, embertelenül dult, rabolt, égetett.

Ime már mindkét főváros kezökben, de azért meghoditva semmi sem volt, mert a föld, melyről tovább vonultak, nyomban távozások után fölkel s előttök, utánok, mindenütt ellenséges sereg, ellenséges ország. S most egymást érték a kedvezőtlen hírek: midőn állandó követe Tisza István január 24-én tisztelkedett a nagyvezérnél, ez figyelmeztette, hogy urának „békességes országa, nagy gazdagsága, senkitől semmi bántódása; üljön veszteg, ne mozogjon: megárt.” S nyomon rá egy kapucsi basa indított Erdélybe körültekintés végett, ki ide febr. 12-én érkezett. Barcsai a helytartó hiában titkolózott, a kapucsi látható boszusággal tért vissza. S most amaz e hirrel követet küldött a fejdelem után, ki Prsemislből febr. 22-éről Török Jánost a portára bocsátá. A nagyvezér megújítá parancsát, hogy Rákóczy visszatérjen – de Török bár május végén már Lengyelországban volt, nem juthatott a fejdelemhez, mert Bethlen János Krakóban visszatartá. De ha erről nem volt tudomása, csakhamar értésére esett, hogy Mohammed Girai tatár khán, kit követe Sebesi Ferencz hiában igyekezett megnyerni, száz ezer harcossal Lithvániába nyomult, hogy I. Leopold atyjának Ferdinándnak Kázmérral kötött szövetségét nemcsak megújítá, hanem szélesb alappal fektette, s 16 ezer ember kiállítását ígérte; hogy egy lengyel csapat Lubormirszki vezérlete alatt a Részeket s főként a Rákóczy uradalmait kiméletlenül égeti, dulja, rabolja, Munkácsot felégette s a beregzsásziakat „mint egy oltáron megáldozta vala,” s hogy, mi mindenek közt leginkább leverheté, a dánok megtámadták Svédországot, minek következtében jun. 23-án a svédek haza fordultak. Most a fejdelem is visszaindult csüggedten, reményvesztve, baljóslatu jövő köszöbén, bukását egész

nagyságában érezve. S valóban mennél előbbre nyomult, a visszatérés annyival nehezebb vala: mert három ellenség fenyegeté s nem tudá, hogy hol és mikor fogja lengyel, német, vagy tatár útját állani. Érzé, hogy amit eddigelé keresve keresett: megütközés az ellenséggel, az most vesztét fogja okozni. Átkelése a Visztulán jul. 2-án rendetlen volt – sergéből sokan a folyamba veszttek. Utja azután, hogy pár nap mulva a kozákok is elváltak tőle. még bizonytalanabb volt: a tatárok Galicziából nyomultak elő s egy lengyel sereg hátulról fenyegette. Így haladt előre küzdve éhséggel, nyomorral s egyes csapatokkal, mignem jul. 21-én Czarnastrog és Miendzyboz közt a köztársaság hadára bukkant s két napi alkudozás után jul. 23-án nem annyira békét mint kegyelmet vásárolt: „haza érkezése után a lengyel királyt ünnepélyes követséggel fogja megengesztelni, a svéd-szövetséget felbontja, sőt ha kívántatni fog Kázmérnak ad segílyt, az elfoglalt várakat visszaadja s hadi költségül 1,200,000 frtot fog fizetni.” De a lengyel hadak, kezesek kicserélése után is folytonosan üldözik az erdélyieket, mignem jul. 26-án megjött a hír, hogy a tatárok nyomukban vannak. A fejdelem néhány főúrral s némi kísérettel elvált s ugyanazon az uton, melyen oly fénynyel jött, hogy „akik a belső titkokat nem tudnák, hogy kész királyságra menne, azt állithatnák,” álruhában bujdosott haza. Hadának egy része Moldvának vette útját, de ott levágatott. Az ekkép leolvadt táborral Kemény János maradt, mely folytonos csatározás közt folytatta visszavonulását. Trembowlánál utolérték a tatárok s alkudozást kezdettek vele. Szin volt az egész, mert miután a khán Keményt táborába csalta, megrohanta az erdélyi serget s végső elkeseredéssel folytatott küzdelem után legyőzte. Kemény és a megmaradtak mindnyájan Krimbe hurczoltattak, de az összes hadi készlet s minden mi a táborban találtatott, zsákmánynyá lett. Csak egy táborrész, a Bethlené talált haza aránylag kevés veszteséggel.

Rákóczy testben lélekben megtörve, aug.4-én Ecsedre érkezett. Innen aug. 17-ére Szamosújvárra ment, s sept. 2-ára elébb Deézsre, s utóbb tartva a nemzet általános ingerültségétől, Szamosújvárra országgyűlést hirdetett. A rendek összegyűltek s az napra Bethlen hada is megérkezett. Kétségbeejtő találkozás, lefeshetetlen szomoru viszonyok közt! „Barcsai Ákos – írta Horváth Kozma a visszatérők egyike – a statusokkal a csűrben az öszszegyelekezésnek helyén lévén, és minket látván kijövének előnkben és minket köszöntének, könnyes szemekkel excipiálván mi egymást. Ha láttál valaha szomoru gyülekezetet a volt ez, mivel ott láthattad volna, hogy sirás és zokogás miatt rendszerént folyani szokott szók félbehagyattak és jó ideig hallgatásban volt a gyülekezet, ki apját, ki fiát, ki bátyját, ki öcscsit, ki barátját, ki rokonát, ki felebarátját, ki szolgáját, ki hazáját, ki nemzetét, ki a magyarnak éig felhatott hírének nevének eltapodtatását, ki a szegény hazára s abban megmaradott kicsiny nemzetre következő veszedelmet emlegetvén. Ugy, hogy nem volt senki abban a gyülekezetben, kinek sirásra elegendő materiája ne lett volna.” Azonban könny és kétségbeesés nem használt ott, hol gyors intézkedésre volt szükség. S valóban a helyzet válságos a jövő fenyegető volt. A fejdelem betegen feküdt a várban, de hogy betegsége színelt, arról mindenki meg volt győződve, s ezért ingerültségét senki sem zárta magába, sem az utcákat ellepő és gyászba öltözött nők és árvák, sem a gyűlésben a rendek. Hiában mentette magát Rákóczy feltételeiben, „hogy az emberi okosság haszontalan, minden szorgalmatosság gyenge paizs a magosságbeli kézből reánk lőtt nyilak megtompítására.” A mi künn tüntetés volt, az benn komoly kérdéssé lett. Ki volt a hadjárat oka, ez volt a propositiók félretevésével sürgető kérdések Rákóczyhoz s ez megrettenve halasztást kért. A kérdés újra sürgetőbben téteték fel s a fejdelem atyjának 1644-iki régi szerződéseire hivatkozott. A válasz senkit sem elégitett ki s most a tanács-

urakat egyenesen feleletre vonták. Ezek menteggették magukat, a hogy tudták: Barcsai, hogy ő nem az országnak hanem a fejdelemnek kötötte le hitét, mások, hogy nem volt részök benne, mások a tatár rabságban sinylő Kemény Jánosra tolák. „A svéd szerződést – felelék – nem akarta megmutatni, s ha kérdezék azt válaszolá, hogy ingét is megégetné ha tudná.” Támadt is emiatt ingerültség s csak fiainak kérésére és szerencsétlen helyzetének meggondolására napolák el ennek vád alá helyezését. Ezalatt Keménytől követ jött, Ráduly László ennek aug. 6-án még a táborból írott levelét hozva magával, melyben saját és rabtársainak kiváltását sürgeté, s ezzel érkezett a tatár khánnak is egy főrangú követe, szinleg a kiváltás ügyében valóban a raburak vagyoni állapotáról biztos tudomást szerzendő. A tanácskozás tárgyát ez megváltoztatá s most a kiváltás kérdése nyomult előtérbe. A rendek méltányosnak találták volna, hogy az ügyet Rákóczy vállalja magára s azon pénzt kezdék emlegetni, mit az országnak Bethlen Gábor hagyományozott. De a végrendelet nem volt kéznél s a fejdelem roppant kiadásaival, kiürült kincstárával mentegeté magát, különben minden jót ígért. Nem ígéretre, tette volt itt szükség, az a jajveszéklyő özvegyeket, árvákat nem vigasztalá. Végre is nem tehettek egyebet, mint alkudozást kezdeni a haragvó portával a kapzsi khánnal. A szultánhoz Sebesi Ferenczet, Bakcsi-Szerajba Balog Mátét küldék, megbizva, hogy a Rákóczy letételét sürgető szultánt megengesztelje, hogy ez utóbbinál igyekezzék a raburak kiváltását egy collective fizetendő összeggel eszközölni.

Előbb Sebesi tért vissza. Portai alkudozásai semmit sem eredményeztek, s a magával hozott és sept. derekán kelt fermán határozottan rendeli, hogy az régi szokás és Kanun szerént „mást, Erdély országának hasznára alkalmatost, válaszszanak.” Ugyanakkor a tatár khán is tudatta, hogy hadai készen állnak beütésre, ha e parancsnak nem engedelmeskednének. Mit vala tenni?

Nov. 1-jére Fehérvárra összegyűltek a rendek s egyezkedést kezdtek Rákóczyval. Végre is hajtották nov. 4-ére: tetemes uradalmakat inscribáltak neki, megengedék, hogy tetszése szerint Erdélyben is tartozkodhassék, büntetésre jelölék ki „az olyan háládatlan indulatu embereket, kik ő nagysága méltóságos személyét illetlen szókkal mocskolni merészelnék, s kötelezték magukat, hogy igyekezni fognak a portát, a khánt, a vezéreket megengesztelni s ha ez sikerülne, vissza is fogadják őt.” Megelőző nap már meg volt választva helyettese az öreg Rhédei Ferencz, ki azonban az egyezkedéshez hiven, hogy Rákóczy visszalépését jövőre mise gátolja, nem eskettetett fel, s hogy ez lehetővé legyen, Budára Konstantinápolyba követeket küldöttek az ország és lelépett fejedelme.

Rákóczy elégtelenül, boszusan Balázsfalvára ment. Az országban kétségtelenül nagy pártja volt, s a Rézszek, főként a váradi kapitány Gyulai Ferencz, föltétlen hivei. Nem is maradt sokáig az egyezés szerént, szemlélője az eseményeknek: egy kozák követség, fordult meg udvarában mely biztatásokat hozott a hetmantól s vele egyezkedni kezdett, azután pedig tőle az új fejdelemhez ment és annak a visszalépést tanácslá. Rákóczy nagyravágyása újra felébredt – lehetőnek hitte, hogy svéd és kozák segélylyel török ellen is fenntarthatja magát, s a kozákok távozása után Tasnádra s annak uradalmaiba utazott és a hajdukat gyűjteni kezdé, a kozákokat és oláh vajdákat segély-adásra szólítá fel, s Leopoldhoz is, hogy őt részére nyerje, követeket küldött.

Rhédeynek hasonlóak voltak hivei a főurak közt, főként a kik a porta támadásától tartottak. Ezek annak beigatását teljesen végre akarták hajtani, hogy így Rákóczy egy befejezett ténynyel álljon szemben. Ez időben fordult meg egy csausz nála: s tanácsuraival egyetértve, ezt egy követséggel együtt a portára küldte, hogy ott a jelvényeket haladéktalanul kieszközöljék s mikorra

azok visszatérését várta, 1658. jan. közepére Medgyesre országgyűlést hívott össze, melyen aztán a fejedelmi esküt is le volt teendő. A portát mi sem tartoztatta, hogy Rhédeyt meg ne erősítse, de e körülményt birtoka nevelésére akarta felhasználni. Mind előbb is annyiszor, újra Jenőt követelte.

Mind arról, mi a fejedelmi udvarban történt, Rákóczy ott levő hivei által pontosan és jól volt értesítve még a titkos tervről is, mely a beigtatás siettetésén munkált. Ezt ő minden áron gátolni akarta. A jenei ügy alkalmas volt az izgatásra s legelőbb is e várat biztosítá. Azután, értesítve lévén, hogy a székelység már részére van nyerve, megindult a hajdusággal, s utközből koronként leveleket írva a rendekhez, figyelmeztetve őket, hogy a török csak azért akarja fejét az országtól elszakasztani, hogy ezt könnyebben elnyomhassa, közeledett Medgyes-felé. A rendek már jan. 10-ike óta tanácskoztak itt s szorongva várták az eseményeket; Rhédey Sebesi Ferenczet (jan. 16.) Budára küldé, hogy onnan segélyt eszközöljön, s előbb Bánfi Dénest, utóbb pedig Barcsai Ákost fényes követséggel Rákóczyhoz, hogy azt visszatérésre bírja. Barcsai ellenkezőt tanácsolt s Rákóczy jan. 20-án már Ekemezőn, 21-én a város alatt volt s 22-én azt ostromolni kezdé. A székelység s a főurak egy része mellette nyilatkozott s az alkudozás vele megkezdődött. A gyűlés még az nap biztosítá, hogy székébe visszaülteti s bebocsátá a városba. Rhédey lemondott s Rákóczy az egybeült gyűléssel jan. 24-én megtartá az országgyűlést.

Az ekkép átalakított gyűlés egy nap alatt bezárattott: Rákóczy visszatételét indokolá azzal, hogy az ő elmozdítása csak ürügy volt, hogy az ország területét, főként Boros-Jenőt a török annál könnyebben elfoglalhassa. De a végrehajtott tény következményeit sejté s ezért olyan felfegyverkezést parancsolt, melyet csak a végszükség indokol: felül az ország egész népe a portai kulcs szerint, a nemesség maga helyett zsoldosokat fo-

gad, de ha kell, személyesen is táborba száll. Mielőtt ez bekövetkeznék, még próbát tettek megengesztelni a törököt. Azonban e célból irt levelöknek szükségeskép ellenkező hatást kelle ébresztenie: úgy hangzott az, mint hadizenet. Visszaültették Rákóczyt, mert a hatalmas császár Jenőt követeli, mert az ország elfogyására tör; a szultán ígéreteit meg nem változtathatóknak hitték s ime azok felforgattak; ők ragazkodnak ugyan a császár köntöséhez, de míg athnámejük épségben tartatik. „Ha mi – irák – mindeneket és a hazának véghelyeit, határait fejdelmünk botjáért kiadjuk kezünkől, végre fejdelmünk nem országnak, hanem botnak leszen.” E szavak politikai fordulatot mutattak legalább Rákóczy-nál, ki gyűlés után Bánfi Dénest kecsgetető ajánlatokkal Bécsbe küldé, hogy ott szövetséget hozzos létre. Neki azonban tudnia kellett, hogy ily kihivólag a nagyvezérrel nem beszélhet büntetlenül, s hogy azok jelentőségét Kiuprili Mehemet tudni fogja. De meggondolta-e, hogy még nem jött el ideje a portától elszakadásnak? hogy Leopold tartózkodni fog az ő kedvéért ezzel háboruba elegyedni? s hogy szövetségeseire épen oly kevésbé támaszkodhatik? Ő az ország önállóságának és épségének bajnokává vetette fel magát, e bizonynyal hazafias eszmékkal izgatott s nevezetes pártot tartott össze, de épen ezekkel annak eldaraboltatását s földre tiportatását idézte elő. A valóságban azok határtalan nagyravágyást, politikai éretlenséget, megbocsáthatatlan gögöt árultak el, hárhozatosabbat a Báthori Zsigmondénál is, mert ez még kecsgetethette magát a siker lehetőségével, mig arra neki kilátása sem lehetett. Kevés idő mulva beláthatta volna csalálmait, hanem lett volna oly vak, megátalkodott, s önuralkodásr a képtelen ember.

Az oláh vajdát – hűbéresét – már febr. havában kiverte egy török had s ez nála keresett menedéket. Nem volt más ut a moldvai vajda számára is, ki röviddel utóbb hasonlólag földönfutóvá lett. Ezalatt Balogh Máté is megjött a khántól, azon válaszszaal, hogy a tatár

együttesen semmi alkut sem fogad el, s mindenik urért külön egyezséget kíván. A hirre, apr. 9-ére összehivta a rendeket, s ezekkel elvégezteté, hogy a ki Jenő átadását az ellenségnek megigérné, örökre számüzessék, s hogy az ország Kemény Jánosnak 116,000 s Komis Ferencznek 60,000 frtra menő sarczából egy negyed-részt kifizet. A többiek magukra hagyattak s ha rokonok könyörülete némelyeken segített is, sokan ott veszték, mások összes vagyonukat áldozák oda. A gyűlést ezzel elnapolta a fejdelem, hogy majd ha követei visszatérnek, akkor a nyeredő válaszok szerint intézkedjenek.

Május folytán mind megjöttek, s e hó 24-én megnyílt az elnapolt gyűlés. Legelőbb Bánfi Dénes számolt be a maga követségével: „felolvasták ő felsége levelét, mely nagyon docte et artificiose volt ugyan irva, de semmi bizonyost sem tartalmazott.” Azután a budai követek Balog és Fodor adták elő, hogy a vezérbasát nem lehetett megengesztelniök; erre a török deák a tatár khán levelét fordítá le, mely hasonlóan Rákóczy elmozdítását sürgeté; utóbb a rabságból haza bocsátott Sélyei István pap s Szigethi Péter a Kemény inasa tették jelentést: a khán már felkészült és Kemény Istenre kéri az országot, hogy a portától el ne álljon. Még ez napon Mustafa aga portai követ is megjelent az ország előtt. Rákóczy hagyja el az országot s Rhédei foglalja vissza székét, különben az ország semmivé fog tétetni. Ez volt a szóbeli izenet: Kiuprilinak két fermánja közül az országhoz írott a két oláh vajdának kiadatását is követelte, a Rákóczyhoz czimzett pedig felhívta ezt, hogy jelenjen meg a portán, nem lesz baja, s mentse ki magát. Neki azonban nem volt kedve ilyesmit kockáztatni s máj. 25-én az adandó válasz felett folyt a tanácskozás, mely Mustafának 27-ikén kézbesítettett: „ő, a fejdelem kész újra lemondani, de csak azon feltétel alatt, ha a porta athnámével biztosítja az országot, hogy Jenőt nem bántja, a hódoltságot nem zaklatja, az adót nem neveli, s több fejedelmet nem tesz le.”

A dolog már nem úgy állott, hogy feltételeket lehetett volna szabni. Máj. 28-án levél érkezett Sebesi Ferencz kapitihától: már elindult a nagyvezér Drinápolyból hadával s azon nyilatkozattal: „ha egy kopját a földbe szurna Rákóczy s arannyal boritná el, még sem bocsátnék meg neki.” Ugyanakkor új levél is jött ettől már Sófiából: „miért nem jössz urad küszöbéhez, hogy fekete pofádat az irgalom vizével mossa? Ime most egy részről a rumeliai s anatóliai földön el nem férő sergeket, az összes vezéret beglerbégeket mirmiránokat a szpáhi és kapukoli néppel, s a magasztos khánt ellenség törő tatárscapataival ellened indítottuk.” Máj. 29-én a budai basa sorait vették „igyekezzék a fenyegető óriási veszélyt valahogy kikerülni.” A gyűlés most valóban zajossá lett, a rendek Bánfi Dénes által kérdést tettek a fejdelemnél: hogyan fogja ő e veszélyeket elhárítani? Rákóczy válasz helyett maga is kérdezett: meg fogják-e a rendek hűségesküjüket tartani s fognak-e fegyverhez nyulni? A válasz felett több napon át folyt a vita, több izenet váltatott a nélkül, hogy végmegállapodás jöhetett volna létre. S midőn végre Rákóczy megizente, hogy ő a szerencsére bizza magát, s mivel az ország tőle elállani készül, bár elégtelen a székelység s nemesség nélkül ennyi ellenséggel küzdeni, zsoldosaival is ellent fog állani, de ha az országot veszély éri őt ne okolják, – a rémület és kétségbeesés átalánossá lett.

Ily passiv ellenmondás nem volt képes a fenyegető veszélyeket elhárítani, s a meghasonlás mindkét félre zsibbasztólag hatott. Rákóczy második székfoglalása óta csak rontotta a dolgokat s újabb botorságaival még nagyobb ingerültséget támasztott maga ellen, az ország ellen. Már hirt vett, hogy az oláh vajdák készülnek, hogy a budai basa utban van. Helytartókul Barcsai Ákost, Petki Istvánt és Hermann Mihályt hátra hagyva, s Bethlen Jánost magával vive, zsoldosaival a Részekbe ment. Jenő környékén már megkezdődtek a csatározá-

sok, ide érkezett a budai basa is, s maga Rákóczy is intézkedvén, hogy Máramaros és Erdély felől a havasok elzárassanak, fizetett hadaival s a hajdusággal ide sietett. Jun. 26-án egy heves ütközetben visszanyomta a budai basát s utóbb jul. 5-én még egy diadalt aratott.

Győzelmeinek valóban kevés haszna volt, maga is érzi, hogy azok még rontanak jövőjén. Mit sem ért, hogy udvari papja Várallyai Lőrincz a táborral fényes isteni tiszteletet tartott. Erdélyben nagy volt a csüggettség s maga is megdöbbsent a hírekre, hogy három oldalról a nagyvezér, a tatár khán s a két uj oláh vajda közelgetnek. Az elsőnek megengesztelésére még egyszer követséget küldött, s a jenei tábort sietve elhagyva egy éjjel meglátogatta anyját. Innen Székelyhidra menvé, korlátnokát Mikes Mihályt s Bethlen Farkast Leopoldhoz küldé, hogy tőle eszközöljenek segílyt, a helytartóknak pedig parancsolt, hogy Fehérvárra aug. 1-ére tábort és országgyűlést hívjanak össze. Barcsai meg is tartá a szemlét s a gyűlésből Csulait a püspököt, Bethlen Jánost, Nemes Jánost és Waldorfot a fejdelemhez küldé, hogy azt hívják be. Ez még mindig a fegyveres ellenállást sürgette s bejövetelét bizonyos feltételekhez kötötte. Már az is késő volt. Sem Rákóczy, sem az ország nem tudtak kellő időben határozott lépést tenni, s a széleket mindenfelé tatár hordák és ellenséges sereggek boríták. Ekkor Jenőhez közeledvén válaszolt a szerdár-nagyvezér Rákóczynak, s e válasz maga egy menedéklevél volt: jöjjön maga személyesen elibe, a táborba, ha kegyelmet akar nyerni. Ő esküszik, hogy sem fejének, sem lelkének, sem javának nem fog bántódása lenni s ő maga lesz a kezes. Rákóczy oly kevésbé engedett ennek (mely aug. 24-én már kezénél volt) mint a korábbi felhívásoknak, de Erdélybe sem ment – saját sorsára bizta országát a legnagyobb veszély percében. Elveszteni való idő azonban nem volt: s a helytartók Nagy-Sinkre aug. 8-ára országgyűlést hívták össze. Nem sokan gyűltek össze s a három helytartó

közül csak egy Barcsai volt jelen. Két napi tanácskozás után abban egyeztek meg, hogy Barcsai, Dániel Ferencz és Lutsch János mint követek menjenek a nagyvezérhez s ha kell, tovább is. „A kegyelmetek elmenetelek – mondák – a mi megmaradásunk, a kegyelmetek visszavonulása a mi elpusztulásunk.” El is indultak s sept. 1-én Déván megkapták a menedéklevelet. Három nap mulva, sept. 4-én – Jenő alá érkeztek, melyet sept. 2-án a várparancsnok Ujlaki minden védelem nélkül feladott, miért (sept. 7.) Rákóczy által lefejeztetett.

Ez napon már Erdély nagy része ki volt pusztítva. Aug. derekán a khán a szilisztriai basa s a két oláh vajda 200 ezer emberrel áttörtek a bodzai szoroson, melyet némely székely csapatok védelmeztek s ellepték a Barczaságot s Háromszéket. Utjokban egy falu sem maradt épen, a kastélyokat, udvarházakat felperzselték, a kerített városokkal roppant sarczot fizettettek. A mi kezökbe akadt, minden zsákmánynya lett s a barmokat és embereket vegyes tömegben hajtották maguk előtt. Sept. 5-én Fehérvár alatt állottak s ez és a következő napon a fővárost dulták fel, mely „minthogy minden fegyveres oltalmazó nép nélkül, s különben is nem derekas erősítéssel volna, kész zsákmány volt.” Kirabolatását rendszeresen hajtották végre, nem kimélve a fejedelmi sirboltot sem, mely annyi nagy magyar hamvait őrzé. Azután a templom székeit a kettős torony alá hordák s úgy gyujtották fel, azután a collegiumot, iskolát, fejedelmi drága épületházakat s az egész nagy rakott épületü külső belső várost porrá és hamuvá tevék. A könyv- és levéltár, mely az egyház déli oldalához volt ragasztva, az ovatos előkészületek daczára hasonlólag lángok áldozatává lett. Hasonló barbarismussal rabolva és gyilkolva haladtak elébb Kolosvár alá, melylyel 60,000 tallért fizettettek, s mely alá jött a nagyvezér parancsa, hogy a hordák siessenek Várad alá, mert ő már tett fejedelmet.

A dolog valóban úgy volt. E perczig Kemény Já-

nosnak volt reménye, hogy elnyerheti a környétát, s e célból a tatár khán fia fejedelmi öltönyben Tergovist alá hozá, honnan ő sept. 1-éről Szigethi Pétert azon utasítással, hogy megválasztása mellett működjék, ez országba küldé. Szigethi bejött, körüljárt s talán merithetett volna is reményt, ha egy a nagyvezér által tett kinevezés kilátását semmivé nem teszi.

Barcsai Ákosnak, mint lugosi s karán-sebesi bánnak ismeretsége volt a határszéli basákkal. Mint locum-tenens ha nem nehezítette is, de nem mozdította elő az augustusi gyűlés azon törekvését, hogy Rákóczy az ország védelmezését személyesen vezesse. Ez utóbbi lehetetlenné tette magát s ő, midőn a nagy vezérhez elindult, már tudomással birt, hogy ez által fejedlemmé fog neveztetni. A közvélemény Jenő feladását is neki tulajdonítá s ha ártatlan volt is ebben, annyi kétségtelen, hogy más uton egyengette felemeltetésének útját s oly jelentéktelen embereket vitt magával, kiknek ellentmondásától nem tarthatott. Sept. 4-én érkezett meg a követség, s alkudozásait a nagyvezérrel sept. 7-én kezdette meg. Három pont adatott elibök, mint a kitakarodás feltétele: Karánsebes és Lugos adassanak át, ajánlják meg az adó felemelését 40,000 aranyra s 500 ezer tallér hadi költségnek kifizetését; ugyan akkor egy Barcsaival tartott magános értekezlet után a fejedelemséget is felajánlotta ennek a szerdár. Az alkudozás hét napon át tartott, s a követség semmit sem vitt ki, még annyit sem, hogy visszamehessen, s a feltételeket a rendek elébe terjeszthesse. Minden, az utolsó pontig önkényes és szabad akaratból történt felajánlásnak czimét viselé: Karánsebest és Lugost Barcsai, mint ezek bánja, társainak tudomása nélkül adta fel, s azután sept. 14-én elfogadta az ajándékokat és azzal kineveztetését. Igéreteire vonatkozólag két hitlevelet adott magáról. Bizonyynal midőn pár nappal elébb fejét ajánlotta a nagy vezérnek, az nem volt egyéb mint társai elamítására kigondolt színlés. „Az ördög-

nek kell a fejed,” mondá ez. Sept. 16-án Barcsai haza ment s másnap a nagyvezér is elindult. Oka volt a sietésre: egy Ázsiában kiütött lázadás nagy remegést okozott Konstantinápolyban, s annak leverésére rendeltetett haza. Utjában őt a két vajda, a khán, a szilisztriai basa Gyulánál érték utol. A Körösön itt 500,000 ember ment át, köztük 180,000 fogoly.

II.

Erdély, a letiprott Erdély porig lett alázva. E perczben semmivel sem volt több, mint akármelyik Oláhország, melynek vajdája annyi sem volt a szultán szeme előtt, mint a legkisebb beglerbég. Alkotmányának leg-sarkalatosabb pontja lett megváltoztva: fejedelmet kapott kinevezés utján. E napig maga választá, ez nap óta tudomásul vette a kinevezést. Mind az a mit birni hitt, nem volt egyéb illusionál. Az athnamék, két oldalú szerződések ez előtt, csak a nevet tartották meg; ezen-tul nem birtak több jelentékenységgel mint egy fer-man. E tény még is nagy horderejű volt : az utálatos erőszak felnyitotta az ország szemét, s a töröknek minden rokonszenvet mit ennek körülmények, kényszerű-ség biztosítottak, el kelle vesztenie. Többé alig ámit-hatá magát valaki eziránt.

S mind azt, mitől az ország ez napon megfosztatott, két emberének bűne miatt veszté el. Ezek számára a történet lapján semmi mentség. Hol volt Rákóczy a veszély perczében? Megszaladt, bujdokolt egyik várából a másikba. És mit tett Barcsai? olyas valamit, mi közel jár a hazaáruláshoz s legjobb esetben esküszegés. Értekezleteit a nagyvezérrel – a négy szemközti kivételével – pontrul pontra ismerjük. Nem forgott halálos veszélyben, még csak nem is kényszerítették. Kiu-prii hét napon át füleibe kiabált. És e hét napos kiabálás birta őt arra, hogy az ország területét meg-

csonkítva, azt elviselhetetlen teherrel megrója, tulmenjen megbiztatásán s főbenjáró dolgokba avatkozzék. Erdélynek alig fele volt kirabolva, de serge még épen állt. Kemény, mint az ország választására kijelölt fejdelem már utban, a szerdár pedig visszatérőben volt. Lehet, hogy ezekről nem volt tudomása, mert egy napon minden moszlimet eltávolítottak tőle, a ki tudott magyarul. Mindegy. Midőn a táborba ment, tudta, hogy a fejdelemség elibe megy s hogy ezt neki nincs joga a szerdár kezéből elfogadni. És még is hét napig árve-rezett rá. Attól tartott, hogy Erdélyt ki fogják rabolni? hát attól nem tartott, hogy alkotmányát elveszti? attól félt, hogy Erdélyt basasággá változtatják? hát mi volt ő más, mint keresztyén szerdár?

Midőn haza ért kétségbeesett arczok, elbusult emberek fogadták, kerülték, félték, s az oct. 4-ére Segesvárra hirdetett gyűlésen sem a Rákóczy, sem a Kemény párthivei nem jelentek meg. Akik ott voltak, az ő emberei, azok a nagyvezér szigorú fenyegetésére oct. 5-én megválaszták s a feltételeket elibe szabták. E gyűlésre egy kapucsi-basa meghozá a fejedelmi jelvényeket, eléggé fényes kísérettel, melylyel a jelenlevők kis száma nagy ellentétet képezett. Oct. 10-én miután, ez a pusztulás megtekintése végett egy körutat tett, átadta Barcsainak a jelvényeket, ki nyomon beigtattatott s a jelenlevőket megesketé. De másnap, vak lármára, hogy Rákóczy közeledik, a bot zászló hátrahagyásával Dévára szaladt. Minthogy ezután egymást érték a fermanok, hogy az ország ismerje el őt általános, hogy a ki ellene áll, ölessék meg, nov. 6-ára Maros-Vásárhelyre új országgyűlést hívott össze. E gyűlés valamivel népesebb volt, maga az új fejdelem török haddal jelent meg azon, s mindenek fölött a nagyvezér leveleit olvasák fel. Engedelmeskedniök kellett s a megválasztást és a feltételeket beigtatták az első articulushoz, de valóban oly módon, hogy a kényszerítést még csak nem is titkolták el. „Nem tagadhatjuk – írák – mind

magunknak, mind boldogtalan maradékinknak nem kicsiny szomorúságunkra lenni, hogy nagyságod fejedelmi méltóságos tisztiben való beállítása” nem az eddig megtartott szabad választás szerint, hanem a török parancsára történt. De hálát adnak Istennek, hogy ő nagysága keresztyén ember s nem basa, egyszersmind köszönik, hogy „nem nézvén mi uton módon lépett fejedelmi tisztiben” (azaz daczára annak, hogy kineveztetett) elfogadta a conditiókat.

Nemcsak a bevezetésben, első articulusban adják elő a választás kényszerűségét, maga a rendek által letett eskü is nem más volt, mint a körülmények közt lehető tiltakozás az ellen: hűséget esküsznek Barcsainak, de csak addig, míg Rákóczy a portát meg nem engeszteli, s oly módon, hogy ennek kegyelemnyerési törekvését hátráltatni nem szabad. Különbözn igyekeztek a kinevezés törvénytelenységét lehetőleg enyhíteni s már a conditiókkal tetemesen korlátolák a fejedelmi hatalmat. Bethlen Gábor óta felelős volt az ország-tanács, s Rákóczy Ferencz megválasztásakor hatáskörében tetemes tágitást nyert. Egyik törvénynek sem volt fogadata, s most nemcsak ezeket ujiták meg, tágiták ki, hanem magát az országgyűlést is felhatalmazák, hogy fejedelmi megerősítés nélkül is hozhat törvényt s az ekkép egyoldalulag alkotott articulus is törvénye; továbbá a kincstartót közösen a tanács és fejedelem alá rendelék. Ugyane gyűlés kivetette az óriási sarcot, mely még éveken át is roppant teherként nehezedett az országra, hadfölkelést rendelt el, s határ-időt tüzött ki a Rákóczy pártiaknak a meghódulásra.

E perczen két fejedelme volt Erdélynek, s maga az ország területe is köztök két felé volt szakadva: a Részek és székelység Rákóczyval, a szászok és megyék Barcsaival tartottak. De mindenik félt a másiktól s mindenik alkudozott törökkel, némettel, sőt egymás között is egyezkedéshez kezdtek. Barcsai még Vásárhelyről felszólítá Rákóczyt, hogy a Részeket adja át,

Bécsbe küldte Haller Jánost egy terjedelmes röpirattal (Innocentia Transilvaniae, írta Bethlen János), mely Erdély állapotát, az abból származható veszélyeket festé, s annak szükségét mutogató, hogy a magyar királynak Rákóczyt nyugton maradásra kell bírnia, ügyét a császár portai követének Reningernek sajátkezű levelével ajánlotta, s végre Sebesi Ferencz által a temesvári basától az elfoglalt Deszni várának visszaadását s segélyküldését kérte. Rákóczy is sürgetett segélyt Leopoldtól, megnyert egy pár alsó rendű törököt s Mikes János által Barcsait a fejedelemség átadására hívta fel. De a magyar király még nem akart kilépni a semlegeségből s a török hatalmasok Rákóczyról tudni sem akartak. Közeledés helyett a két versenytárs közt gyűlöletes tollharcz fejlődött ki, leveleket váltottak, nyilatkozványokat adtak ki, melyek telve voltak recriminációkkal, egymás fejére szórt vádakkal és szitkokkal. Mindez láthatólag nehezíté Barcsai helyzetét, mely különben is terhes volt a miatt, hogy a sarczot szednie kellett, s hogy az országban mindig voltak török csapatok annyira, hogy ő különben is ingatag ember, lemondásra gondolt s e szándékától elállásra csak Bethlen János és Haller Gábor s a török fenyegetése bírhaták, kitől Sebesi azon választ hozá, hogy egyik kezében kard, másokban kenyér legyen, a meg nem hódolótól vegye el a kenyeret s adja a meghodolónak. Ez alatt Budáról Konstantinápolyból új csauszok s utóbb csapatok is érkeztek. A török az adót követelte, s Rákóczy meg nem támadásában árulást látott. Hogy megengeszteljék, csapatokat gyűjtöttek, az oláh vajdánál segélyt szorgalmaztak s Rákóczy megtámadására a bonczhidai országgyűlésen készülteket tettek 1658 végén; a mit pedig a sarczból összehozhattak, 50 ezer tallért beküldék a portára. De itt az összeget csekélylették s az oratorokat a jedikulába záratták.

Rákóczy komolyan volt fenyegetve. Székelyeivel az oláhok harczoltak s ezektől és a határszéli bégektől

még más segílyt is várt Barcsay. Annak reményei egymásután meghiusultak s midőn az ország, a támadás megkezdése előtt Kálnoki Mihály és Vrescher György által, 1659 elején újra egyezkedésre hívta fel; most erre hajlandónak mutatkozott, azon feltétel alatt, ha jószágait biztosítják, s megígérik, hogy visszafogadják azon esetre, ha neki sükerülend a törököt megengesztelni. A Beczterczen febr. 26-án összeült rendek e feltételeket elfogadhatóknak találták, s a biztosítást megküldék. A helyzet megfontolása, Basire Izsák lángszavai, hogy „tiszteesebb lesz önkényt lelépni, mint akaratlanul kiüzetni, s ha csak Isten közbe nem lép, kitöröltetni és historiává lenni” végre hatottak – april 1-én ünneplésen lemondott s Váradot és a Részeket kezeiből kibocsátotta.

A vizzály ezzel még koránt sem volt kiegyenlítve. A porta a kiegyezést rossz szemmel nézte, egy újabb beküldött 50 ezer tallérnyi sarczrészlet sem elégíté ki s Barcsai maj. 26-án a nagy vezértől rendeletet kapott, hogy mindenkit tiltson el a Rákóczyval való közlekedéstől. Épen ez napra Szász-Sebesre országgyűlés nyílt meg, s midőn az ujon kinevezett budai basa utjából ugyan ezt sürgeté, a dolgot ezen tárgyalni kellett. Maj. 31-én felolvasák a leveleket s a végzés a török parancsa szerint ütött ki: mindenkinek fő és jószágvesztés büntetése alatt megtiltatott Rákóczyval közlekedni, ennek korlátnoka Mikes letétezt s helyére Bethlen János választatott. Hogy pedig a csak most visszanyert Részeket biztosítsák, Várad parancsnokává Haller Gábort nevezték ki. Ugyanakkor articulariter megtagadák részvétöket a viski végzések hozatalában. De mi Rákóczyra még kellemetlenebbül hatott, az a fiscalis uradalmak visszavevése volt. A gyűlés sokáig, jun. 15-ig ült együtt s Rákóczy ezek miatti panaszait manifestum alakjában még ide megküldte. A válasz megírásával egyik ítélőmester Nadányi Mihály bizatott meg, ki azt éles tollal, kiméletlen hangon fogal-

mazta, mindent, képzelt és igaz sérelmeket felhordott, fejére hányta az ország két éves szenvedéseit s ő és atyja uralkodását 28 éves nyomoruságnak nevezte. Hogy miért lett ő, Rákóczy oly notoriussá? kérdeje meg a portától, ők most is azt siratják, hogy vérrel kezdé az uralkodást. Nem kívánja az ország romlását? de miért? mert 7 ezer jobbágya van. Ugy látszik, hogy saját becsületére nagyon vigyáz – csak látszik, mert „ország hadaival két izben odahagyta a becsületet s életét megtartotta hol szaladással, hol jó idején való elköltözéssel”.

Ennyi guny és kiméletlenség a különben is ingerlékeny Rákóczyt vérig bántá. „Nadányi Mihály az eb – írja jun. 19-én,*) midőn a pasquilt megkapta – nem viszi sokáig,” s minthogy jószágait foglalni, embereit fogdosni kezdék, maga is hasonlóval fizetett. A bécsi udvartól, melynél a porta kiadatása iránt eredménytelen lépéseket tett, kapott biztatást, hogy uradalmiért Erdélyben a király szót fog tenni, hogy elnézik, ha saját védelmére csapatokat gyűjt. Más felől az oláh vajdával Mihnyével szövetségre lépett, várait őrséggel rakta meg s a hajdukat fegyverzette. S mind erre volt is oka, nem csak, mert valóban méltatlanul bántak vele, hanem legfőként, mert Barcsai is tábort hirdetett Keresztes mezejére s nem csinált titkot belőle, hogy Rákóczyt magyarországi uradalmiból is ki akarja forgatni. Aug. vége felé már mindketten fegyverben álltak, Rákóczy Székelyhidánál, Barcsai Keresztes-mezején. De az első gyorsan nyomult előre, a váradi nép hozzá hajlott s a kapitány Haller akarata ellenére semlegességre kötelezte magát. Sept. elején már Erdélyben volt, s e hó 3-án Torda alatt ütött tábort. A fejedelmi had nem állott meg előtte, részint mert valóban nem volt készen arra, hogy megütközzék, részint

*) Rhédei Ferencznek, kivel ez időben sok levelet váltott. Megvan a több felhasználtakkal az erdélyi Múzeum-egyletben.

mert Rákóczy iránt több rokonszenvvel viseltetett. Elszéledt, a fejdelem pedig Dévára szaladt. S most megint alkudozáshoz fogtak. Barcsai elébb a tatár rab-ságból ez év tavaszán kiszabadult Kemény Jánost s azután Bethlen Jánost küldé Rákóczyhoz alkudozás végett. Eleinte úgy látszott, hogy Barcsai kész lemondani a Kemény részére s hogy ebbe a török által gyűlölt Rákóczy is bele fog egyezni – de ily tény végbevitelére több önmegtagadás kívántatott volna, mint mennyivel akármelyök is birt s az első Déváról lemondás nélkül, ellenkezőleg segély nyerése végett, Temesvárra szaladt, az utóbbi pedig Maros-Vásárhelyre sept. 24-ére országgyűlést hívott össze, melyen ő egyszerűen a lemondási ténynek mellőzésével, visszaült fejedelmi székébe, általános bünbocsánatot hirdetett, melyből csak Nadányi és Mészáros voltak kivéve, az ellene hozott korábbi törvényczikkeket eltörölte s végezetre maga is felesküdt és felesketé a rendeket. A gyűlés oct. 6-áról s másnapról Rákóczy felszólíták a magyarországi rendeket, hogy a királytól számokra segélyt eszközöljenek. Ez időben Kemény János elhagyta az országot s magyarországi uradalmaiban vonta meg magát, hol Lónyai Annával házasságra lépett. Várad pedig nem sokkal utóbb visszakerült Rákóczy kezébe, de Leopold a török intésére megtiltá alattvalóinak, hogy neki segélyt nyujtsanak.

Erdélynek újra két fejdelme volt: egyik az ország-birtokában, másik mint bujdosó künn a török földön. S mi alatt ez a szomszéd beglerbégek hadaival beütésen munkált, Rákóczy is készülődött. Mert a porta megengesztelésére, daczára az utolsó vásárhelyi törvénynek, hogy attól elszakadni nem fog, gondolni nem lehetett, fölvette a régi tervet, hogy a magyar királlyal s oláh vajdákkal törökellenes coalitiót hozzon létre. Leopoldhoz már korábban is járatta követeit s most is küldött egyet, Mihnyével a havasalföldi vajdával korábbi egyezkedéseit ünnepélyes szövetséggé ala-

kitá át, s a vele Rukarban oct. 15-én történt találkozásban megállapítá a követendő hadjárat tervét, mely minthogy erejük szétforgácsolására adott alkalmat, bukások egyik okává lett. Mikes Kelemen Erdélyből tizezer emberrel segélyére ment, ugyanannyi csapatot állított ki ő is s e két had megtámadta Ghikát, a moldvai vajdát megszalasztá s helyét Konstantinnak adá. Már ekkor utban volt egy tatár horda Havasalföldje megtámadására s most az egyesült győzelmes had ellen fordult, roppant vérontás után nov. 2-án fényes diadalt aratott rajta, Ghikát Oláhországba vitte, Mihnyét pedig sereg-maradványával Erdélybe nyomá. E lehangolt, vert erő keveset használt Rákóczynak, ki már-maga is szorongattatott.

Szidi Ahmed budai basa Barcsaival Rákóczy elővigyázatai daczára a Vaskapun át berontott, s feltartatás nélkül Déva környékéig nyomult. Rákóczynak 17,000 embere volt, melyen Szidi csak nagy erőfeszítéssel s igen véres ütközet után tudott Zajkány mellett nov. 22-én diadalt aratni. Rákóczy harcosai körül 3,700 vitéz feküdt a csatatéren, néhány ágyuja s több zászlója esett török kézbe. Most visszahuzódott Fehérvárra, s onnan Radnótra. Néhány nappal utóbb dec. elején azon hirre, hogy a Részekből új csapatok érkeznek ennek támogatására, a budai basa hadával elősietett s a pár ezer emberből álló ujoncz hadat Tordánál megverte. De e két diadallal még nem volt Erdély visszafoglalva. A basa Rákóczy után nyomult s ez előle Vásárhelyre huzódott. Barcsaihoz szétszórt felhívásai daczára alig csatlakozott egy két ember, az általa dec. 11-ére Medgyesre hirdetett országgyűlés annyira néptelen volt, hogy a boszus basa türelmetlenül kiálta fel: „hol vannak az ország népei? mit várok utánad? én nem várakozom, ha itt nem kellesz jere velem Tömösvárig, tavasszal ismét behozlak.” Barcsai hivei nem voltak e véleményen, s másnap az egész tábor Nagy-Ekemezőre ment. Innen a basa és Barcsai Ugron An-

drást és Bedóházy Tamást Szebenbe küldék kieszközölni e városnál, hogy Barcsait s török és magyar hadai egy részét fogadják be. Megtagadni a kérést s ily módon a török ellen nyilatkozni, valóban veszélyes dolog lett volna. Habozás nélkül visszaküldék a követeket méltányos feltételekkel s Szidi Ahmed elhagyta az országot, Barcsai pedig Haller Gáborral, Bethlen Jánossal s más hiveivel – miután dec. 16-áról a kellő hitleveleket beküldték – dec. 18-án bevonult. Vele török és magyar had volt. Ime a szegény ország most másodsor sodortatott egy török háboru esélyeibe.

Ennek hírére Rákóczy megindult sergeivel s dec. 20-án már Szelistye alatt volt. Innen felszólítást irt a szebeniekhez, hogy Barcsait kötözve adják ki s a törökökhöz, hogy távozzanak az országból. Azután dec. 24-ére hadai a város alá száguldoztak. De Szeben védelmére meg volt téve intézkedés, a városi hatóság megtagadta kívánsága teljesítését, udvariasan és sima hangon. Annál gorombább volt a török „várj csak tavaszra, felkeresünk s meg nem maradhatsz, ha még az ökörnek a szarvába búsz is.” De ez időben nehezen ment az ostrom, még ha kellő szerekkel ellátta is magát a támadó, oly próbált erősség ellenében mint Szeben. Sem apró csaták, kiütések, bombázások, támadások, melyeknek gyakran fordultak elő, nem idéztek elő valamely fontosabb következményt, bármily éles fenyegetések, bármily gunyos levél-váltások fordultak is elő a verseny-fejdelmek közt, bár mennyire vádolta is egyik a másikat törvénytelenséggel. Barcsai még az ostrom kezdete előtt tudósításokat s követeket küldött az oláh vajdáknak, Dsán Arszlán szilisztriai basának, s magára a portára is, mindenfelül segílyt kérve. Neki valóban kevés kedve volt az ostrom terheit tűrni s testvére által hajlandónak nyilatkozott a lemondásra. De a főbb védelmi pontok török kézben voltak, s Barcsait Bethlen és Haller kitarásra ösztönzék: mert úgy találták, hogy szükség Erdélynek egyik pontját megtartani a

porta hűségében s ez által meggátolni nehogy ennek kedve kerekedjék azt pasasággá alakítani. Az önvédelem politikája volt ez, mert bármi csekély védelmet sem várhattak más felől. Drinapolyból a nagyvezértől nem sokára válasz érkezett: oláhok, tatárok, Bali aga, a budai basa utasítva lőnek, hogy felszabadítására serget vezessenek „egyébiránt, írja az, te egy ország fejedelme volnál s csak egy parányi sergecskéd sincs? Erdély nagy népességéből senkikkel sem vagy összeköttetésben, kik ily állapotban körülted gyülekeznének? Micsoda fejdelemkedés az ilyen?” Végül Rákóczy ármányaira figyelmeztetve mondá „hidd el, hogy az az átkozott neked soha békét nem hágy. Különbén akár hiszed akár nem, a hadjárat neked lesz hasznodra *).” Oly jelentéktelen azonban, milyenek a nagyvezér akarta mutatni, még sem volt a Barcsai pártja daczára annak, hogy Szebenben s Déván kívül egész Erdély a Rákóczy kezében volt. És ez minden igyekezetével sem tudott semmire menni, hijában fenyegetőzött, hogy kozák, svéd és orosz csapatokat vár, hijában írta, hogy Leopoldtól biztatva van, hijában kettőztette meg ügyes tábornoka Gaudi Andrással a támadásokat, – mennél közelebb volt a tavasz, annyival inkább közeledett a felmentés ideje. Tavasszal mindkét fejedelmet nagy csapás érte: Barcsai neje Szalánczi Erzsébet a hasonló ostromolt Déván mart. 9-én meghalt: s Rákóczy, ki korábban is megengedé, hogy ahoz orvos menjen a várba, vigasztala „kegyelmed szomorúságát Isten vigasztalja, adjon helyette kegyelmednek egy tenyerén tomboló, friss, csillagok közt tombolót.” Nem sokára magának is vigaszra volt szüksége s april végén már beírta a várba versenytársának „kegyelmedet nevelte s emberré tette édes anyánk 18 praesentis (apr.) holt meg.” De az ostrom mindig hevesebbé válva, maj. 14-ig,

*) Török eredetiből mely van Mőzsa J. ur birtokában Dézsen, fordítva Szilády Áron által.

mely napra viradólag Rákóczy hada eltávozott a város alól. *) Ekkor már a budai basa nagy sereggel közeledett ellene, dulta, rabolta magyarországi jószágait s Erdélybe nyomult. Kolosvártt hasztalan szólítá fel a meghódolásra, saját birája Linczig János, s magának a basának táborából, ellenzett azt. Itt e város alatt találkozott Rákóczy hada a basával s ütközött meg azzal maj. 22-én reggel Gyalu és Fenes között, de szerencsétlenül. Rákóczy egyik szárnya megszaladt, s midőn ő a futók közé vágat a rendet helyreállítani, sisakját elejté. Körülvéetett s több sebet kapott fején, miglen lováról lehanyatlott. Ez eldönté az ütközet sorsát. A magyar sereg, ágyui hátrahagyásával szétszaladt, s a beteg Rákóczyt az ónodi lovasok szekeren Váradra vitték, hol ez jun. 7-én meghalt.

Szidi Ahmed nem meré a futó hadat üldözni, hanem még az napon bekülde Kolosvárra „száz öreg késért, az fejeket nyuzni” és „tiz szekérért a melyre a fejeket köl rakni” s negyven öles hosszú lánczért a rabok számára. Két nappal utóbb a várossal hatvanezer tallért fizettetett, s maj. 25-dikén újra kocsikat hozatott ki a városból.

III.

Szebenben máj. 23-án a gyalai csata hire már tudva volt. A budai basa a Szamos mellé a bonczhidai rétre huzodott, Barcsai elibe egy török csapatot küldött, ki. Szebenből máj. 28-áról kiindult. Még ekkor minden ugy volt, mintha ellenséges földön haladt volna ez, az utban eső városok vagy kelletlenül hódoltak meg, vagy nem hódoltak be, sőt Segesváron követét Toldalagi Mihályt (a nagy nevű államférfi fiát s magát is fejedelmi tanácsost) a felbőszült nép meg is gyilkolá. Midőn

*) Magáról az ostromról több följegyzés maradt fenn. Legterjedelmesebb a Kereszturi Demeteré latin nyelven s kiziratban.

vége a találkozás és egyesülés megtörtént, megindultak a Részek meghódítására. Szurdoknál hallák meg Rákóczy halálának híret s hogy testét Ecsedre szállítják. Ezzel a hadjáratnak tulajdonképeni oka megszűnt, de nem ürüge is s a behódoltatási czélok nem sokára nyilvánvalókká lettek.

Barcsait ez utban egy másik hir is találta: Ali basa april 16-dik óta szerdarrá van kinevezve, s Temesvár felé közeledik. A történendők iránt a fejdelem nem tudta magát tájékozni s Haller Gábort követség élén a szerdár üdvözlétére küldte Nagy-Bányáról, honnan ők is – miután utközben Kővárt, az ide bezárt nép, parancsnoka Mikes János ellenére feladta – Ecsed felé indultak. Ecsedet Mikes Mihály védelmezé s a budai basa, hogy ezt feladásra kényszeritse, a vár elibe akasztófát állított és beizente Mihály urnak, hogy testvérét erre függeszti fel, ha tovább is ellenáll. „Am tegye – izent be ez – mert testvérem bizonynyal nem akarja, hogy árulással mentsem meg életét.” Szidit e szilárd-ság meglepte, meg kegyelmezett Jánosnak s Barcsaival együtt az alsó vidékek felé vette utját.

Ali ez időben már Temesvárhoz érkezett. Titkos utasítása volt a nagyvezértől folytatni az ez által két év előtt megkezdett behódoltatásokat, tudván, hogy Erdély maga komoly ellenállásra elégtelen, s számítván rá, hogy a bécsi kormány részéről elnézéssel fog találkozni. Valóban ugy is volt. Midőn Jenő s a két bán-ság elesett, egy egyszerű izenettel, hogy a mozlim sergek nem lépik át a Tiszát, kivitték, hogy a magyar megyék, német hadak összedugott kézzel nézték a foglalást. Még jegyzékváltás is alig történt, sőt a porta Rákóczynak kiadatását követelte. Nem nyerte meg, de más felől mindent, mi a nagyvezérnek támadásra ürügyet adhatott volna, gondosan kerültek. Így lőn Rákóczy magára hagyatva. Halála után a nádor jelentést küldött Bécsbe, hogy Váradot veszély fenyegeti s most „a magyar és német titok-tanács” elhatározá, hogy kell

valamit tenni. Tettek is. Souches tábornokot egy hadtesttel a Tiszához küldék, ki Szathmár és Szabolcs-megyéket átvette, Tokajt elfoglalta, más várak őrségét feleskette s Kálló és Rakomáz közt táborba szállott. De a szerdárnak Lambach kapitánytól izenetet küldött: „nem fog tullépni a határon s eddig is csak azért jött, hogy a béke fenntartására ügyeljen.” Hú is maradt ez izenetéhez, összedugott kézzel nézván a bekövetkezett eseményeket.

Hallert a szerdár hidegen fogadta, sőt egyenesen letartoztatá, s seregeit föl, Váradfelé vezette. Ez alatt Barcsai fermánt kapott a nagyvezértől, mely őt továbbra is szerdár Ali basa alá rendelé. „A mely koborlók (értsd Rákoczy-pártiak) azokat ne szánjád, hanem hatalmas Ali basának megmutasd, hadd büntesse meg őket. Arra ne tekints, hogy teveled egy hiten vannak. „Figyelmezteti, hogy Mohammed hitében kétféle szó nincs s esküdjök, hogy ha áruláson éri az eb Rákóczynál is nagyobb ellenségévé lesz. E fermán olyan formán hangzik, mintha a szerdárnak a Rákóczypártiakat lett volna feladata büntetni, de hogy valóban más czélja van, Barcsai gyanítani kezdé. Ő Szidi Ahmettel, ki már nem volt budai basa, de utasítva lett a fejdelmet akaratja ellenére is magával vinni, a szerdárhoz sietett, kivel aztán Aradnál találkoztak. Ali bár ismerőse volt, hidegen fogadta őt is, sőt letartoztatá, Haller lábára pedig 63 fontos vasat veretett. S most innen egyenesen és gyorsan siettek Várad felé. E várban kilenczed félszáz bajnok volt csak, Balog Máté, Rácz János és Szalárdi a történetiró felügyelete alatt; maga a kapitány Gyulai Ecseden volt. Már tudták, hogy minő veszély fenyegeti őket, figyelmeztetve levén erre Barcsai által, s még azon feltétel alatt is, hogy a király hűségére esküdjenek, hajlandók lettek volna német őrséget befogadni. Hasztalan sürgették: Souchet ígért de nem adott s Erdély fejdelve fogolylyá, tehetetlenné volt tevé. Ez alatt megerősíték a várat mint tudák, mig nem

Ali jul. 14-dikén nagy táborával megérkezett, s megkezdte az ostromot. A maroknyi csapat páratlan hősiességgel védte magát a tenger had ellen – de segély sehonnan sem jött. Souchet rakomázi táborában várta az események fejlődését, mi alatt zsoldosai a vidéken „rettenetes csintalanságokat” követtek el, daczára annak, hogy őt a felvidéki megyék gyűlése s a nádor kérve kérték, hogy siessen a vár fölmentésére. Negyvennégy napig védték magukat a váradiak, az ostromlókban nagy károkat tettek, s több rohamot visszavertek. Végre a vár árkából lecsapoltatott a víz, egy löportáruk a levegőbe röpült s maguk is megtizedeltettek. Ekkor aug. 17-dikén feladták a várat azon feltételek alatt, hogy a váradi uradalom birtokain kívül semmi sem fog behodoltatni, hogy az őrség szabadon, fegyveresen elvonulhasson, a városiak háborítatlanul birhassák birtokaikat, az iskola s nyomda illetlenül maradjanak s Erdély adója szálltassék le; Ali hit levelet adott e feltételekről*) s a nép csakugyan bántatlanul mehetett Debreczenbe.

A fontos végház bukása roppant hatást idézett elő. Bármily aljas és szivtelen volt is az, a mit a szerencsétlen országgal két év óta tett a török, ilyen árulásra az ország egyik államférfia sem volt elkészülve. Diadalának eme napja erős ellenpártot szervezett és hanyatlására nevezetes tényezőket támasztott, mert Barcsait tehetetlenné, magát pedig gyűlöltté tette. S mialatt a török ez utálatos tényt végrehajtá a Segesvárt július 5-ikén tartott országgyűlés szigorú rendszabályokat hozott, melyek szerint kelle az adó- és sarcz-hátralékot behajtani, mint melyeket Ali sürgetett s melyekért lőnek Haller és Barcsai letartóztatva. „Ez időben – mond Grafius egy német évkönyviró – Szebenben nem verhetek elegendő tallért, annyi nemes zúzatta össze

*) Mind a pontok mind a hitlevél az Erd. Muz.-egylet birtokában.

ezüst ékszereit, annyi polgár és paraszt feleségének övét és kapcsait.” Minthogy a behajtás kérlelhetetlen szigorral folyt, annak egész gyűlölete a helytartóra, Barcsai Gáspárra s a kinevezett bizottmányra esett. De fizetni kellett s a szegény néptől nem csak az ékszereket, hanem a marhákat is beszédtek. Végre 44 erszényt*) (egyben 500 tallér volt) beindítottak, mely Várad eleste után három nappal érkezett a táborba. Most Barcsait szabadon eresztették s Hallerről levették a lánczot.

Erdélyben valóban felfordult világ volt. A zsarolás és behodoltatás nem olyan dolgok, melyekkel a Rákóczy-pártiakat meg lehetett volna nyerni s ezek még Várad ostroma alatt Bánfi Dénest, Kemény Jánoshoz küldék, ki a nádor testvérének özvegyét vevén nőül, ezzel közelebb viszonyba, lépett. Barcsait most sem voltak hajlandók elismerni, Kemény által a császár segélyét akarák megnyerni, s ez Bánfit a rakomázi táborba küldé. De az alkudozás lassan haladt ez alatt s Barcsai visszatért a forrongó országba, hol a Rákóczyhoz ragaszkodó székekelyek, jelesül a csikiak s háromszékiek már nyílt lázadásban voltak, a fogságából nem rég menekült Lázár István vezérlete alatt. Ezek is Keményre gondoltak, s sept. 18-ikán tartott maksai gyűlésükből tőle kértek a teendőik iránt utasítást. Barcsai Gáspár helytartó ezek ellen általános fölkelést hirdetett, a háromszékieken a baráti téren diadalt aratott. Itt a lázadókat embertelen kegyetlenséggel büntette, akasztatta, csonkította s azután a csikiak ellen ment, kik pater Kászonit elébb a helytartóhoz azután magához a fejdelemhez küldék, hogy tőle általános bünbocsánatot nyerjenek. Barcsai hajlandó volt erre, de Lázárt és Székely Sámuel ki vette abból, kik aztán Gyergyó bérczei közt vonták meg magukat. Most Csík is meghódolt, az ország lecsöndesültnek látszott s a fejdelem nőül vette Bánfi

*) Nyugtatvány a fels. k. kormányzék levéltárában.

Ágnest, kivel Segesvártt az oct. 20-ára hirdetett országgyűlés folyama alatt esküdött meg. E gyűlés a Barcsai ellen hozott korábbi végzéseket eltörölte s a sarcz-hátralék befizetése végett, melyet egy török követ most is sürgetett, nemesekre s városiakra egyiránt, minden jobbágy után külön fizetendő egy tallérnyi fejadót vetett ki.

E gyűlés alatt hire futott, hogy Kemény János egyesült a Rákóczy-pártiakkal s hadat szervez. Barcsai nem hitte a dolgot s a helytartó néhány embernek levágatta fülét, orrát, hogy rémitsen. Pedig a dolog valóban úgy állott. Kemény alatt sorakoztak a Rákóczy-pártiak, a nádor engedélyt, biztatást nyert a királytól annak támogatására; s a gyűlölet nem csak a Részeken, hanem magában Erdélyben is oly nagy volt Barcsai és a török ellen, hogy az időt méltán érkezettnek hihették annak megbuktatására, ennek kiűzésére. Semmi kétség, hogy Kemény mind ezt tekintetbe vette, sőt épen ezekre számított, midőn a Bánfi Dénes s a székelység hívásának engedve, mint a magyar király védencze, a nádor barátja nov. 21-kén Aranyos-Medgyesről utnak indult Erdély felé, „nem mint ellenség – írta megelőző napon kelt kiadványában – nem is megháborítására a hazának, sőt inkább jól meg sem aludt belső tüzének megoltására.” S a percz is teljesen alkalmas volt, hogy a két magyar haza ereje a török ellen indítandó vállalatban egyesíttessék s épen ezért a beütésre is jól választva.

Barcsai nov. 26-án értesült, hogy Kemény „kivánsága felett sokad magával” jön, s tüstént Görgénybe, testvére András pedig Fogarasba zárkozott. Tanácsurai már elszéledtek, sergét szétbocsátá s Kemény csaknem minden ellenállás nélkül nyomult elő, miután Örményesen az ellenálló Barcsai Gáspár felkonczoltattott, a Buzamezón táborozó oláh hadat pedig egyik hadnagya Szentpáli szétveré. Legelőbb Maros-Vásárhelyen állapodott meg, hol Barcsainak két legelőbbkelő tanácsurát Haller Gábort és Bethlen Jánost

fogadta. Ezeket térítvényadásra kényszeríté. Szerencsétlenebb volt nálok egy harmadik tanácsur Lázár György, kit ut közben Kemény egy hadnagya legyilkolt (nov. 29-én).

Keményhez a székelyek s Rákóczy-pártiak rögtön csatlakoztak. Maga Görgényt fogta könnyü ostrom alá, fia Simon pedig Fogarast. De célja nem e várak megostromlása volt, hanem egyezkedés Barcsaival, kit e célból Bánfi Dénes által személyes találkozásra hitt fel. Barcsai beleegyezett s dec. 11-én Görgény-Szentimrén jöttek össze tanácsuraik kíséretében, hol ezek közt heves vita fejlődött ki, anélkül hogy a kiegyezésre alapot tudtak volna találni. De Barcsai és Kemény hosszas négyórai együttlét után csakugyan kiegyeztek: Szász-Régenbe dec. 24-ére országgyűlést hívnak össze s a mit ez végez, abban mindketten belenyugosznak. Mindketten szétküldték a meghívó leveleket. Kemény dec. 14-ről, hogy a haza felháborodott állapotán tanácskozzanak idegen beavatkozás nélkül, „melyek mostoha executorok fognak lenni” s hogy magok oltsák magok tűzét és Barcsai dec. 11-éről azon egyet kötve ki, hogy sem az ő, sem más hazafi megrontására semmi végzést se hozzanak.

Már e két meghívó is mutatta, hogy a diadal az országban a Kemény-pártiaké lett, s hogy Barcsai székét ujabban el fogja veszteni. De bár Kemény még mindig szükségesnek látta azt hirdetni, hogy a portától nem fog elszakadni, a beszéd, melylyel a régeni országgyűlést megnyitotta, a hév, melylyel kiemelte, hogy „megmeztelenített Erdély az ő lakosaitól, megfosztatott aranyától, ezüsttől, és megfogyatkozott erejében,” a nyomaték, melylyel elmondá, hogy a haza „bővebben öntözött keresztyén vérrel, hogysesm égi harmattal,” mutatták, hogy a személyváltozással más alakulásokat is várhatnak. De erre az ország meg volt érve s Keménynek a nádor barátjának személye a magyarországi és németbirodalmi segélyt képviselte. Barcsai lemon-

dását tudomásul vévén és azt Görgénynyel kárpótolván, Keményt 1661 jun. 1-én közakarattal s lelkesedéssel megválaszták s a fejedelmi conditioknak elkészítésére bizottmányt neveztek ki, melynek munkálatát jan. 3-án elfogadák s rájuk Keményt is megesketék. Jan. 4-én az ország tette le az esküt s 5-én Barcsaihoz Görgénybe követeket küldöttek, kik az ország biztosító levelét (melyben a többi közt Görgénynyel, Szent-Imrével, Zsúkkal megajándékozáék) megvigyék neki s 6-án ez ott kiadta ünnepélyes lemondását, hittel és menedéklével kötelezván magát, hogy „ez országon kívül való helyekre” nem irogat, nem izen, az ország s a fejedelem dolgairól nem tractál, a fejedelemséghez nem tartja jogát s fejedelmi czimmel nem él.” Ugyanakkor egy más okirattal Keményt fejedelmének ismeré el, ügyének előmozdítására kötelezván magát. „Ő kegyelmével – ír – igazi atyafiságot tartok.”

IV.

Kemény a szász-régeni gyűlésen nevezetes leleplezéseket tett. Már megválasztása előtt emlité, hogy a török Erdély végleges behódoltatását vette célba. S megválasztatása után jan. 9-én olyan okmányt közölt a rendekkel, mely e célú valószínűvé tette: egy fermánt, mely Bihar, Kraszna és Szolnok megyéknek a váradi pasaságba kebelezését elrendelé. Másnap (1660. dec. 20-án kelt) levél jött a portai ügynököktől: tudósítás, hogy az oláh vajdák s a szilisztriai és magyarországi basák parancsot kaptak az ország megrohanására, ha Kemény fejdelemmé választása valósulna. De hisz erre el lehetek készülve. Tudhaták, hogy a porta nem fog szivelni más fejedelmi változást, mint azt, mely az ő érdekében történik. S ez esetre, a bekövetkezendő küzdelmek esetére a magyar király segélye kilátásba lön helyezve azon levelekben, melyeket a nádor s az esztergomi

érsek Keményhez irtak s melyeket ez felmutatott, hogy a rendeket a német szövetség eszméjére elkészítse. Nyílt elszakadásra azonban még nem tarták alkalmasnak az időt; előlegesen Bánfi Dénest és páter Kászont Leopoldhoz küldék, hogy nála a remélhető segély iránt tájékozzák magokat. Ezzel jan. 12-én a gyűlés eloszlott.

Kemény mindenek fölött a még át nem adott várak kézhezadását sürgette s e célból Barcsaival Régenben találkozott. E tehetetlen ember, ki versenytársával szemben mindig gyenge, de alattomban mindig kész ellene ármánykodni, mint hajdan Rákóczy, most Kemény iránt is kétszinű szerepet játszott s elrendelé azok átadását. Legelőbb Szeben esett kezébe némi alkudozások után, melyek alatt a szászok aggodalmaikat nyilváníták s azon kikötéssel, hogy a török ellen hadfolytatásra ne kényszeríttessenek, azután Déva, melyet az őrség magyar fele a töröknek akart elárulni, s mely célzatot a várparancsnok Springer meggyújtott és utóbb Fogaras, melyet márcz. 15-én Barcsai András testvére parancsára adott át, ki aztán ezen utóbbihoz vonult Görgénybe. Sőt végre Barcsai Ákos saját embereit Görgényből is elbocsátá, s Kemény őrségét bebocsátá e várba.

A helyzetnek ily módon Kemény urává lett, de nem sokára éreznie kellett, hogy a dolog a portával törésre kerülend. Az első fermán a nagyvezértől, melyet febr. 19-én kapott, szigorú engedelmességet követelt. Nem sokkal utóbb tudomása lett, hogy mint értelmezik ezt a portán. Követeit a szultán febr. 16-án fogadta s kiadta nekik a választ: fizesse le a kétévi adó- és sarcz-hátralékot, küldje be fiát mint kezest s maga menjen Temesvárra a fejedelmi jelvények átvételére. Elfogadhatatlan feltételek, de Kemény – minthogy Bécsbe küldött követeitől még nem kapott választ – kényszerítve volt azok felett alkudozásba bocsátkozni, daczára hogy a váradi pasa ugyanakkor a bihari, krasznai és

szolnoki helységeket csellel és erőszakkal s legtöbbszörre a parasztok fellázításával, egymásra hódoltatta. Miután azonban követei Bécsből visszajöttek s a német udvarral leendő szövetkezésre elegendő kilátást hoztak magokkal, nem folytatta tovább az alkudozásokat s a rendeket apr. 23-ára Beszterczére összehívta.

Tulajdonkép négy év óta volt igyekezete egy hatalmas erdélyi pártnak szövetkezni a bécsi udvarral. Az alkotmány egyik sarkpontjának, a szabad fejdelemválasztásnak megsemmisítése, az ország feldulása, megsarczoltatása igen sokakat megtérített a porta hívei közül s ezek most örömezt csatlakoztak ahhoz, ki által segílyt reméltek: elébb Rákóczyhoz, utóbb Keményhez. Soha sem volt e tervek iránt részvéltlenebb, tartózkodóbb, megfontolóbb a bécsi kormány mint épen ez időtt. Portia a miniszterelnök minden áron fenn akarta tartani a békét s ha a Rákóczy kiadására vagy meggyilkolására tett felhívásokat boszusan utasítá is vissza, Reninger a portai követ által nem mulasztá el kijelenteni a portán, hogy annak törekvéseit élesen kárhoztatja, daczára, hogy titokban csakugyan nyújtott neki biztatásokat. De e beavatkozástól nem is tartott a porta, mely egyegy nyilatkozat-tétel mellett kényelmesen folytatta a behódoltatásokat, s azokban sem fenyegetések sem német sergek megjelenése által nem engedé magát gátoltatni. Várad elfoglalása végre feszültebbé tette a porta s a bécsi udvar viszonyát, Reninger ezt békeszegésnek nyilvánítá s az európai udvarok háborújával fenyegetőzött. „Hadd jöjjenek, mondá a nagyvezér, ha kedvök van az ozmán erővel megismerkedni.” S valóban Kemény felemeltetése arra látszott mutatni, hogy a szakadás a két udvar közt elkerülhetlenné lett.

Beszterczére apr. 23-ára összejöttek a rendek, s két nappal utóbb megnyílt e gyűlés. A fejdelmi propositiok megvitatása után Kemény egy bizottság elé terjeszté a török követeléseit az ő és fia személyére, az adóra és

sarczra vonatkozólag, melyekkel árra czóloz, hogy az országot elszegényítse, hogy aztán könnyebben elfoglalhassa. E nyilatkozat a kérdésre vezetett „hol találnak Isten után refugimot?” s feleletet arra Kemény adott „a német császárnál” s apr. 29-én átadá a rendeknek vele folytatott levelezését. Ez nap délutánján páter Kászoni adta meg a szükséges felvilágosításokat, melyeknek alapján határozatba ment, hogy Bánfi Dénest „ultimaria plenipotentiával” Bécsbe küldik. Neki – Kemény utasítása szerint – feladata volt a bécsi udvartól nyerendő segély iránt mindenesetre kiegyezni. A gyűlés még az nap elvégezé, hogy „török az ellenség” s Bánfi nyomon elindult Bécsbe.

A gyűlés a következő napokban Barcsai Ákos árulását tárgyalá. Esküje, hitlevele ellenére, széke visszafoglalására gondolt e nagyravágyó ember s a határszéli törökökkel levelezést folytatott. A rendek ugy végeztek, mint Kemény kívánta: hogy e miatt a hazát több veszedelem ne érje, Barcsai ellenében az ő saját hitleve értelmében járjon el, ő nagysága hasonlólag a hazaárulók ellen is rövid utú és rendkívüli pert kezdhessen – tényleg tehát az ország alkotmánya fel lón függesztve. A gyűlés máj. 5-én eloszlott s másnap Kemény Görgény alá ment vadászatra. A két Barcsait kihivatta Görgényből s ebéd után felmutatá nekik áruló leveleiket. Azzal mindkettőjüket elfogatta. Ákost nejétől elválasztva Görgénybe küldé hivével Budai Zsigmondal, Andrást pedig Fogarasvárába, hol máj. 16-án a piaczon felakasztató.

Egyuttal Kemény megkezdé készülődéseit, mert hirt vett, hogy a török is hasonlóat tesz. Ekkor érkezett meg Kálnoki Mihály Ali basa ultimátumával: mondjon le Kemény a fejdelemségről s válaszszanak a rendek helyette mást, ki aztán illő kisérettel személyesen vigye meg az adó- és sarczhátralékot. Kemény jun. 2-ára Medgyesre újra összehívta a rendeket s nem közönséges ékesszólással mutatta ki előttök, hogy mind ennek vég-

czélja közte és az ország közt szakadást idézni elő. Mint várni lehet, ama feltételek el lőnek vetve. Az elszakadást a töröktől ujabban kimondák, felhíván Keményt, hogy a német segélyt ismét és ismét sürgesse. Ugyan e gyűlés megújítja a Barcsaira vonatkozó beszerzések végzéseket s felette bírónak Keményt tette és az általa elkobzott javoknak visszafoglalását elrendelé. Ezzel jun. 6-án eloszlott. Minthogy pedig a török erő közeledett, s Keménynek tartania lehetett, hogy ez Barcsai kiszabadítását czélozza, elrendelé ennek Kővárba szállíttatását. El is inditák őt Budai Zsigmondal együtt kocsifenekére lánczolva, utközben azonban, Répa nevű falutól nem messze mindketten – Ákos és Budai – meggyilkoltattak. Keménynek e kettős áldozat nem volt elég: azokat, kiket Barcsai-pártiaknak ismert, azután is üldözé: Dobai Istvánt felakasztatá, Apor Lázárt börtönbe vetteté, Zolyomit Magyarországra zavará. S csakhamar jun. 18-ára Maros-Vásárhelyen maga is táborba szállt, nejét pedig több főrangú hölgygel Szamosújvárba s onnan Kővárba viteté.

Ez alatt egymásra járatta követeit Bécsbe, értesíté az udvart a törökök közeledéséről, Teleki Mihály és Kászoni páter által ujabban jelentéseket tétetett s Bánfi Dénesnek ujabban utasításokat küldött. Itt május és június hónapokat tanácskozással tölték el, követeket küldtek Konstantinápolyba s Temesvárra, kiket azonban rosszul fogadtak, mignem végre megálapíták a hadi tervet: egy kis csapatot, mintegy ezer embert Keménynek segélyül küldenek, mialatt két hadtestet állítanak ki, egy, mely mint repülő csapat (camp volant) gróf Starhemberg parancsnoksága alatt a Tiszához nyomuljon s Keménnyel lépjen összeköttetésbe, a másik a főserég álljon meg a Dunánál. Az egész felett a főparancsnokság Montecuculi Rajmundra bízott, kinek terve volt hogy „Erdélyt Erdélyen kívül segítse” s ezért Budát vagy Esztergomot akarta ostrom alá venni. Hadai felett – összesen 15 ezer válogatott harcos volt – Komá-

romnál tartott szemlét, s kirendeltetésének hírét Bánfi Dénes vitte meg a fejdelem bonczhidai táborába.

Már ekkor a török hadak az országban voltak. Szerdár a porta Alit nevezte ki, e szigorú és ügyes embert, kit a korábbi hadjáratokból jól ismertek, s ki személyesen vezette a korábbi behódoltatásokat. Az ország több felől lett megrohanva, egy csapat jun. 28-án a Körösvölgyén, Izmail budai basa jun. 30-án a Vaskapun át nyomult be s pár nappal utóbb a szerdár is jött a derék sereggel s a tatárokkal. Ő is ez utóbbi uton haladt előre táborával, mely szélében egy mért-földet fogott el, a kies Hátszegvidékét teljesen kirablá, Szászvárost, Szászsebest felégette s Gyula-Fehérvárnak ment. Irt a rendeknek hogy válasszanak új fejedelmet; hasonló figyelmeztetés a konstantinápolyi internuntiusától is jött: „római császár ő fleg tekintetiért hatalmas császár a szabad electiót nagyságtoknak megengedte.” Nem éltek vele a rendek ezuttal s a császártól kirendelt segélyre vártak. Kemény annak megérkezése előtt nem akarta hadait a nagy erő ellenében kockáztatni, s maga felfelé vonult. De a székelyeket Petki István és Lázár István alatt elválasztá táborától s benn hagyta az országban, hogy a törököt nyugtalanítsák, mely mindenütt nyomában levén s az ország belsejét kéréllhetlenül égetvén és pusztítván, Kemény Szamosujvár – s innen a tatárok elől sietve Huszt alá ment, hol a vár oltalma alatt táborát ütött. A tatár hordák tőle nem messze száguldoztak Szathmárig, Domahidáig maguk előtt hajtva rabjaikat, s maga Ali is benyomulván a Részekbe, Kemény Tiszabécsnél e folyam tulpartjára vetette magát. Azonban a szerdar aug. 6-án elhagyta Nagy-Bányát s Szinérváraljára és Nyalábvárig száguldott, mialatt tatárjai Ungot, Munkácsvidéket, Mármarost égeték. Kemény ennek következtében visszament a Tiszán, de még mindig háborgattatván a tatárok által a Tisza és Bodrog közt Semlyénben állapodott meg, bevarandó itt a német segélyt.

Montecuculi ekkor csakugyan utban volt – de kedve ellenére. Tervét, hogy a Dunánál működjék, megváltoztatta a hadi tanács s neki, fölterjesztései ellenére is Kemény megsegéllésére kelle indulnia. „Némely miniszternek – mond Montecuculi emlékiratában – több a hatalma, mint a belátása, s csak azért nem követi más tanácsát, hogy ne láttassék, mintha arra rászorult volna.” Kemény is sürgette Teleki által a segítséget s végre boszusan kedvetlenül megindult. Aug. 18-án Tokajnál volt, honnan Szathmár közeliig 12 nap alatt vonult. E hó 30-án Majténynál egyesült Keménynyel, késedelmének okait seregének rosz élelmezésében keresvén, s innen épen ilyen lassusággal folytatván útját Erdély felé a magyar hadakkal együtt.

Ali a német tábor közeledésének hírére visszaindult. Utját Nagy-Bányáról Beszterczének vette, s e város alól feszolítá a szász hatóságokat, hogy táborába követeket küldjenek. Tatárjai most az országnak megkimélt nyugati részét dulták fel s ez alatt maga sept. 3-ára Vásárhely alá ment, hol 170 ezer fogoly felett tartott szemlét. Itt megállapodott, hogy a fejdelem-választás kérdését elintézzé. De e pontnál meg volt akadáva, követelései olyanok voltak, melyeknek végrehajtására senki sem akart vállalkozni. Még benyomulásakor megkínálta a fejdelmi székkal Zolyomi Miklóst, de e szándékát Rhédei Ferencz meghiusítá. Most Petki Istvánnak ajánlá fel, s minthogy ő sem akarta felvállalni, sept. 12-én a táborába érkezett szász követekre ráparancsolt, hogy válaszszanak „Ők – válaszolák másnap – csak egy a három nemzet közül, s erre nincsenek feljogositva.” Némi tanácskozás után a követek egyikéhez Soter Péterhez fordult: „Ki vagy?” – „Én a budai (t. i. bodendorfi) pap vagyok.” – „A budai basa nagy ur, lehetsz fejdelem.” – „De én igen szegény vagyok!” – „Elég gazdag a szultán, nagy urrá tesz.” Ide sülyedt a fejdelmi méltóság, hogy ekkép kelle rá árverezni. Végre Ali belenyugodott hogy a fejdelmi

székre magyar nemest kell emelni s midőn sept. 14-én többen a Kemény táborából haza oszlottak közül nála megjelentek, egy környékbeli főurnak, Apafi Mihálynak személyét hozták szóba. Mihály fia volt Györgynek, a hatalmas tanácsurnak, s nemrég szabadulván ki a tatár rabságból, jószágán, Ebesfalván vontta meg magát. Mint szelid becsületes tudományos ember jó hirben állt, s Ali basa utána küldött. Nagy volt a rémület az ebesfalvi udvarháznál, midőn a törökök megjelentek. A ház asszonya Bornemisza Anna épen, gyermekágyban feküdt s Mihály ur nagy szorongások közt vált el tőle. De alig indult el, midőn egy utána küldött lovas legény tudtára adta, hogy neje fiat szült. A táborba érve már mint fejedelmet üdvözlék, fényes sátorba vezették s diszörséggel látták el. Rögtön hozzá fogták a választáshoz s a formákat jól roszul megtartva, Libancson (egy rét Maros-Vásárhely közelében) megválaszták. Ali sept. 16-án a csengei mezőn fiává fogadta, s feldiszíté a jelvényekkel. Apafira nehéz idők vártak: a sarcz- és adóhátralékot kérlelhetetlen szigorral kelle behajtania, főként a nemességen és szászokon.

E választásról Kemény Kolozsvár tájékán értesült, hova Montecuculival együtt épen ez időben érkezett. Kemény sietteté a megütközést, de hasztalan. Montecuculi kerülté a csatát. E nevezetes hadvezér emlékirataiban sokkép igyekszik eljárását menteni: kimaradt az ígért magyar segítség, rosz volt az élelmezés, utjában mindenütt csak üres tárházakat talált, táborában kiüött a ragály, a kulcsos városok egy nevezetes része elveszett, és mi ennél roszabb, a lakosság irántok ellenszenvvel viseltetik – még a szászok is nyiltan ellenök nyilatkoztak, Apafi részére állottak. Való igaz, mind ez nehezség volt, de bármennyire igyekszik is magát menteni, látszik, hogy küldetésében kedvetlenül járt el, hogy a meg nem ütközhetésre maga készíté el az utat. Tudomása volt, hogy a kormány nem nagyon érdeklődik Kemény személye iránt, s nem az a cél, hogy

a fejedelmi szék ennek biztosítassák, hanem általán, hogy Erdélynek fejedelem választási joga fenntartassék. Ily körülmények elhatározzák a visszavonulás megkezdését, s sem Kemény előterjesztése, sem táboruknak naponkénti szaporodása nem birta határozata megmásítására: „nem fogja koczkáztatni ő felsége sergét, melytől a keresztyén világ üdve függ.” Kemény sept. 17-én tudatta táborával a visszavonulást „még több és nagyobb segítséget várnak.” S csakugyan sept. 18-án megkezdett a visszavonulás. Kolozsvár őrségét más fél ezer emberrel megszorították, meg Bethlen-Kövár- és Szamosujváret. Kérve a németek Borhidnál, a magyar zsoldosok Erdő-Szadánál lőnek elhelyezve.

Ali a németek távozásának hírére szabadabban lélekzett. Azon körülmény, hogy megütközés nélkül elvonultak, már diadal volt neki, s most a Vásárhelytt összegyűlt népet szétbocsátá. Ugyanakkor a még mindig ellen álló székelyeket felszólítá, hogy hódoljanak meg, de nem tevék s Ali most feldulásokra küldött hadat. Legelőbb Marosszéknek eddigelé megkimélt részét, azután Csíkot boríták lángba, hol megvesztegetett kalauzok az ellenálló csapatok háta mögé vezették őket. Háromszék meghódolt. Kemény beindult az országba megsegelésökre – de fiának Ferencznek véletlen halála miatt elkésett. Többet nem tehetett, mint hogy a szorongatott Fogarasba Bethlen Gergelyvel hadakat küldött. Maga pedig Bikszádra ment. Ugyanakkor Montecuculi Tokajba s Ali is Szeben alá vezette sergeit s végre elhagyá a borzasztólag felégetett, kiprédált országot, Ibrahim basát hagyván hátra kétezer lovassal s tizennyolczszáz oláhval az Apafi védelmére.

Apafi nov. 20-ára Kis-Selykre országgyűlést hívott össze, mely csakugyan összeült, s melynek tulajdonképeni feladata volt az ő megválasztását törvényes formák közt végrehajtani, mit nyomon meg is cselekedtek azok „valakik hatalmas császár kegyelmességéhez és fényes köntöséhez ragaszkodának.” Nyomon elkészíték

a feltételeket: Kemény 21 conditiojához három pontot adtak: hogy az ország rendeitől reversalist nem csikar, a hazafiakat nem katonáskodtatja az ország határain túl, s a rendektől nem követel korlátlan hatalmat maga és tanácsa számára, melyekre Apafi meg is esküdött. Azután elvégezték a rendek, hogy Ali basától 10 ezer török harczost kérnek, elrendelék, hogy az őrségek adják fel a várakat, a hazán kívül levő főurak egy hónap alatt visszatérjenek, s az adóhátralék hajtassék be. A gyűlés nov. 23-án eloszlott.

S most Apafi felszólításokat küldött Kemény párt-hiveihez, hogy siessenek hozzá, teljes bocsánatot s jószágaik visszaadását biztosítván számokra. E levelek Kemény kezébe estek, ki most egy határozott lépést akart tenni széke visszafoglalására. A percz kedvezőnek látszott; mert a forrongó országban alig volt valami török erő. Ugy hívé, hogy a kulcsos városok könnyen kezébe esnek, s bár tanácsurai szándékát ellenzették, segélyt kért a szatmári kapitánytól s elindult. 1662. jan. 3-án egyesült a német hadakkal, de az esőzés miatt megromlott utakon nehezen haladt. Jövetelének hírére Apafi Segesvárra indult s Keményhez egyezkedés, Alihoz pedig segélykérés végett követeket küldött. Ajánlatait Kemény visszavetette, Apafi pedig egy nép zavar-gás daczára kezéhez vette Segesvárt. Ezalatt Kemény megérkezett a szász földre, de megjött Kucsuk is, kit Ali segélyhadakkal küldött Erdélybe, s egyesült Apafival. Keménynek most tanácsurai visszavonulást ajánlottak, de nem fogadta el, nehogy megszaladni láttassék." Jan. 23-án Nagy-Szöllősnél megütközött Kucsukkal, de teljesen megveretett s maga is a csatatéren maradt. Harczosait nem üldözte Kucsuk, ezek részint Magyarországba, részint a szomszéd várakba menekültek.

V.

Az erdélyi fejdelemség ez időt már alig volt árnyéka a réginek. Az eddigi behódoltatások birtokainak csaknem egy negyedétől fosztották meg, az utolsó évi hadjárat, a 250,000 tallérnak felhajtása, az adóhátralék felszedése, a pusztítások, számos lakosának rablásra hurczolása hihetetlenül elgyengíték. Már öt év óta egymást érték a csapások, de legnagyobb ez utolsó évi volt. De még ez sem töré meg egészen, reményeit ez sem lohasztá le. Az a párt, mely Rákóczy alatt kardott kötöt, hogy lerázza a török jármat, azután is hogy két fejdelme maradt a csatatéren, akarta folytatni a függetlenségi harczot, annyira kétségbe esett, elkeseredett volt. Az utolsó évben már megtörtént a német beavatkozás s minthogy ettől várta a sükert, bármily nagy veszteségnek tartotta is különben Kemény halálát, abban nem látott ügyére nézve végcsapást. A nagyszöllősi csata után e párt fejei részint a közeli várakba, részint Aranyos-Medgyesre szaladtak, s János úr fia Simon körül sorakoztak. A pártot Kemény Péter szervezé, mely aztán néhány nap mulva utnak inditá Bécsbe Macskási Boldizsárt s utóbb Bethlen Farkast, kérni Leopoldot, nehogy kivigye az országból hadait.

A bécsi kormány eljárása Erdély irányában soha sem volt habozóbb, ingatagabb, határozatlanabb, mint épen ez években. Portia a miniszterelnök semmi áldozattól sem volt idegen, csakhogy a békét fenntarthassa, s ezt bámulatos vaksággal mindig remélte is. Más kormányczélok elérése végett elnézte a török hatalom óriási terjeszkedését, el Erdély megnyirbálását s bizonynyal a rakomázi kudarcz épen ugy, mint Montecuculi tétlensége nem egyedül csak a vezéreknek róható fel. De a szerencsétlen Erdély oly nyomoru sorsra jutott, hogy e megpróbáltatásokat is túrnie kellett. Macskási és Bethlen biztatásokat kaptak Bécsben, s

pater Kászoni – még Kemény János követe – minden jót ígért nekik arra nézve, hogy a német őrsegek nem fognak az országból kivetetni. Ez ígéret azonban még nem tett annyit, hogy erélyes segélyre számolhatnak, mert Portia még mindig hitte, hogy a bomladozó békét vissza fogja állíthatni s e célból Berist Konstantinápolyba küldé. Hiu remény. Itt a mult év őszén meghalt Mohammed Köprili helyett nagyravágyó fia Ahmed Köprili lett nagyvezerré s ez nem csinált titkot belőle, hogy Erdélyt a szultán örökös tartományának tekinté. Ezért kívánta, hogy a német őrség Erdélyből vonassék ki, s ezért sürgette ezt Apafi által Ali basa is. Ily körülmények közt, hasonló sürgetéssel az erdélyi rendek is küldtek követeket Bécsbe, Sárosi Gergelyt és utóbb Dániel Istvánt, s most a császár időnyerés végett Szentgyörgyi Ferencz váczai püspököt Erdélybe indítá, hogy onnan a dolgok valódi állásáról felvilágosításokat hozzon.

Ezalatt az erdélyi kormány részleteket nyert Kemény Simon törekedéseiről. Nem kis csapás volt e pártnak, hogy Bethlen és Szentpáli Fogarast Keresztési pedig Dévát s a Görgénybe szorultak e várat is feladták Apafinak, de Kolozsvárt német őrsege s főként határozott jellemű parancsnoka Redani Dávid még mindig tartották s feladásról hallani sem akartak, többszörös felhívások daczára sem. Ezenkívül meg Betlenvára s Szamosujvára is Simon urral tartott, kinek aztán e három erősségbe írott leveleit Apafi hivei elfogdosák. Ez iratokat a fejdelem a Görgény-Szentimrére márcz. 10-ére hirdetett országgyűlés elé terjeszté, mely a végzés hozása körül a megelőző évi határozatokat vette zsinórmértékül: notázta a két Keményt, Kapi Györgyöt, Bánfi Dénest, Bethlen Farkast, Teleki Mihályt több másokkal, Kemény János adományozásait megsemmisité s felelevenité azon beszterczei végzést, mely az ország alkotmányát felfüggeszté. E szigornak tulajdonkép más oka is volt. Apafi azon igyekezett,

hogy a várak mennél hamarabb hódoljanak meg. Kemény elestének hírére sietett Alinak tudtára adni, azon kéréssel, hogy Kucsuk Mehemetet hívja vissza, miután ennek az országban léte felesleges. Ali febr. 15-éről tagadó választ adott: nem addig, míg az ország várai mind kezében nem lesznek. De ezek visszafoglalásával siessen, mert ha ő megy értök, törököket fog e várakba rakni.

Mialatt hát Apafinak s Kemény Simonnak követei Bécsben egy időben de egymással ellenkező válaszokat sürgettek, meg kelle kezdeni a várak ostromát. Apafi elindult Kucsukkal, de lassan, vontatva s ágyuk nélkül. Nem akarta a bécsi udvart magára haragítani s szerette volna elismertetését onnan is kivívni. Végre megjött Dániel Bécsből azon válaszsral, hogy a német őrég nem fog Erdélyből kivonatni, Kucsuk is sürgette az ostromot, Ali esküdzött, hogy maga fogja bevenni a várat. Ily körülmények közt Apafi 8000 s Kucsuk 4000 emberrel apr. 25-én Kolozsvár alá mentek s előbb Görgeyből, azután Szamosujvárból ágyukat hozatván, hozzá fogtak az ostromláshoz, mely azonban lassan haladt, s Redanit sem külső szorongattatás sem a városiak sürgetése nem birhatta fegyverlerakásra.

Apafi helyzete valóban kényes és kétes volt. Neki mint a török pártfogoltjának kevés reménye lehetett, hogy Leopold által el fog ismertetni. „Ő – nyilvánítá a császár – nem a kellő formák közt, a török erőszakolására lön megválasztva, s az országnak már is nevezetes részeit idegeníté el.” S még is, ha csak nem akart a keresztyénség ellenségének tekinteni, ez elismerés megszerzésére mulhatlan szüksége volt. Más oldalról a török szorongatá, fenyegeté a várak miatt, a be nem fizetett adóért, sarcz-hátralékért s egyszersmind a behódoltatásokat is folytatta. Ily körülmények közt a táborában összegyült fegyveres rendek jun. elején háromfelé küldtek követet: Bécsbe Fekete Pétert, hogy a német őrég kivonását sürgesse, Daczó Jánost Kon-

stantinápolyba, hogy Kucsuk zsarolásaiért panaszt emeljen és Haller Gábort Temesvárra Alihoz. Ali ugyan is titkon Piri basa által egy deftert készítettett s ennek alapján Biharon kívül Krasznát és közép Szolnokot, Kolos, Belső-Szolnok és Doboka megyéknek részeit követelte, s a behódoltatásokat folyton folytatta. Ez és más sérelmei ellen még ez év elején Apafi a nagyvezérnél keresett orvoslást – de elutasított: Erdély ügyei Alira vannak bízva, volt annak válasza. A mit nyerhetett, mind össze egy fermanból állott, melylyel a szultán megdicsérte „természeti virilitását” s két öltözet ruhából melylyel megengedi, hogy tovább is „fejedelmeskedjék.”*) A berátból mind az, mi a régi athnameknak megadta valódi jelentőségét, azt t. i. hogy két oldalú szerződés legyen, hiányzott s nem volt több egyszerű kinevezésnél. Ez uttal hát e részről ennyivel kelle megérnie Apafinak, de a behódoltatásnak felfüggesztése végett Hallert Temesvárra küldé, hol Ali nem fukarkodott az ígéretekkel, komolyan azonban mitsem tett azok megszüntetésére. Az ifju, nagyravágyó nagyvezér hasonló magatartásának valódi oka az volt, hogy nem akarta kezét megkötni, mert nála Magyarországnak haddal megtámadása már el volt határozva. De hogy készületeit annál biztosabban tehesse, mind ezt titokban tartá, sőt épen nem mutatta magát idegennek attól, hogy a bécsi udvarral megujtsa a békét, melyet ez különböző követői által ez évben több ízben sürgetett.

Apafi e szorongattatásai közben érkezett meg Szathmárból, hol hosszabb ideig tartózkodott Szentgyörgyi. Küldetésének azt a szint adta, hogy a németeket a várakból kivonulásra birandja s Apafi ezért örömmel látta el menedéklevéllel. Sőt e részben annyira ment hitegetése, hogy jun. 15-én Apafi s az ostromlott kolosváriak közt fegyverszünetet hozott létre. Valóban

*) A Rozsnyai-gyűjteményben gr. Mikó ő nmlga birtokában

más volt a célja: biztatni Redanit, hogy a várat körömszakadtig védelmezze, s tudatni vele, hogy segélyt várhat. De a püspök elég vigyázatlan volt elárulni magát, egy a császártól küldött s elfogott levele leleplezé titkát. Erre a boszus Kucsuk elfogatta s Apafi és a rendek közbevetése daczára Temesvárra kísértette. A szegény püspök most már komolyan hozzá látott, hogy a várak kézbe adását eszközölje – későn, mert tábornok Schneidau német segélylyel már utban volt. Az ekkép három oldalról, a közelgő had, Szamosujvár, Kolosvár által fenyegetett Kucsuk Apafival visszavonult Keresztes mezejére s Schnaidau jul. 5-én segélyt hozott Kolosvárnak. Másnap jul. 6-án a keresztesi táborba Daczó János parancsot hozott a portáról Apafinak*) és Kucsuknak, hogy ezutánra minden ellenségeskedéstől visszatartsák magokut.

Ekkor már a béke alkudozások javában folytak. Reninger egy új okmányt nyújtott be s a nagyvezér ezt elfogadta alapnak, hogy a készülődéseket annál háboríttatlanabban tehesse. Az ostrom nem lőn tovább folytatva, de Szentgyörgyit fogságából csak a halál szabadítja ki. Az ország sorsán a két udvar alkudozása mit sem változtatott. Meg szállva két ellenségtől, marcangolva mindeniktől nyomoruságos napokat élt. A két féle sereg által oly zsarolásnak volt kitéve, mely lakosait végpusztulással fenyegetve, s oly fizetésekre szorítottatott, mely erejét felyül multa. A németek megszállták a sóaknákat, a török hadak „magyar kalauzzok lévén” csoportonként jártak, s a városokhoz a fejdelemnek újabb újabb összegekért kelle fordulni.***) Az országgyűlés mind ezen keveset segíthetett s a Medgyesen oct. 20-án és Kézden 1663 febr. 22-én hozott pénzügyi rendszabályok, a kiváltságolt osztályok meg-

*) Az Erd. muzeum-egylet birtokában.

***) Erre vonatkozó érdekes levelek a Nemzeti Társalkodó 1835. és 1836-iki folyamában.

adóztatása, korántsem fedezé a teméntelen szükségét. Jobb hatású volt az utolsó gyűlés azon határozata, mely a Kemény-pártiakat (Simon kivételével) kik nagy részben már is meghódoltak Apafinak, kivette a nóta alól. Ez alatt a két udvar követei 1663 januárjában kiegyeztek a béke-praeliminarek fölött s elég saajtságosan Temesvárott. A porta ugyan is ennek folytatását Ali basára bizta, s a bécsi kormány meghatalmazottul báró Goest küldte ide. Az előleges feltételeket, bármily kedvezőtlenek voltak is, Bécsben örömmel fogadták.

Kora öröm volt. Mind ezzel csak a bécsi kormányt akarák elaltatni, s ez teljesen sikerült. A török teljesen befejezte készülődéseit s midőn martius derekán egy nagy sereg Magyarország felé utnak indult Leopold kormánya teljesen készületlen volt. A hadat az ifju nagyvezér vezette s most Goes és Beris ijjedve szaladtak Temesvárról Belgrádba, hova ez jun. 8-án érkezett. Hidegen lőnek fogadva, s kihallgatást is alig nyertek, annyival kevesbbé tarthaták fel a nagyvezért.

De nem csak a bécsi udvar, Apafi számára is különös meglepetéseket készített a nagyvezér. Temesvárról tavasz óta az adó- és zsoldhátralékot mindig sürgették. Hasztalan fordult kérelmével apr. 12-én a szultánhoz Apafi, hasztalan küldözé Temesvárra embereit Csepregit, Pünkösdit, hasztalan tettek ezek Daczóval a főkövetel s Haller Gáborral jelentéseket, „hogy egyfelől háttára foglaltatik, másfelől az elviselhetetlen nagy adóval emésztetik” Ali basa boszusan fogadta őket, Daczótól megvonta a követi praebendat s Hallert figyelmeztette, hogy ezek beszolgáltatása „már a portának is meg volt mondva.” Haller és társai maj. 24-éről leveleket irtak a fejedelemnek s tanácsurainak, hogy „ez nemzet előtt embernek szavát, írását ugy kell viselni egy nyomban találtassanak,” s sürgeték a küldeményt „mert itt nincsen helye a mentségnek.”*) Mialatt hát az adó felhaj-

*) Levelek Rozsnyai gyűjteményében.

tásához készülteket tettek, egy kapucsi basa érkezett Fehérvárra, ki már nemcsak a pénzt sürgette, hanem parancsot hozott, hogy Apafi ültesse fel összes fegyveres erejét és csatlakozzék a megindult táborhoz. A megrémült férfi jul. 23-án kézbesíté mentségeit a kapucsi basának, hogy a Leopolddal szövetekezett lengyelek miatt sem vonhatja ki országából hadait, melyekkel saját határait kell védnie, de a kezei táborból jul. 23-áról a rendekkel kiadta parancsát a „porta contentatiojára kivetett” adó behajtására.*). A nagyvezér ugy látszik, e szabadkozásra számított, mert ezzel egyidőben azzal is akart nyomást gyakorolni Apafira, hogy őt a fejdelemségtől megfosztással fenyegette. S e fogástól annyival több sikert várt, mennyivel gyengébbé volt téve Erdély.

E rémítgetésre eszközül Haller Gábor lón kinézve. Midőn a nagyvezér Belgrádba ért, Temesvárról ide hozatta Hallert és Daczót, ki egy részletet már csakugyan beszolgáltatót. Még itt szigorú volt: miért nem küldi urad az egész összeget? kérdé ez utóbbitól. A nagyvezér jul. 4-ére innen Eszékre ment, s nem sokára Hallert is ide hozatta, ki roppant félelmek közt ért táborába. De szokatlanul barátságosan lón fogadva, s engedélyt nyert, hogy bár mikor szabadon mehet hozzá, sátrába. Haller követségének okait előadta, sürgette a határigazításokat, az ország sérelmei orvoslását, Apafinak athnamét, mind azt mire megbízatása volt**). De miről a nagyvezér ez uttal hallgatott, kijelenté azt előtte Panojot, a szultán tolmácsa: ő van Apafi helyett fejdelemül kinézve. Haller bizalmasan közölte a titkot Baló Lászlóval, hogy igyekezzenek a veszélyt elhárítani, mi az országra ily tervek által háromolnék. Ugyanakkor Daczó is szokatlan idegenséget vett észre a török uraknál Apafi iránt s minthogy mindketten nemsokára haza mentek nem késtek tudatni Apafival tapasztalásaikat.

*) Kézirat az akadémia birtokában.

***) Rozsnyai gyűjteményéből.

A megrémült férfi az ígért ajándékokkal Szilvási Bálintot küldte a nagyvezér után, ki Hallert is magával vivén Jul. derekára minden ellenállás nélkül ért Budára s e hó végén már ezt is elhagyta. De bár Szilvási Haller eljárását teljesen hibátlannak találta, s bár ez személyesen is megírta aug. 23-áról Esztergomból mentéseit, többé a fejedelem a gyanút lelkéből eloltani nem tudta. Még Haller által aug. havában kimerítő emlékiratokat terjesztett fel az ország husz hónapos rendkívüli költségeiről a török táborra – közel 400,000 tallérről – s e miatt fizetési tehetetlenségéről*), hogy a még be nem fizetett sarcz-hátralék elengedését a nagyvezértől kieszközölje. „Sok nagy instantiák után – írja Rozsnyai – megigértetek ugyan relaxáltatása e nagy summának, de úgy ha a fejedelem éjjel nappal siet a fővezérhez” ki táborával ekkor már Érsekujvárt ostromlá. A barátságos s bizalmat ébresztő hangon irt meghívó-levelet Apafi Radnóton sept. 5-én kapta, a főtolmács Panajot biztosítást küldött neki, s Rozsnyai Isten előtt magára vette bűneit. Nem ezek döntöttek Apafinál: belátta, hogy ez által egyedül tarthatja meg székét, tudta hogy ha el nem megy, Haller kéznél van; s rászánta magát e rejtélyes utra.

E meghívással a nagyvezér Magyarországot illető célokat kötött össze, s annak elfogadásától nevezetes eredményt várt. Hadjáratát eddigelé fényes siker koronázta s a készületlen és meglepett császári és magyar hadaknak sikeres ellenállásra alig volt reményök. De diadalából még is hiányzott valami: Felső-Magyarország és Erdély csatlakozása. Mint hajdan Bocskai, Bethlen, Rákóczy, nagy nyomatékkal léptek fel, úgy most ő is Apafi által akart ilyen eredményeket elérni. Tudta, hogy sérelem most is van elég, hogy a tizenhárom megye a mult évi országgyűlést boszusan hagyta el, s hogy a német hadak ellen országszerte nagy az elégü-

*) Két emlékirat u. o.

letlenség. De a különbséget az akkori s mostani idők közt nem vette tekintetbe. Akkor a török csak segínyt adott s nem élén állott a vállalatnak, akkor Erdély erejének neveléséről volt szó, most a porta akar foglalni. Ez fejtí meg a két magyar hazának közönyét sőt ellenszenvét e vállalat iránt, mely annyival gyűlöletesebb színben tűnt fel, mennél több kegyetlenséggel illette a porta Erdélyt utolsó években. S így lón, hogy az erdélyi urak közt nagy viszhangra talált a szamosujvári német kapitány körirata, mely inté öket: „ne keljenek fel a fejdelem felhívására, melyet ez csak kényszerítve tett közzé”, és ezek egyenesen meg is tagadák, hogy „testvéreik ellen nem fognak harcolni.” E helyzetet nem akarta felismerni a nagyvezér s midőn már látta, hogy sergek csatlakozásáról szó sem lehet, hívta meg magát Apafit hadak nélkül „mivel – mint ez ír Vehiculumában – a magyarországiak is akarának hódolni.”

Valóban pedig azok nem akartak hódolni. Megfordítva mint a század első felében, azon fejedelmeket pártolták, kiket a török üldözött s azokat segéllték. Évek óta óhajták a török háborút, mint alkalmat a török járom lerázására, s a felszabadulás eszméjének karddal, tollal legbuzgóbb apostola Zrinyi a költő, s annak egy másik harczosa Wesselényi, a nádor foglalák el a felső magyarországiak közvéleménye előtt Bocskai és Bethlen helyét. S erről nem sokára a nagyvezérnek is meg kelle győződnie. Apafi Radnótról sept. 20-án indult el, helytartókká Petki Istvánt, Béli Pált és Fleischer Andrást nevezvén ki, érkezett oct. 14-én Ó-Budára, hol megtekinté a Mátyás palotáját s e hó 18-án az érsekujvári táborba. A város már ekkor a török kezében volt, s a nagyvezér csak Apafi jövetelét várta, hogy e tény felmutatásával sikeresebb lépéseket tehessen Magyarországnak magához vonására. A fejdelem nagy kitüntetéssel lett fogadva, több izben kaftányokkal meg ajándékoztaték. Felhívásának céljához képest oct.

22-én kiadta és nyomon szétküldözé felhívását, melylyel felszólítá a magyarországiakat, hogy „a török császár oltalma alá folyamodásával végső veszedelemnek érkezése előtt fejet hajtván, cselekedje inkább szabad akaratja szerint, melyet aztán minden haszon nélkül, kénytelenségből meg köll cselekedniek.” Azután e hó 27-ig a derék tábor mind helyt volt, mely nap elindult. Apafi vele ment mindenütt, ott volt Léva, Nográd feladásainál. Nov. 14-én vált el a tábortól, nagyvezértől s ment Alsó-Németibe hálni, hova Haller Gábort is magával hozta. Éjjel török csauszok verék fel a fejedelmet, kik tőle Haller Gábort tudakozák, ezt azután elfogták, magukkal vitték. A nagyvezér még azon hajnalban fejét véteté. Minden habozás nélkül feláldozta azt, kit ellenfejedelmül nézett ki, miután Apafi eléggé engedelmesnek mutatta magát. Apafi dec. 1-én érkezett vissza Fehérvárra. Távolléte alatt helytartói Maros-Vásárhelyen sept. 14-én országgyűlést tartottak, mely Fogarast nevének inscribálta 80 ezer forintért, s Kemény Simont saját kértére feloldozá a nota alól. Hazatérte után, mindenekfölött azon igyekezett, hogy a német-örségtől birt várak meghódoljanak s csakugyan bizonyos, az örség közt kiosztott összeg fejében Székelyhida, Kolosvár feladattak.

Apafi körlevelét a megyék hidegen fogadták. A nádor nyomban nov. 3-án kiadta válaszát, egy erélyes hangon s erős meggyőződéssel irt czáfolatot, mely ama csábítások ellen ovja a nemzetet, s a közel multra mutatással veszi erejét az ígéreteknek: „nemde – kérdé – két jó bokor (az az pár) karmasin csizma elviseléséig s koptatásáig hetedik erdélyi fejedelmet nem értünk-e?” Maga Leopold is nov. 10-ről komolyan intette azoktól a nemzetet s biztatta kilátásba helyezett külföldi segélylyel. S az eredmény valóban csekély volt – néhány elégületlen, néhány szomszédos ur hajlandónak mutatkozott kellő biztosíték felmutatása mellett. Ennek hijányát érzé maga a fejedelem is, ki

megapadt birtokait ez uton remélte nevelhetni, s 1664 jan. 28-áról Nalázi Istvánt a Belgrádon telelő nagyvezérhez küldé, hogy a behódolok számára menedéklevelet szerezzen „hogy így az levél kezünknel lévén bizvást birhassuk mi is őket,” s adóelengedést és a defterek rendbe hozását sürgesse. A menedéklevelet marc. 1-én kiadta a nagyvezér, de nemsokára a dolgok nevezetes fordulatot vettek a harcz mezején.

Maga a nagyvezér minden ambíciója mellett is kevés hadtani ismerettel, birt, de táborokara kitünően volt szervezve. Mindamellet szerencsés előhaladását Leopold készületlenségének köszöné. Az őszi és téli kellően felhasználtatott ugyan s ezalatt oly sikeres operációkat vittek véghez a magyar és német sergek, s nyert segélyekkel oly fenyegető állást foglaltak el, hogy a nagyvezér jónak látta megfordulni, de az 1664-iki hadjáratra hasonló bénító volt, hogy a király két hadvezére Montecuculi és Zrinyi közt éles ellenszenv létezett s hogy a kormány a háborúval nem akart tovább menni, csak a pontig, hol a törököt akár milyen békére kényszerítheti. A szerencsés fordulat már a télen kezdetét vette Zrinyi fényes táborozásával, mely magának Montecuculinak tetszett legkevesebbé. Apafi, lehet e viszonyok nyomása alatt, lehet azon meggyőződéstől vezéreltetve, hogy széke biztosítása végett Leopolddal ki kell egyeznie, ennek szathmári parancsnokával Kobbal érintkezésbe tette magát, s ez előtt a császár iránti szives hajlamaival kérkedett. Leopold marc. 22-én kelt leiratával üdvözlé e hajlamait s Apafi most, hogy a császár szándékairól bővebben értesüljön, Teleki Mihályt sogorát Szathmárra küldé. Attól fogva közte a nádor és Kobb közt bizalmas levelezés kezdődött, de ezekből merített értesülései csak aggodalmait nevelék. A Telekitől hozott maj. 6-iki válasz ugyan is a kiegyezés egyik feltételéül a hozzá átváltott magyarországi urak kiadását követelte. Apafi erre nem állhatott rá s Macskásit újabb követül küldé Szathmárba. Ez időben

jött parancs a nagyvezértől, hogy hadait ültesse fel megsegélyezése végett, s minthogy e rendelettel dacolni nem mert, Tövisre tábornokot hitt össze, hol jun. 8-án főuraival a Kobb által küldött pontokat kezdé tárgyalni. A válasz (kelt jun. 12-én) nem olyan volt, mely a bécsi kormány inyére lehetett volna, s a hozzá átállottakat illetőleg tagadólag hangzott. De másképen mint a mult évben a törököt sem akarta segéllni s táborával lassan, vontatva haladt. Már későn: mert aug. 1-én megtörtént a szentgothárdi fényes diadal. Reninger, ki fél fogolykép mindig a török táborral volt, s ki az ütközet előtt is sürgette a békét, újra megkezdte alkudozásait s aug. 10-ére Vasváron létre is hozta azt. De még ekkor addig, míg a két udvar nem ratifikálá, titokban tarták, mignem még sept. havának végén (Leopold részéről e hó 27-ikén) meglepték vele a bámuló világot. A feltételek kiválóan a töröknek kedveztek, jobbakat ez még ha győz sem nyerhetett volna, „mert – mint Sagredo velencei követ írja – a kormány előtt azon gondolat lebegett, hogy a nyugtalan magyarokat a töröktől való félelemmel zabolázzák s kényszerítsék, hogy menedéket Ausztriánál keressenek.” Több pontja Erdélyt is érdeklé: a német és török őrségek elhagyják az erdélyi területet s várakat, Szathmár, Szabolcs s az ehhez tartozó hajduság a magyar király uralma alá kerülnek; Karán-Sebes Lugos és Nagy-Várad vidékei (Érsekujvár is) a szultánéi maradnak; Erdély szabadon választja fejedelmeit, de Rákóczy Ferencz s Kemény Simon ki vannak zárva a választásból. Székelyhid el fog rontatni (valamint Zerinvára is). E pontok tehetlenné tevék Erdélyt, megalázzák Magyarországot, és mint Bethlen János korlátnok találóan mondá, feláldozák mind két ország biztosságát. Valóban megdöbbenve, megütközéssel fogadák mindenütt nemcsak a két magyar hazában – hol a pontok és a megkötés módja egyiránt sérelmesek voltak – hanem magában a német birodalomban is, mely segélyével mozdítá elő a diadalt.

Teleki Mihály ez időben épen utban volt Bécs felé, hogy ott felvilágosításokat adjon a törökök erdélyi garázdálkodásairól, a behódolásokról, t. i. s az adó fel-emeléséről, midőn Szathmáron gr. Rottal, kit a császár a német hadaknak Erdélyből kivezetésével s Székelyhid lerontásával bizott meg, a vasvári béke pontjait, s néhány kérdést átnyujt neki, ez utóbbiakat, hogy választ hozzon rájuk. Teleki nov. elején Segesvárra érkezett, hol a rendek össze voltak gyűlve. A béke pontjai ellen alig tehetének valamit, de legalább ohajták, hogy a mennyit lehet, megmentsenek. Telekit még e gyűlésből nov. 12-éről nyomon visszaküldék Rottalhoz, feleletekkel a kérdő pontokra s sürgetve mindenekfelett, hogy a váradi egyezkedés ellenére tett behódoltatások visszaadása eszközöltessék. Teleki titkos utasítást is vitt magával: szelid hangú ellenmondást, hogy Erdély, ha nem fog régi állásába visszahelyeztetni, rövid idő alatt a bukás szélére jut. A gyűlés még nov. 19-ig tanácskozott együtt, s Leopold iránti előzékenységből Kemény párthiveit, a görgenyi notázottakat, „mint-hogy a római császár három rendbeli pecsétes resolútiójából világosan constál,” hogy a hazának és szabadságának helyreállításán munkáltak, s annak „gyámolítói és felépítői” voltak, a görgenyi végzés teljes eltörlésével újra felmenték a nota becstelensége alól. Mindamellett, daczára azon előzékenységnek, melylyel Rottal Apafit fiának fogadta, Teleki nem boldogult vele, sőt a rendeknek nagyon szerény követelésében cselekedést látott: „nem lehet – mondá haraggal – a császár elé szabni a teendőket.” Ily körülmények közt 1665 elején Bánfi Dénest*) Apafi egyenesen Bécsbe küldé: „tiltsa el Rákóczy Ferenczét – kéré a császárt – a fejedelmi czim viselésétől, szerezzon számára athnamet, s ne engedje magát a protestánsok üldözésére csábíttatni. De Bánffi titkos utasítást is vitt magával:

*) Keresztes Papp Miklós ur tulajdona.

ha észrevénné, hogy Erdély ügyei halasztatnak vagy mellőztetnek, tiltakozzék az ellen.

Hasonló felterjesztések nem voltak alkalmasak a bécsi kormányt czélzatai módosítására birni. Ezek végett mindenekfölött szükségesnek tartották, hogy a béke fenntartassék, s hogy Magyarország külföldi zsoldosok által féken tartassék. A király magyar tanácsosok s főurak előtt 1664 végén Bécsben s 1665 tavaszán Pozsonyban fejtegette a béke előnyeit s kötötte szivökre ennek megtartását, a zsoldosok ellátását. Hijában nyujtott be a nádor a zsoldosok eltávolítása érdekében emlékiratot, nem nyerhették meg, sőt az Erdélyből kihozottak is köztök lőnek elhelyhezve. Hijában sürgette Bánfi Dénes maj. közepén Laxenburgban, hol a király által fogadtatott, hogy a portára a békében kikötött ajándékok megvitelével megbizott főkövét gr. Leslie utasíttassék, hogy Erdély alkotmánya s fejdelem választása megtartását és a sérelmek orvoslását sürgesse s e czélből utóbb Apafi is hijában kedveskedett Reningernek ezer arany ajándékkal. Leslie – mint ezt a fejdelem ügynöke Paskó Kristóf és török deákja Rozsnyai Dávid utján (kiket erről az ajándékkal lekötelezett Reninger értesített) megtudá – épen azon munkált, hogy a portával Rákóczy Ferenczet ismertesse el Erdély fejedelmének, s Apafi érdekében Reninger sem fejtett ki valami nagy buzgalmat. Ez év nyarán Bécsből Bánfi is visszatért s a sept. havában Radnóton tartott rész gyűlésen beszámolt azon bőséges ígéretekkel s biztatásokkal, melyeket Bécsből hozott magával. Nehány hó mulva a bécsi kormány más uton tett próbát Erdélyben tért foglalni: megbizta pater Kászoni, hogy a kormány sokszoros szolgálatai elismerésül a jezsuitáknak a kolosvár-óvári templomot szeresse vissza. A pater ez érdemben 1666 febr. 10-én az épen ez időben Fogarason együtt ülő rendek elibe folyamodványt terjesztett. A válasz, mit nyert, mutatta, hogy itt e pártfogás irányában ki voltak ábrándulva.

A császár – irák – valóban kegyes biztosokat adott nekik, de kormánya kijátszta szándékait. Ők tudják, hogy Leslie és Reninger szót sem tettek értök a portán, hogy másfelé és más uton is ellenök működnek. A katolikusoknak nálok nincsenek sérelmeik, s a kért templom másoké.

A mily kevéssé elégité ki Erdélyt az, mit a bécsi kormány a szent-gothárdi diadal óta tett ez ország érdekében, épen oly nagy mértékben fokozta Magyarország elégületlenségét a hatalomnak ottani eljárása. Első sérelem volt maga a vasvári béke, azután a zsoldosok bennhagyása az országban. A kormány élén vagy ahoz közel állóknak elejtett szavai, Lobkovitz, Hocher, Abele, s Tafferner jezsuita egyes nyilatkozatai: hogy a magyar uraknak forgói letépetnek, lábaik cseh nadrágba szorítattnak, – s szegényekké gyengékké tétetnek, hogy másoknak utjokban ne állhasanak, mindenfelé terjesztetvén, nevelék a rémülést és elégületlenséget. A mérsékeltebbek is szomoruan látták, hogy a korona mellett semmi befolyások sincs – s eleinte a hazafiak törekvése nem volt más, mint e befolyást visszaszerezni. Ez nem volt könnyű dolog, s Zrinyi Miklósnak és Lippai érseknek halála után még kevesebb reményök lehetett azt elérhetni. A hazafias törekvéseknek központjává Wesselényi nádor lett, s ez öregségében már nem látott más menedéket, mintha visszatér azon politikához, melyet a felső-magyarországi vármegyék Leopold ősei előtt követtek: külföldi szövetekezés által menteni meg az ország alkotmányát. Egyszerre bocsátkozott egyezkedésbe a francia udvarral és Erdélylyel. Az elsőtől üres biztatásoknál többet nyerni még nem tudtak, Apafi – ki által a törököt remélték megnyerni, s ez a terv Rákóczy Ferencznek és Zrinyi Ilonának pataki menyegzőjén merült fel – a stubnai fürdőben szövetkezetteknek murányi gyűlésére már követeket is küldött: Teleki Mihályt s az ifju Bethlen Miklóst. Átalok a nádor felkérte a fejdelmet, hogy

ez eszközölje ki a portánál, hogy ez Magyarországot évi 60,000 tallér adófizetése mellett vegye oltalmába. Apafi hajolt kérelmökre s Baló Lászlót küldé Konstantinápolyba (1666. aug. havában). A nagyvezér Kandiában harczolt s Baló decemberben válasz nélkül tért vissza. De a szövöttek élénkül sürgeték ez ügyet s Balónak 1667 januárban utra kelle indulni Kandiába. Öt havi vészterhes utazás után ért oda, s a nagyvezér titkos kihallgatáson fogadta a tihaja jelenlétében. A tolmács Panajot volt, ki titokban a bécsi kormány zsoldjában állott. Semmit sem vihetett ki; miért nem tették ajánlataikat a béke előtt? kérdé a nagyvezér, s tiz nap mulva kiadá válaszát: várjanak mig eljön a beavatkozás ideje. De a hajó, mely a nagyvezérnek, tihájának s Panajotnak buzdító leveleivel Balót a szárazra szállítá, magával hozta Panajotnak egy másik levelét is, melyben ő az összeesküvésről leleplezéseket tett a bécsi udvarnak. Zrinyit és Nádasdyt – ezek állottak a szövöttek élén, mert Wesselényi már megszűnt élni – e válasz elcsüggeszté. „Nálunk – irák 1667 octoberben – már vizsgálat is kezdetett, s ő felsége örökös tartományaiban sereg összeírásról halunk. Tudja meg hát nagyságod oly állapotban vagyunk, hogy ha csak török pártfogás nem ragad ki a veszélyből, rövid idő alatt elveszünk” S most Apafi hasonlag ez ügyben Inczédi Pétert küldte a portára.

De mialatt ő az elégületlenek ügyét ekkép támogatá, saját széke is megrendítették. A portán arról tanácskoztak, hogy ő elmozdittassék s helyére Zolyomi Miklós emeltessék. Ez a tehetetlen nagyravágyó könnyelmű ember már eddigelé is sokat szenvedett. Három fejdelem – II. Rákóczy, Kemény és Apafi – láttott benne versenytársat s mind három alatt szenvedett fogságot. Az utolsó, kilencz havi fogság után szabadon ereszté, de Hunyad megye főispánságát nem adta vissza, daczára hogy Zolyomi ezért folyamodott s eziránt biztatást is nyert. Ez alatt a nagyanyjáról Bethlen Ka-

táról (az István nővéréről) rámaradt jószágai végett is pert kezdettek ellene és az illetők a fejedelmi törvényszéken meg is nyerék. Zolyomi kétségbeesetten szaladt Nagy-Váradra, hol Hamza basa tárt karokkal fogadta és Konstantinápolyba küldte. „Mindenét elvették – panaszlá – s jószágait a hatalmas császár ellenségeinek Tökölinek, Barkóczinak adták.” Ügyét a portán felkarolák. Hijában küldte a portára Apafi Nemes Jánost ajándékokkal, parancsot vett, hogy Hunyadot, Gyalut s a főispánságot visszaadja. Ez nem vala könnyű: mind három hatalmas urak kezén volt, az első Tökölién, a második Bánfi Dénesén s a harmadik Kapién. De mialatt a visszaszerszésmodjai felett ezek és a fejedelem csaknem meghasonlottak s ez utóbbi már a fiscalis jószágok visszavételével fenyegetőzött, a portán már arról is tanácskoztak, hogy a fejedelemséget Zolyominak adják. A nagyvezér még mindig Krétában volt, s a fejedelem szerencséjére Naláczi elég korán jött, hogy a veszélyt elhárítsa. S csakugyan Inczédi, ki 1668. febr. 23-án érkekezett haza, azon megnyugtató hirt hozá, hogy a porta felhagy Zolyomi pártolásával. Nem volt oly kedvező a szövetkezettek ügyében nyert válasz. Panajot a nagyvezér leányát s ez által őt magát is megnyeré az osztrák érdekeknek s Inczédi 35 napi várakozás után azon feleletet nyeré, hogy a porra nem fogja a békét megszegni.

A szövetkezettek ez alatt XIV. Lajostól is próbáltak segílyt kérni, de eredménytelenül. Bármily rosszul állottak is künn ügyeik, az igerültség sokkal nagyobb volt az országban, hogy sem visszaléphettek volna. 1669. april végén a felső megyék zajos gyűlést tartottak s ezen Apafi küldöttei is, Kapi, Teleki, Nemes János jelen voltak, kiket a magyarországi protestánsok is felszolitottak, hogy az ő sérelmeiket is hozzák fel. A gyűlés eredménytelen maradt, az erdélyi sérelmek föl sem vétettek, s a szövetkezettek felszoliták Apafit, hogy ez a portát ügyökben ujabban keresse fel. Apafi „a magyar

és horvátországiaktól nyugodalma nem lévén”*) hajlott kérelmökre s oct. elején Rozsnyai Dávidot a portára küldé gazdag ajándékokkal. Épen ez időben a bujdosók saját kezökre is felléptek a portán s Bukováczky (Rozsnyai Dalmadinak nevezi) Ferencz által ajánlatot tettek, hogy ha Erdély Rákóczynak, Magyarország Zrinyinek adatik – ez utóbbiért 12,000 arany évi fizetésért adni hajlandó leend ő, Zrinyi. A helyzetet zavartabbá tette, hogy Zólyomi is újra kérni kezdte Erdélyt, még pedig tetemes területi átengedések mellett. De Apafi szerencséjére ennek követei, midőn Krétába indultak, urok „egészségére megivák a tengert” Rozsnyai pedig „bár tapasztalá, hogy nagyon billeg a tenger” szerencsésen oda ért. E törekvés, melytől pedig nagyon tartottak az erdélyi urak, „mert bizony dolog – írja Rozsnyai – hogy valamint a haza határ nélkül, ugy sok test ő alatta fő nélkül lött volna,” Zolyomi újabb notáztatását vonta maga után, a másikat pedig, Bukováczki követségét, maga a nagyvezér mondá el Rozsnyainak azon hozzáadással, hogy mig ura ildomosan viseli magát, semmitől se tartson.

De ezzel egyidőre legalább a bujdosók Erdélyben is elrontották ügyöket, s annyival inkább, mert 1670 tavaszán hirül adták Apafinak, hogy Rákóczy Ferencz emissariusai urok leveleivel járnak szerteszét s ez nemcsak fejdelemnek czimezi magát, hanem „immár osztja a jószágot s nemességet.” Hasonló értesítéseket a császár is küldött pater Kászonyi által Apafinak s ez most el volt tökéelve a szövetkezettekkel szakítani. – A csapás azonban, mely ezeket érte: tervök elárultatása, leveretésök, a vezetők elfogatása, a szövetkezetteket Apafival még közelebb érintkezésbe hozta. Ugyan is előre bizonyosak lévén elítéltetésök felől, igen sokan, a főbbek közül: az utolsó Bocskai, két Kende, Szuhay Mátyás, Szepesi Pál, Petróczi István, Keczer Menyhért, Wesse-

*) Irá a folyamodványban, Rozsnyai gyűjtemény.

lényi Pál, Csernel, Forgács, Kubinyi, Vay s számosan mások, utóbb pedig Tököli Imre és Balassa Imre Erdélybe menekültek. „Apafi – írja Bethlen János – a rosztat jóval fizetve, befogadta őket, többeket asztalához hivatott” s értök közbevetette magát a császárnál, kihez Hedrit s a portán, hova Balót küldte. Az első üres ígéretekkel, az utóbbi tagadó válaszzsal tért vissza, s ez alatt Magyarországon egymásra folytak a bebörtönözések, míg a szétszort zsoldosok nemességet, népet egyiránt zsarolák, 1671-ben megkezdődtek a kivégeztetések. Zrinyit, Nádasdyt, Frangepánt, külföldi törvények szerint ítélték el, s künn végezték ki a steyermarki Tattenbachhal. Benn egy vegyes bizottmány ítelt Rottal elnöklete alatt Pozsonyban, fej és jószágvesztéssel büntetett, s megkezdte a protestánsoknak nyílt üldözését, templomaik elvételét, a papok gályáztatását azon szin alatt, mintha ők csinálták volna a forradalmat. Mind ezt az ország alkotmányának felfüggesztése „a dolgoknak uj alapokra fektetése” s törvénytelen adók behozatala követte.

A bujdosók szorongva nézték hazájok nyomorát, s menekülést csak abban láttak, ha a portát megnyerhetik. Valóban ez állapotnál jóval jobb volt az árnyékhatalommmá lett Erdélyé is, s nem volt rosszabb a hódoltságé sem. S azok Petróczy Istvánt és Szepesi Pált a portára küldék, hova ezek 1671 jun. végén érkeztek. Apafi utasítá oratorat, hogy őket segítse „mindenben a haza veszedelmére czélzó dolgokon kívül,” a nagyvezérnél pedig kegyes fogadtatásra találta: „menjenek a budai basához, ki a magyar ügyek vezetésével meg van bizva” s velök is csausz küldetett vissza, ki utját Bécsig volt folytatandó. De a bujdosok ohajtása, hogy beüthessenek, mégnemment teljesedésbe. S minthogy a csausz sem tért vissza Bécsből sept-ben Apáczai Tamást a portára küldék, hogy miután a porta ortalma alá vette, segítse is meg őket.*) Apafi is ugyan

*) A bujdosók levele Rozsnyai gyűjteményében.

ekkor Balót a portára, Brenkovicsot Budára indítá, s minthogy a nagyvezér a kívánt beütési parancsot még sem adta ki, Szepesi Pál késő ősszel „s igen megbomlott egészséggel” újra a portára ment. Ez idő alatt a bécsi kormány Erdélyben és a portán folyton sürgette a bujdosók kiadását. Nem nyerte meg. „A német követ – irák a portáról Apafinak – panaszkodik, hogy rablók és zsványok vannak nálad. Ezeket tüstént add ki.” De kéz alatt tudatták Apafival, hogy a bujdosókat éppen nem tartják rablóknak és zsványoknak.

Erdélyt más körülmény is gátlá a bujdosók ügyének erélyesebb felkarolásában: a határszéli basáknak folytonos behódoltatásai. Mióta a végvárak egy nevezetes láncolata: Karánsebes, Lugos, Sidóvár, Jenő, Deszni, Nagy-Várad, Szent-Job elestek, a törökök mindig terjeszkedtek. Ali basa a Piri basától készített defter alapján az elfoglalt várak tartozandóságait úgy mint ezek ebbe be voltak vive, követelte. Sem a váradi egyezkedés, sem fölterjesztés nem használt, sőt hijában mutatta ki Apafi a valódi járandóságokat. Míg ő egymásra írta leveleit a portára, míg futtatta követeit a német udvar közbenjárásáért, folytak a behódoltatások törökök és ármások által (mint ők nevezék a megnyert s fölfegyverzett földnépét) egészen Kolozsvár határáig. Itt is Kucsuk járt elől – kit Bethlen János méltó gyűlölettel nevez „igen elvetemedett embernek” – Erdélynek 1663-ig az országban, azután elébb Jenőn, 1666 ota Temesváron s 1671-én kezdve Nagy-Váradon nagy ostora. S midőn Várad körül hat vármegye részint egészen, részint nagyrészen elesett, Zarándra, Hunyadra került a sor, hol 49 falut követeltek. Sok követség s fizetség után annyit tudtak megnyerni, hogy nem szétszorva, hanem egy tagban kelle kivágni 1671-ben. Alig lett e pernek vége, midőn Kucsuk új követeléssel állott elé: mind azt kívánta, mi a Piri-defterből még nincs kezén. Ez Erdélynek valójában fele lett volna s a megrémült Apafi 1672.

februárjában sok ajándékkal tudott annyit kivinni, hogy az ügy elhalasztatott.*)

VI.

A politikai és vallásos üldözés Magyarországon napról napra türhetlenebbé vált, s az ingerültség is ezekkel aránylagosan nőtt. A bujdosók e hangulatot fel akarván használni 1672 elején elhatározzák, hogy egy beütéssel az országot lángba borítják. S minthogy Erdélyben, Teleki Mihály ügyöknek meg volt nyerve, ez Apafit újabb közbejárásokra vette rá: Spankounál a német zsoldosok beütései iránt panaszkodott, a portánál pedig ezek visszatorlása végett Magyarország megtámadására kért engedélyt. – A portától tagadó választ nyert, de ez nem birta visszalépésre a bujdosókat, nem Apafit szándéka megmásítására. E tervről sokáig még a tanácsuraknak sem volt sejtelve, mig-nem Bánfi Dénes rávette, hogy a tervet államtanács elébe terjeszse, hol a bujdosók pártolásának ügye megbukott. A reményökben csalatkozott bujdosók most csak annyit kértek, hogy egy hely jelöltessék ki nekik, hol szervezhessék magukat. A tanácsurak önhatalmukból ezt sem akarták megengedni s Radnótra junius 26-kára orsszágyülés elébe kívánták terjeszteni. A gyűlés zajos volt s a bujdosóknak nem igen kedvező. Mégis eme gyűlésen állt be nevezetes fordulat az ő javukra: a szultán Lengyelországot haddal támadta meg s minthogy érdekében állott Leopoldot mennél job-

*) A hódoltság viszonyai a portához és Erdélyhez ugyanazok voltak mint Magyarországon. Hasonló fizetéseket teljesített s az ozmán törvények épen úgy behozattak, de azért az erdélyi megyei hatóságok is épen úgy fennállottak. Azonban a portának jóval többet fizettek mint a megyének – Doboka megyének pl. 48 faluja (egy Torma K. tisztelt barátom birtokában levő regestrum szerént) a töröknek 1671-ben 3172 fjt s 80 drt., a megyének csak 255 fjtot fizetett.

ban elfoglalni, kéz alatt az oláh hospodár által tudokra, adta, hogy nem ellenzi, ha beütnek, csakhogy ezt ovatosan tegyék. E gyűlésre egy fermán is érkezett a szultántól, melyben hatszáz kocsi lisztet és árpát kívánt tábora számára. *) A dolog több ízben sürgettetett s az ajándékokat és kocsikat Baló felügyelete alatt pár hét múlva utnak indíták.

Ez alatt az ingerültség Magyarországon véres jeleket idézett elő s a német parancsnokok kegyetlensége hasonló visszatörölásokra adott alkalmat. A bujdosók Máramarosból tettek egyes kirohanásokat, azután Kende, Szuhai, Szepesi nyolczszáz földön futóval, segítve némi török csapatoktól, a Debreczent megtámadással fenyegető Spankaut visszanyomák. E szerencsés kezdet táborukba 15000 embert gyűjtött. Most, daczára, hogy az államtanács s az államférfiak nagy része a beavatkozást mindig ellenzé, Apafi ösztönözve nejétől, Telekitől, saját vallásos buzgalmától s elődjei példájától, segélyadásra határozta magát. A dolgot mindamellett úgy kelle intézni, hogy kudarcz esetére is fedve legyen, s ez okból Teleki s Wesselényi, Forgács, Keczer akkép intézék a beütést Kővárból Szatmár alá, hogy ez egészen magán-vállalat színét viselék. A kudarcz csakugyan bekövetkezett, a sereget sept. 20-án egy Szatmárból kiütő csapat Vasvárnál megverte s maga Teleki is fél saruját a mocsárban hagyva szaladt el. Ezután a bujdosók is több megveretéseket is szenvedtek, s Kobb nov. 8-áról a vezérek fejére jutalmakat tüzött ki. **)

E közben Apafi okt. 20-dikára Marosvásárhelyre országgyűlést hitt össze. Az ellenzék felbátoritva a vasvári kudarcz által, számon kérte a fejdelemtől, hogy mikép állanak az ország ügyei e két császárnál? Ez nem titkolható tovább, hogy a portán az orátort a bujdosók beütései ügyében feleletre vonák, s a gyűlés

*) Rozsnyai gyűjteménye.

**) Rozsnyai gyűjteménye.

éles roszalást nyilvánított az eddig történetek iránt. Néhány hét múlva december havában igazolta a rendek eljárását Apafinak Bécsből visszatért követe Macskási is, ki több főúrtól s magától a svéd követtől is hozott leveleket és izenetet, melyek Apafit ovatosságra inték, mert a bujdosók vállalatait önzés vezérli. Egy körülmény valószínűséget kölcsönzött e vádnak. Szepesi 1672 végén Erdélybe jött s új bujdosó csapatok számára menhelyet kért. Innen, Apafi engedelmével, mint a bujdosók követe a portára ment. Kevés idő múlva Petróczi is Erdélybe érkezett, mint a bujdosók ujonnan választott generálisa és portai követe. A dolog Gyulafejérvártt feltűnőnek tetszett s minthogy különben is kitűnt, hogy a két követ küldetése egymástól eltérő, Petróczi Fejérvártt feltűnő hidegséggel lett fogadva, ő bosszusan e miatt kardjához vágott – mely vigyázatlan tettéért aztán Apafi 1673 jan. 10-én fogva Fogarasba kísértette.

A porta a bujdosók irányában kétszínűen viselte magát. A lengyel háború miatt érdekében állott Leopoldot lehetőleg foglalkodtatni, de ugyanakkor, nehogy egy új háborúba bonyolítottassék, mindent kerülni kívánt, mi a vasvári béke felbontását vonhatta volna maga után. Ez okból nyilvánosan Baló által megizente a nagyvezér Apafinak, hogy üljön veszteg, Szepesit pedig hasonlóan nyilvánosan durva szavakkal illette sokszoros alkalmatlankodásaiért. De ugyane nagyvezér, ugyan e Szepesit éjjel hívatta magához, felbátorítá a támadások folytatására sőt biztosítá, hogy a lengyel háború végeztével a porta Magyarországot megsegyéli. De egy ideig még a dolog titokban tartását kívánta, azonban óhajátását fejezte ki, hogy egy mennél fényesebb követség küldessék a portára. Nagy volt az öröm és reménység a bujdosók között, nagy az Apafi udvarában, ki most már Petróczit szabadon bocsátá, sőt a bujdosók fényes követségéhez maga is csatolt egy felhatalmazottat, Székely Lászlót. A követség elment, de reménye felett rosz fogadtatásban részesült, mert a lengyel háború által

nagyon elfoglalt porta, a beavatkozás idejét nem hitte elérkezettnek. A fényes követségből 37 napi várakoztatás után hármat fogadott el a nagyvezér s ezektől is jelenre mindent megtagadott, csak jövő segélyre adott biztatásokat.

Sem ez, sem az időközben szenvedett csatavesztések nem hangolák le végkép a bujdosókat. Ampringen Gáspár kormányzónak szigorúsága, a zsoldosok kicsapongásai, a protestánsok üldözése, papjaik gályára hurczoltatása alig elviselhető teherként tüntek fél. Beláták, hogy kegyelemre nem számíthatnak s a bujdosók a háboru folytatását tüzték ki célul. Szükségesnek látták ezek e célból, hogy egy generálist válasszanak s hogy Erdély részvétét biztosítsák maguknak, e hivatalt Telekire kívánták ruházni. Egyuttal pénzt és pártfogolást is kértek a fejdelemtől. A tanácsurak megszavazák az elsőt s az utóbbi eszközlésére Turzai Györgyöt Drinápolyba küldék. Teleki generálissága azonban zavarokat idézett elő. A korábban megválasztott Petróczi ugyanis tiltakozott ez ellen, mire a boszus fejdelem őt egyik fiával együtt elfogatta s Szamosújvárba kísértete. E tény a menekülteket haragra lobbantá. A küldött segélypénzt elrabolták, Apafit pedig szitkokkal, fenyegetésekkel illették, mig ugyanakkor az ifju Petrócziak a váradi basához, ettől késő ősszel a portára mentek. E bajokhoz ujak is jártak. Kobb tiltakozott Apafinál a bujdosók pártfogoltatásaért, Turzai pedig a portáról azon parancscsal tért vissza, hogy üljön veszteg a fejdelem. Mindamellet a bujdosók ujra meg ujra sürgették, hogy Telekit nevezze ki generálisukká Apafi. A fejdelem már hajlandó volt erre, midőn a nagyvezérnek teljes megveretése Chozimnál Sobiesky által vágyaikat, reményeiket messzebb tolá. S ettőlfogva még kevesebb reményök lehetett a bujdosóknak, hogy a porta fellépend ügyökben, hogy Erdélytől az eddigiéknél nyiltabb támogatást fognak nyerhetni. Ily körülmények közt, hogy tovább is fej nélkül ne legyenek, Wesselényi Pált

ideiglenes kapitányokká választák, oly hozzáadással, hogy majdan ő e hivatalát Telekinek adja át.

A bujdosók ügyének ez sem adott jobb fordulatot, s a küzdelem Magyarországon sok vérrel de valóban kevés eredménnyel folyt. A francia háború nagy mértékben elfoglalta Leopoldot, s ez nem küldhetett annyi serget Magyarországra, mennyivel a bujdosókat legyőzhette s az ingerült országot féken tarthatta volna. Bár mennyiszor megverték is hadai a bujdosókat, ezek titkon segítve a portá és Apafi által, mind annyiszor megújítják e küzdelmet. Nekik tagadhatatlanul még ezeknél is nagyobb támaszuk volt a kormány számos balfogásaiban, mely terrorismus és kegyetlenkedés által hitte az országot megfékezhetni, mely az égő üszköt sohasem hagyta kialudni, a mérsékeltebbeket is a kétségbeesésig üldözé, s mely végre szigorát évről évre nevelé, Igy a következő 1674-ben a protestáns papok, tanítók újra megidézttettek és apr. 4-én elmarasztaltattak. Közülök aki nem menekült vagy tértívényt nem irt alá, számszerint 61 egyén gályára küldetett, a mellett hadi törvényszékek is folytatták kegyetlenségeiket, daczára, hogy a császár szelidebb eszközöket ajánlott, a büntésekben bárd, kerék, kard játszták a fő szerepet. Ily körülmények közt újra küldtek a bujdosók követet Fábián Farkast a portára s újra szorgalmazá Apafi is a nekik adandó segílyt. Az első üres biztatásokkal tért vissza, az utóbbi parancscsal, hogy a fejdelem ne nyughatatlankodjék, mert megárt. E válasz senkinek sem tetszett, nem a fejdelemnek, kiben a cselekvés ambítiója már felébredett, nem Telekinek, ki a bujdosók ügyét buzgóan pártolá, nem a főurak egy nevezetes részének, kik vele egyetértettek s még nevelte a cselekvő párt türelmetlenségét XIV. Lajos francia király bujtotgatása, kinek ügynöke Beaumont 1674. sept. 13-án megjárta Erdélyt, hogy Apafit s a magyarországiakat Ausztria ellen hadra bírja, s kémlelje ki, nem volnának-e hajlandók ezek maguknak francia vérből királyt választani?

De a dolgok e folyásával a főurak egy része elégü-
letlen volt, az államtanácsnak egy része pedig épen e
nézetet osztá. Kezdetől fogva, hogy a bujdosók ügyébe
avatkozásról szó volt, ellenzékét képeztek ezek s fej-
delmi gyűlésben s országgyűlésen kivitték, hogy a rész-
vétel csak titokban kéz alatt történt. Minthogy a porta
nyíltan ellenzé a dolgot, féltek, hogy titkos utasításait
megfogja tagadni. Nem azt ellenzették ők, hogy a buj-
dosók be ne fogadtassanak, hanem azt óhajták, hogy
kedvökért Erdély ne tétessék koczkára. „A magyaror-
szágiaknak, mondák, jó refugium Erdély, de ha mi
kiszorulunk Erdélyből, vajjon melyik nemzet fogad be
bennünket” s ez érvben annyi valószínűség volt, hogy
Teleki ellenkező nézeteit, még fejedelmi pártolás mel-
lett is, csak olykoron és ügygyei bajjal vihette ki. Ez
ellenzéknek feje Bánfi Dénes vala, egyiránt hatalmas,
gőgös és gazdag főur, sógora a fejedelemnek és rokona
Telekinek; első összeköttetései a bécsi udvarral azon
időből származnak, midőn Kemény János részére sür-
getett innen segélyt. Azután is járt Bécsben s ott ugy
látszik tekintélyes ismeretséget szerzett. Daczára elvei-
nek magas polczra hágott s az 1673 őszen tartott orszá-
gyűlésen nagyságossá lett. De gőgjeért s hatalmasko-
dásaiért sok ellensége volt s még több elveiért az ellen-
kező táborból. Annál kevesebben kegyelték még azok
közül is, kik vele egy szint vallottak. Telekivel sokáig
jó lábon állt s minden oly dologban, mely nem vonat-
kozott a bujdosók ügyére, segélték is egymást. Végre
is ez volt a kérdés, mely őket meghasonlásba hozta
azon időben, midőn Telekinek a francia segélyhez kilá-
tása nyílt, midőn tehát az egyiránt eszes, tekintélyes és
erélyes ellenzék megbuktatását terveire nézve mellözhe-
tetlennek hitte. Nincs okunk hinni, hogy ez ember minden
önzés nélkül pártolta a bujdosókat, kik bizonyosan nem
kinézés és előleges ígéretek nélkül sürgették oly sokáig
kapitányukká kineveztetését. De ha csak az önzést
állítanók tettei egyedüli rugójának, nem kevésbé té-

vednék. Volt azokban a hazafiságnak is szerepe. Hisz nagyravágását más uton könnyebben kielégíthette volna, azon például, melyen Bánfi haladt, mint ezen, midőn azokat nemzeti ügyei kötötte össze, s éveken át kitartással, erővel folytatta. Az időt és körülményeket legalkalmasbának hitte most merni valamit, midőn a francia biztatott s a porta nem nagyon ellenkezett. Neki ugy tetszett, hogy ez utóbbi nem ok nélkül segíti a zendülőket kéz alatt. Most, midőn a császárt a francziávali hadfolytatás nagy mértékben foglalkodtatja, s az elégtelenség Magyarországon az elkeseredés fokára csigázodott, a beütés Erdélyből több sikerrel kinálkozott, mint valaha, a nagy ur pedig, ugy hivé, az eredményt megbocsátja.

1674 elején oly dolgok történtek, melyek Telekinek sok aggodalmat okoztak. Jól tudá, hogy Bánfi levelezéseket folytat, melyeknek, mint maga vallá utóbb, nincs más célja mint „a haza és nemzet állapotját jobb karba hozni.” De feltűnő volt, hogy ez időben a császártól bárói czimet nyert s amaz lassanként azon meggyőződésre jutott, hogy ez valamit forral, talán magának Apafinak elmozdítása végett. Perczig sem habozott megbuktatását munkába venni. S e cél elérésére czimborákat könnyen találta, hisz alig volt a hatalmasok között, kit ő mint például Béldi Pált és Csáki Lászlót érzékenyen ne sértett volna. Nem volt nehéz őt mint tanács urat perbe idézni az ország sarkalatos törvényei megsértéséért. Különben is jószágait erőszakos foglalásokkal nevelte, s gyakran hatalmaskodott a kisebb nemeseken. Azután mint az északvidéki őrségek feje, jelentékeny haddal rendelkezett s ezzel ugy bánt, mintha sajátja lett volna. Mind ez jó volt ürügynek.

Teleki mindenek előtt a fejedelmet idegenité el Bánfitól de végcéljait nem közölte vele. Azután egy ligát készített s azt két példányban iratta le, melynek egyikét magánál tartá, másikat Béldi Pálnak adta át, mert mindenek előtt e hatalmas urat nyerte meg. S

most több főurakkal alá íratta Csakival, Kapival, Székely Lászlóval, Kornis Gáspárral s másokkal. Néme-lyeket, például Bethlen Miklóst azzal rettentett, hogy Bánfi Apafit megbuktatni, sok főrendűt megöletni szándékozik. A ligát egymásután többen aláírtak s lépéseket tettek elfogatására. E célból a székelyek lettek felültetve, azonban egy tagja a ligának, Bethlen Gergely, elállott tőle s értesíté Bánfit, hogy elfogatása tervbe van véve. A hirt Bánfi Koppádon vette, honnan maga családja hátrahagyásával Kolozsvárra menekült. Neje csakugyan elfogott. Ez alatt a ligának Apafi fejedelem is meg lőn nyerve, s most ez saját rendeletével sietteté Bánfi elfogatását. E főur még mindig jelentékeny haderővel rendelkezett, mely Kolozsvár közelében volt összevonva. A liga tagjainak azonban sikerült Bánfit megrettenteni. Elhitte, hogy a székelyek nagyobb erővel közelednek mint az övé, hogy neki nem egy párttal, hanem az országgal van baja. Egy izben már utban volt Magyarország felé de megint visszatért, alkudozni kezdett a fejdelemmel s a ligával. Vesztére, mert ezek épen saját embereit, azokat, kiket alkudozás végett kiküldött, meg tudák nyerni maguknak s épen ezek által fogatták el Bánfit Szamosujváron, és vitették nejével együtt Betlenbe. A székelység felprédálta Bánfi jószágait: „Az mely Erdélyi nemes – írá Béldi gunynyal erre vonatkozólag – ezüst tálból eszik rátottát, hamar megcsömörlik tőle.”*).

Még csak Bánfi elíteltetése vala hátra. Az országgyűlés nov. 17-ike óta Fehérvártt együtt ült s elhatározta a fő urnak írásos kihallgattatását. E célból Teleki 31 vád pontot fogalmazott, melyeket dec. 5-én a közügyigazgató kiadatott. Ezeket Banfival dec. 7-én egy küldöttség közölte, ki dec. 13-ára már elkészíté válaszáat. Bármily súlyosak voltak is e pontok,

*) Keresztes Pap Miklós gyűjteményében.

egyenként alig lehet azokat főbenjáróknak nevezni. Bánfi a legtöbbet higgadtan és találólag czáfolta, habár kétségtelen, hogy a hatalmaskodási vádak alól nem tudá magát tisztába hozni. Ezekkel azonban nem fordítá el magáról a megsértettek gyűlöletét, nem azon politikai reményeket, melyeknek sikerült halálával hozák kapcsolatba. S a rendek dec. 17-én csakugyan kimondák a halálos ítéletet s rögtön elkészítették. Ez ítélet maga is olyan volt, mint a vádpontok, mindkettő erős, felzaklatott szenvedélyekre mutat, de minthogy a valóságos indokokat mindkettő elhallgatja az ügy igazsága iránt meggyőző erővel egyik sem bir. Hijában mondja az ítélet „kihez képest példa légyen a nyughatatlan szivekben felfuvalkodott embereknek, akárkinék is, ezután megbecsülje fejdelmét, s hazájának megrögzött törvényét és a szép nemesi szabadságot, ki nélkül az élet nem élet, hanem veszedelem és nyughatatlan nyomoruság” – az ilyenmő példaadást sem az akkori, sem a későbbi közvélemény nem tartá sem igazságosnak, sem helyesnek, sem opportunusnak.

A fejdelem még az nap aláírta az ítéletet s Csáki nyomon megindult azzal Bethlenbe. A fejdelemasszony értesülve a dolog kimenetele felől, férje szobájába rontott s ettől kegyelmet eszközölt ki. De az étékfogó későn érkezett a kegyelem-levéllel: Betlenvárnak kapuit bezárva találta. Ezalatt ott – decz. 18-ka volt – Bánfit egy czigány hóhérral kivégeztették. Csáki a tény végrehajtása után visszasietett Fehérvárra, hol a rendek a Bánfi elleni ítéletet törvénybe iktatták, roppant mennyiségű szerzeményeitől megfoszták s fiának Györgynek csak az ősi jószágot hagyták meg, de egyszersmind a lehető fejdelmi örökösödésből kizárák.*).

Bánfi Dénes halálával Teleki szabadabb kezet

*) Ezen országgyűlési végzésre még többször visszatértek a rendek: az 1678. oct. 1-je fehérvári a Bánfi György circumscrip-

nyert. Ez időben a francia beavatkozástól remélt legtöbbet. Összeköttetéseit a párisi udvarral a lengyelországi követ marquis Bethune által tartotta fenn ki pénz, lőszereket osztogatott a bujdosóknak s 1675 elején titkára Akakia Roger által Apafi udvarában sürgette, hogy a fővezérség véglegesen adassék által Telekinek. A bujdosók egy követsége is sürgette ezt és a segély adást s Fogarason, husvét szombatja előestéjén ígéretet kaptak a fejdelemtől: meg fogja őket segíni nyilván ha erre a porta beleegyezését megnyerheti s titkon ha az megtagadtnék. Nem is késett erre lépéseket tenni: a bujdosók zúgolódnak türelmetlenkednek, írják a portára, félni lehet, hogy eloszlanak; eddig is sok költséggel fáradsággal tartotta őket meg a hatalmas császár hűségében, de ha a hatalmas császár kegyelmessége még tovább is halasztódik többé ez nem fog neki sikerülni. Hasonló kérelemmel járultak a bujdosók is a portára: küldhessenek követeket oda, kik ott athnamét köthessenek, szüntettessenek meg a Szathmár és Szabolcs megyei behódoltatások, hogy „sokaknak lobbadozó reménységeket megújithassák”^{*)}). Nyílt segélyre azonban mind e sürgetések mellett sem lehetett gondolni s a porta elégnék tartá ha elnézi, hogy egyik vagy másik basa a szokásos határ villongások színe alatt saját csapatait a felkelőkéhez, bujdosókéhoz csatolja, kik folytonosan, az ország különböző részeiben, meg nem szünő harcot folytattak a labancz tábornokokkal s bár ez évben néhány erősebb csapást szenvedtek, szerencsésebbek voltak a következő 1676-ban, segítve a lengyelektől, francziáktól nyíltan, Apafitól s a törököktől még mindég kéz alatt. Ez időben a bujdosók reményei éledni kezdettek, hogy a lengyel há-

cioját tollálta, az 1682. aug. 1-seji gerlai a ligat törölte el s az 1684. mart. 8-ki fogarasi minden félre magyarázható pontokat megsemmisít.

^{*)} Mindkét okmány meg van a Rozsnyai-féle gyűjteményben.

boru bevégeztével megnyerik a török segílyt. Csatlakoztak mint már oly sokszor, sőt Apafi oratora annyit sem tudott kieszközleni, hogy Teleki Mihály a fővezérseget nyiltan átvehette volna s így az Erdélyből várt 10,000 embernek ez évben is Wesselényi Pál volt a tábornoka. A beavatkozás kilátása azonban mégis naponként valószínűbb lett: Apafi a bécsi udvarnál erősebben sürgette mint valaha Szathmár, Kálló, Tokaj visszaadását (1675) s a bujdosókkal a nagyváradi basa követeivel az ő biztosai együttesen tanácskoztak a megsegítés módjai iránt. Sok jelenség mutatta, hogy nincs messze azon időpont, melyben nyiltan fel fog lépni.

De e beavatkozási politikának még mindig voltak ellenzői, s Bánfi halálával korántsem volt minden nehézség elhárítva. E pártnak feje Béldi Pál volt, az udvarnál ama hatalmas főurnak versenytársa, míg élt, leghatalmasabb eszköz Teleki kezében amannak megbuktatása körül, ki kincseiből is nevezetes részt kapott. Béldi különben sem eszes, sem népszerű ember nem volt: egyiránt gyarló, mint ember és mint pártvezér. Góg és nagyravágyás nem hagyák pihenni s a személyes sértések megbosszulása politikai működésében lényeges rugót képezett. Bánfi haláláért ennek rokonai az udvarnál „válni kezdék a fát alatta” s az 1575 majus 25-én tartott fej érvári országgyűlésen a megyék felzudultak a hatalmaskodó ellen. A vihar akkor elvonult feje felől, s az egész azzal végződött, hogy e főur erőszakosságai meggátlására törvényczikket hoztak. A dolognak ezzel nem volt vége. Nemsokára csodálatos hírek kerengtek az udvarnál: létezik egy összeesküvés a fejdelem megbuktatására, melynek Béldi a feje, de „esze, pennája, kardja, mindene” Bethlen Miklós. Beszélték, hogy ez utóbbi a kománai berekben már egy izben el akarta fogni az ott átutazó fejdelmet. Nem volt nehéz ilyen hírekkel Apafit elrémiteni s ő Béldit és Bethlent meghívta Fogarasba s 1676 apr. 23-án estve mindketőjököt elfogatta. A foglyok sorsa lassankint mind rosz-

szabható lett, sőt elítéltetésüket is csak nehezen tudta a fejdelemasszony meggátolni. Végre is 1677 márczius utolsó napjain minden per, kihallgatás és ítélet nélkül szabadon bocsáttattak, azonban egy reversalist voltak kénytelenek aláírni, mely kezöket a legnagyobb mértékben megkötötte.

Ez események Telekinek szabadabb tért nyitottak a bujdosók segélyezésére, kiknek ügye kedvező fordulatot nyert. Ez időben Apafinak XIV Lajossal egy nagy fontosságú szövetsége jött létre, s épen a lengyel király udvarában, ki most már az elégületleneknek megengedé, hogy birodalmában harcosokat toborzzanak. E szövetség művén már három év óta dolgoztak ügynökeik, miglen 1676-ban az egyezkedés komolyan munkába vétették, a francia udvar Forwall ezredest s Reverend Domokos abbét küldé Erdélybe, hol ezek a fejdelemmel s Telekivel közlekedésbe tették magukat. Az egyezkedési pontok aláírására Varsó nézetett ki, hol Apafit Macskási Boldizsár, az elégületleneket Absolon, Fajgel Péter s Fábián Farkas képviselték. A francia biztos Bethune marquis volt, s a szerződés 1677 maj. 27-ikén jött létre. E szerint Apafi s a bujdosók hadai egy egészet fognak képezni, mely felett a főhatalom a fejdelem illeti s mely a háborut juliusban megkezdí, fővezér Teleki lesz, ki mellé a bujdosók 12 tanácsost választanak. Apafi s a rendek Lajos tudta nélkül Leopolddal nem békülnek, de ennek gondja lesz, hogy a porta megnyeressék. Mig a háboru tart, a segély-pénz évenkint 10000 tallér lesz.

Daczára ennek, nyíltan Apafi még nem lephetett fel, mert a porta a szándékos országos felkelést eltiltá. Kárpotlásul ezért a párisi udvar Sándor Gáspárt, az erdélyi ügynököt, mint frigyes társ követét előzékenységgel fogadta s a király nem volt fukar az ígéretekben és biztatásokban. Ehez járult, hogy Leopoldnak azon követe, ki a portára ment, hogy ott Apafi ellen panaszt emeljen, kihallgatást sem nyert s a fejdelem ebből tájé-

kozta magát, hogy mint a korábbi években, titokban nyujthat pártolást a felkelőknek továbbra is. Őszfelé már megérkeztek a lengyel földön toborzott, 6000 főt számláló segélyhadak marquis Bohaim vezérlete alatt, meg az Erdélyben gyűjtött 4000 ember 20 ágyuval Forwal alatt és Telekivel, s azóta a hadjárat nagyobb mérvben folyt. Némi török és tatár hadak is voltak velök s Nyalábvárnál eléggé jelentékeny diadalt arattak. A német hadak zavarba és rendetlenségbe jöttek, de nem sokkal utóbb a lengyelek is megugraszták vezérüket, visszatértek hazájokba, Wesselényi pedig téli szállására ment.

Ez alatt Erdélyben könnyen veszélyessé válható forradalom lett elnyomva. A magány életbe visszaszorított Béli sorsát nehezen tűrte s mi alatt Teleki künn harczolt a bujdosókkal, ő egy ligát szervezett ellene, melynek több elégületlen főurat megnyert, mint Csaki Lászlót, Haller Lászlót, Kapi Györgyöt, Paskó Kristofot stb. Már megkezdődtek a toborzások, meg a székelyek felültetése s az országban mindenfelé lázítólevelek küldettek szélylyel. Azzal bujtogattak, minthogy Apafi a conditiókat megsértette, el fog mozdittatni, Béli lesz helyette fejdelem, kinek kedvéért a porta elengedi az adót. Azt is hirlék, hogy Paskó parancsot hozott a portáról Teleki elmozdítására, de ezt ennek barátai „suprimálták.” Béli körül meglehetősen erő volt együtt s a fejdelem hivei közt oly nagy volt a rémület, hogy ezek szétszaladtak, ő maga pedig késő éjjel, szövétnekek között, utazott Fogarasba. Ez volt az egyetlen kedvező pillanat Apafi megbuktatására, de melyet ő megfoghatatlan tétlenséggel elszalasztott. Az év vége felé jart, de ő nem mozdult meg, egyre alkudozott azokkal, kiket hozzá a fejdelem complanatióra küldött. Telekinek ez alatt elég ideje volt összegyűjteni Kolozsvár s más helységek őrségeit s némi székely csapatokat, szám szerint 5000 embert s azzal Béli ellen ment 1678 elején. Ekkora erőnek ez nem állhatott ellent. „Serge, mondja

Bethlen Miklós, csak eloszlék, az órra vére sem ment senkinek is.” S a fölkelés vezéreinek egyéb nem maradt hátra, mint hogy a portára meneküljenek. Ez alatt april 19-ére Fogarasba sietnek a rendek országgyűlésre, melynek folyama alatt a zendülökre kimondatott a nota. Bodola széthányatott, Béldiné börtönbe vettetett. Ugyanazon gyűlésről Bethlen Farkasnak az ujonnan kinevezett korlátnoknak vezetése alatt követség ment Konstantinápolyba, hogy ottan Béldi Pálnak s több társainak a fejdelem megbuktatására irányzott lépéseit meghiusítsa. S ideje is volt, mert itt kezdetben jól állottak a lázadok ügyei. De midőn ezek egymás közt is meghasonlottak, Béldi fejdelemsége ellen pedig épen Csáki László tett lépéseket, más felől pedig Bethlen Farkas buzgalommal és ajándékokal munkált Apafi ügyében: a divánban csakugyan elvetették Béldi pártfogolásának tervét. A szerencsétlen embert a jedikulába tették s ott hagyák haláláig.

Telekit többé misem gátolta, hogy személyesen ne lépjen a bujdosók élére. Somlyón értekezett azok parancsnokával s a dán király és brandenburgi választó felajánlott közbenjárását elvetette. De a lengyeleket Lubomirski visszaparancsolta ez ország határáról. Wesselényi, Forwallal meghasonlván, s Teleki iránti ellenszenvből is, nem jelent meg. Teleki az összes hadak vezére volt ugyan, mint ilyen, át is vette a főparancsnokságot, és ekkép végre régi óhajtása teljességbe ment – de serge jobbadán csak erdélyiekből állott. Sóvártt jul. 4-kén kiadott nyilatkozványában kijelenté, hogy a porta és fejdelem pártolják a bujdosók ügyét. Ő a protestánsok védelmére fogott ugyan fegyvert, de a katolikusokat épen nem fogja bántani. Ügyök a szabadság közös ügye s csak az retteghet, ki annak ellensége. Hasztalan. Neve nem volt népszerű, s zászlai alá nem igen gyülekeztek a bujdosók. Mindamellet kezdetben némi sikerrel harczolt s egész Onodig nyomult. Hire jött azonban, hogy Wrbna, tetemes erővel közele-

dik s e felett közte és a bujdosok közt kitört a viszály. Mindez lehangolá s Eperjes alól, melynek vivását 15 napig folytatta minden siker nélkül, aug. derekán visszatért Kővárba az erdélyi hadakkal együtt. Eddigi kísérleteiből kitűnt, hogy ő nem bir magasabb hadvezéri tulajdonokkal. A bujdosók most helyébe Késmárki Tököli Imrét választották generálisukká. A választás szerencsés volt, mert a még alig 21 éves ifjuban megvoltak a megkivántó tulajdonok: magasabb hadvezéri tehetség, személyes bátorság, lelkesült hazaszeretet. Roppant uradalmi része el volt kobozva, de még a kezén levők is (az erdélyieket anyja Gyulafi Mária, a máramrosiakat Rhédei Ferencz után birta) az ország egyik leggazdagabb urává tévék. Jegyben járt Teleki „szép özvegy menyecske leányával, Apafi Miklósnéval,” ok mely miatt is a lelépett vezér nem neheztelt utódjára.

VII.

Tököli rövid idő alatt nagyszerű eredményt tudott felmutatni: visszafoglalta uradalmait, Felső-Magyarország nevezetes részét, a bányavárosokat tetemes készlettel, melyből saját nevével s fejedelmi czimmal ellátott pénzeket veretett. Némely veszteségei daczára a császáriak fegyverszünetet ajánlottak neki, mely alatt a békét meg lehessen kötni, s ő, minthogy Bethun figyelmeztette a kuruczokat, hogy XIV. Lajosnak s a császárnak kibékülése valószínűvé lett, elfogadta azt. A béke 1679. febr. 5-én Nimwegenben létre jött, befoglalta Erdélyt is, mennyiben a münsteri békét megerősíté, de a kuruczokról szó sincs benne. E hóban lejárt Tökölinek a császárral kötött fegyverszünete is, anélkül, hogy a két fél biztosai a békét létre hozhatták volna, daczára hogy Apafi s a lengyel király is e végett közbenjárói lépéseket tettek. Magát Tökölit – ki a császár által özvegy Rákoczy Györgyné, Zrinyi Ilona kezét akarta

megnyerni, s e miatt hajlott a békére – gyanuba fogta a bujdosók egy töredéke, kik szemöket újra Wesselényire vetették s kiket e nagyravágyó és mellőztetését tűrni nem akaró férfiú bujtogatott. A megrohanástól féltő férfiú Erdélybe vonult,*) s mialatt a bujdosók újra meg kezdték és folytatták a küzdelmet, ő itt próbált hatásosabb részvételt eszközölni.

A nimwegeni béke daczára XIV. Lajos folytatta beavatkozásait a magyar ügyekre: Bethun marquis tatemes összeg pénzt vitt a bujdosóknak s a szigoru és mértékletes Akakia Roger a fejedelmi udvart ösztönözte interventióra. A kedv itt még megvolt s biztatást a portáról is vettek, hol az új nagyvezér Kara Mustafa a bécsi kormánynak határozott ellensége volt. Az 1679. máj. 27-iki országgyűlés „minthogy az ország nagy részét tanácsurak ő kegyelmek birják” ezeket cselekedhetési teljhatalommal s követküldési joggal látta el, „megnyugodva lévén ő kegyelmek igaz hazafiségában.” Ennek alapján követe által, Apafi még egyszer felajánlta a császárnak jó szolgálatait. Nem fogadta el, mert tete-mesebb haddal rendelkezvén, reménye volt a megújult háboru leverésére, reménye az ország kibékítésére. S annak következtében Apafi Tökölit újra a bujdosók tábornokává választatá, de kötelezte, hogy teendő foglalásait csatolja az erdélyi területekhez. A bujdosók egy része ebbe belenyugodott, nem azoknak egy töredéke, mely Wesselényit ismerte el tábornokának. Tökölinek ekkor, hogy kilátásban levő hadjárati tervei meg ne semmisüljenek, erélyesen kelle eljárnia: megtámadta sergeivel Wesselényit, elfogta s elébb Szamosujvárra és onnan Somlyóra inditá. Emberei kiszabadíták ugyan ezt, de Tököli kuruczai megsejtvén a dolgot, nyomukba iramodtak, Zsibónál szétverék a mentő-csapatot.

*) Das ehemals so mächtige, anjetzo verwirrte Königreich Hungarn. 1683. 236 l. E nevezetes munkában sok Erdély történetére vonatkozó adat van elszorva.

Wesselényi megszabadult ekkép, de minden készlete zsákmánnyá lett. Mind a mellett röviddel utóbb már fegyverben állt a Tisza mellett, versenytársa Tököli pedig ősz elején Gyöngyös körül járatott tábort. A közösgy mégis összehozta őket s a kibékülés a két vezér közt létrejött.

Ez év derekán egy nem nagy fontosságu dolog komoly veszélylyel fenyegette Erdélyt. Némi török csapat Somlyó-Csehi környékén dzsizie-szedéssel foglalkozott, de olyan helyen, hol ezt jogosan nem tehetette. Horvát János, egy szomszéd palánk parancsnoka, rájuk üt csapataival s levágta őket. Köztük volt a váradi basa fia is s az elbusult atya a dologból nagy zajt csinált. Sept. 28-áról komoly parancsolat jött a portáról, hogy a gyilkosok elfogassanak s kivégeztessenek.*) Apafi azon mentségét hogy a bünösök nem erdélyiek, semmibe sem vették, s azok megbüntetését követelték. Barcsai Mihály ekkor néhány gonsztevőt fényes ruhába öltöztetve a váradi basa előtt kivégeztetett s a 80,000 tallérnyi adóval és jelentéssel László Zsigmondot a portára küldetett. Nem hittek neki, sőt az ügynökökkel Keszével és Sárosival börtönbe vették: „ha 30 nap alatt nem adnak elégtélelt fel fognak akasztatni.” Az ország megrémült rendei a Segesvári 1680. jan. 12-iki országgyűlésen teljhatalmu biztosokat neveztek ki az ügy eligazítására. Ez alatt a kiegyezés is megtörtént az ügynökökkel a portán: 50 ezer arany vérdíj lefizetésével, ezek visszanyerték szabadságokat s az ügy el lön ejtve.

A bujdosók ez időben is (1680) meglehetősen szerencsével harcoltak, s Tököli ez időben is próbált egyezkedni, oly alapon hogy az alkotmány állittassék helyre s biztossittassék. Őt erre Zrinyi Ilona iránt viseltető szerelme is vitte, mely miatt Teleki Mihály leányának visszaküldte a gyűrűt. Ezért „teljességgel halálos ellensé-

*) A f. k. kormányzék levéltárában levő török eredeti után.

gekké lettek, és a szegény bujdosó magyar főemberek össze akarták őket békéltetni,” minthogy e szakadást az ügyre végetlenül ártalmasnak tartották. A kiegyezés létrehozása végett, ezek közremunkálása folytán, Tököli és Wesselényi Margitán, Apafi és Teleki Somlyón megjelentek hadjaikkal. Az előbbieket mintegy 300 lovassal átjöttek Somlyóra s a kiegyezés megtörtént, de csak színleg. A lakomán, melyet ennek ünnepélyére rendezett a fejedelem, Tököli kedvetlen volt, alig evett valamit „maga borát, főtt vizét itta. Annál – írja Bethlen Miklós – hitetlenebb, kedvetlenebb vendégséget nem láttam. Olyan is lón a békesség successusa, a micsodás az áldomása.” Ez év kuruczháborujának a nov. 15-én kötött fegyverszünet vetett véget, mely alatt Leopold elhatározá az ország alkotmányának helyreállítására s a protestánsok sérelmei orvoslására nagyobb engedményeket adni s e czélból 1681. apr. 28-ára Sopronba összehitta az ország rendeit. Tököli is meg lón hiva.

A bujdosók, ügyében már ekkor nevezetes fordulat állott be, az, mely tulajdonkép Leopoldot is elhatározta engedmények adására: a porta el volt határozva a bujdosók érdekében nyiltháborut kezdeni a császárral. Ez egy idő ota sürgette a vasvári béke megújítását s a porta mindig adott biztatásokat. 1681 elején már erre semmi kilátása sem volt követének, midőn látta, hogy a bujdosók pártfogolását titkolni sem tartják szükségesnek, s hogy kiterjedett mérvben fogtak hadi készültekhez. Ugy is volt. A budai basa már máj. 20-án biztosítá a kuruczvezért, hogy a porta pártfogásába fogadta és számára athnamét küldetett az erdélyi fejedelemhez, melylyel az elfoglalandó részek szabadsága biztosított. Ezt más levelek követték tőle s a többi basáktól: ne lankadjon, mert a török segítség el van rendelve. S míg e közben az országgyűlés összeült s az országos sérelmekkel foglalkozott, de a protestánsokéit még mindig háttérbe tolá, csakugyan megtétettek a támadásra szükséges lépések. Nemcsak a basák s a két

oláh vajda, hanem az erdélyi fejedelem is megkapta a parancsot a felülésre. Ennek folytán a Zólyomival még a tavasszal is megrettentett Apafi Fehérvárra jun. 10-ére összehívta a rendeket, hol Teleki előterjeszté hogy az ember halandó, jó volna a fejedelemnek utódról gondoskodni. Minden ellenállás nélkül rögtön megválaszták ifju Apafi Mihályt, a fejedelem fiát azon feltételekkel, melyekkel hajdan Rákóczy Ferenczet s azon conditiokkal, melyekre atyja megesküdött. Teleki kihozá ölében a gyermeket – öt éves volt – „és tevé az asztalra. Lón nagy vivát kiáltás háromszor.” A fejedelem követei épen ez időben jun. 11-én egyezkedtek Beregszászon Tökölivel, s nem sokkal utóbb a táborba szállási rendelet is kiadatott. Apafi, Barcsai Mihály által megizente a váradi basának, hogy Szamosujvárról aug. 16-án fog indulni.*) A dologban még is halasztás történt: „ebben – írja a váradi miriliva – mindketten hibáztunk, és elnézésre aligha számolhatunk.” Az elindulás aug. végén Szamosujvárról megtörtént s Somlyónál a fejedelem Telekit tette generálissá. Kiadta egyszersmind terjedelmes nyilatkozványát a háboru indokairól. Apafi csinos haddal volt: saját sergén kívül a két Oláhország hadai is egyesültek vele. Sept. 4-én az aranyszegi mezőn a váradi basa újabb sürgetését vette**) s 7-én csakugyan egyesült a váradi, tömösvári), s egri basák hadával és Tökölinek, Wesselényinek kuruczaival. Közel 25,000 ember volt együtt, melynek főparancsnoka Apafi volt (szeraskir mint a török nevezé, mely sept. 12-én megszállotta Böszörményt, „bevágván palánkját a tracta alatt Tököli talpasi.” 18-án Kálló alá ment s azt felégette. De csakhamar kitünt, hogy a kiegyezés Teleki és Tököli közt szinleges, ezek ketten sept. 24-én „a fejedelem előtt – írja Inczédi – egybeszólalkozván rutul veszekedtenek.”***) Teleki-

*)Az erdélyi k. főkormányshék levéltárából.

***) U. o.

***) Ennyiből állt Csereynek azon előadása, hogy Teleki Tökö-

nek nem volt komoly szándéka a bujdosók megsegélés – a mit tett, a portától kényszerítve tette. Tököli elvált „Telekire való boszuból, kinek kommandoja alatt nem lehetett,” Apafi Szathmár alá ment, melyen „öt-ezer forintot vona,” s miután oct. 10-rén a törököket, 18-án az oláhokat haza bocsátá, maga is megfordult. „Nekem – írja Bethlen – sirt a lelkem, mert akkor szép jó békességre vihetjük vala a dolgot, ha olyan átkozottul meg nem szakadoznak vala az igazgatók.” Így végződött e magas reményekkel kezdődött hadjárat, melynek szerencsés kimenetét előre hirdeté nyilatkozványában Apafi – ily nyomorultul s csaknem kudarczsal. Tizennyolcz év óta nem volt hőbb vágya ennek, minthogy nyiltan felléphessen a bujdosók mellett, s tizen nyolcz év óta ezek is annak reményével táplálták magukat minden szenvedéseik közepett. Végre midőn eljött az ohajtott percz, kitünt az egész fusio gyakorlatlansága. Üres beszéd vala Telekitől azon levelében, melyet Duvernay-Boucauld erdélyi francia ügynökhöz még sept. 11-éről irt, Tököli ármányairól panaszkodni hogy hadaival nem a fejedelmi, hanem a török táborhoz csatlakozott. Az volt a hiba, hogy a hadban járatlan fővezér oly ember tanácsán járt, ki maga is tudatlan rossz katona volt, s hogy olyan katonai tehetség mint Tököli Teleki alá rendeltették. A kuruczoknak is a töröknek is igaza volt, ha nem akart a katonai baklövésekhez segedkezet nyújtani s készebbek valának egy helyett három tábort csinálni. Ők már tudhatták, hogy a dolog itt nem fog megállani: hanem Apafi eljátszta befolyását a bujdosó ügyre.

S itt, e nappal kezdődik az erdélyi politikának forduló pontja. Teleki azon reménnyel küzdött eddig a kuruczok érdekében, hogy az elvesztett területekért Erdélynek a felső-megyéből szerzend kárpótlást, s

lit megakartá volna mérgeztetni, s a dolog még a basa elé is került volna.

hogy ez országnak régi közvetítő állását visszaszerzend. Tököli fölemelésében eszköz volt s nem is késett ezt a visszafoglalandó részek Erdély alá bocsátására kötelezni. Csalatkozott. Tököli nagyobb tehetség volt, hogy sem önállóságra ne törjön s az ennek részére Apafi kezénél letett 1681-iki athname után e részben nem lehetett többé csalódásban. Ez okmány még lap-pang, de Apafi manifestumából*) annyit tudunk, hogy csaknem ugyanaz, melynek tervével Lippai, Wesselényi, Zrinyi Péter a portát járatták – tehát Felső-Magyarországnak török véduralom alatti önállóságát biztosító. Teleki úgy hitte, hogy Erdély érdekeivel ellenkezik annak előmozdítása. S neki eme, szerinte magasabb politikai okoknak összetalálkozása családi sérelmeivel elegendő volt, hogy a bujdosók ügyétől hova-tovább mindinkább elforduljon.

S mialatt Apafi haza érve triumphust tartott, de a mely épen oly nyomorultul ütött ki, mint maga a had-járat, Tököli ügye honn és a portán szemlátomást gyarapodott. Mig egyfelől a császár azon reményben, hogy ezáltal elvonandja őt a bujdosóktól végre beleegyezett, hogy Zrinyi Ilonát nőül vegye, követeit más oldalról 1682 jan. 9-én Konstantinápolyban kitüntetéssel fogadta a nagyvezér. S ha tavasz kezdetén ő és a császár biztosa alkudoztak együtt, ez nem egyéb volt szinnél: ő újabb biztatásokat és pénzt kapva a francia királytól, csak azt várta, hogy házasságát végrehajthassa. Leopold pedig nagy áldozatok árán is hajlandó volt kibékülni a portával, hogy a bujdosók ellen szabad kezet nyerhessen. Az első megtörtént jun. 15-én Munkácson, az utóbbiból semmi sem lett. A különben is hidegen fogadott Caprera elébe oly követeléseket terjesztett a nagyvezér, melyekről tudta, hogy elfogadhatatlanok (jun. 9-én), néhány héttel utóbb pedig meg-

*) Kiadta e manefectumot Trausch Chronicon II-ik k. 190–203.

kötötte Tökölivel a titkos szerződést, melynek 14 pontja volt. Ezáltal neki biztosítá Felső-Magyarország uralmát, 40,000 tallérért, mely nagyobb összegre soha sem emelhető, megadta ez országnak a szabad királyválasztást s kötelezé ezt a vallás-szabadság fenntartására.

Már jóval elébb el volt rendelve egy a mult évinél nagyobb mérvü hadjárat. A magyarországi, bozsnya, rumeli basák, a szilisztriai szandzsák, az oláh vajdák, a tatárok s Apafi parancsot kaptak a felülésre. Fő szeraskirrá Ibrahim budai basa neveztetett ki s nem Apafi „az ő és generalisa gyalázatjára, mert – írja Bethlen – tavaly mi valánk a fők, de most farkak vagyunk.” S ezt Erdélyben a fejdelem és környezete rosz neven vette. Midőn a Fogarason 1682 apr. 25 Apafi a rendek elé terjeszté a parancsot, ezek felterjesztéssel a három nemzetből követeket küldtek a portára: Macskásit, Rétit s a nagysinki királybirót*). Már elébb ajándékokkal megtalálták a tatár khánt, hogy utját ne Erdélyen át vegye – ez maj. 5-én Fogarasra érkezett válaszában a nagyvezér parancsával menté magát, hogy utja Brassón és Szebenen át van kijelölve. Nehány nappal utóbb maj. 18-án már Apafi kezében volt a budai basa levele, hogy „a felső-magyarországiakat testvéri szeretettel egyesülésre” intse.**)) kedvetlenül lön fogadva. Ötven nappal utóbb Tököli kiadta felhívását közfelkelésre, s Kassa elfoglalására sietett. Jul. 20-án e város alá érkezett, s most Ibrahim is a Pest körül táborozó török hadakkal arra vette utját, bujuruldut küldve jul. 24-éről Apafinak, hogy ő is siessen hadaival***)). De a fejdelem épen nem sietett. Nem sietett résztvenni a vállalatban, melyet már Tököli magán ügyének tekintett, melyet, mióta a soproni

*) Kézirat a magyar akademia birtokában.

**)) Török levél a k. kormányzék levéltárában.

***)) Ugyanott.

gyűlés az alkotmányosságnak legalább töredékeit helyreállítá, sokan a magyarországiak közül roszallottak is, nem mert nem akará a császárral szakadásig vinni a dolgot – s az elindulás halogatására mindig talált ürügyet „a váradi basa elindulását várja,” írta utolszor. Kassa ez alatt elesett s aug. 18-áról a szeraszkir ujabban sürgeté a fejdelmet, s boszusággal kérdé: „illik-e a dolgot így félvállról venni s halogatni?” Most már megindult a fejdelem de lassan ment s Somlyónál is meg akart állapodni. Aug. 26-áról a váradi basa sürgetését hozták zilahi táborába: ezt ne tegye, már 13 napot késtek, s hazugságban maradnak. Új levél jött a budai basától: hagyjon hátra ágyut s egyéb készletet de siessen.*) Már ekkor csakugyan utban volt s sept. 2-án végre Fülel alatt csatlakozott a török s kurucz hadakhoz. Két nap mulva szembe lón a szaraszkirral, s „ötöd magával megkaftánozák.” 10-én elesett Fülel s 16-án a portáról a juliusi szerződés alapján elkészített és leküldött athnaméval, bottal, zászlóval Tököli Magyarországi fejdelemségébe beigtattatott. Fülel lerombolatlása után, melynek ágyui s hadi szereit sept. 12-én Apafinak adatták át**) haza indultak a sergek sept. 19-én, a törökök s erdélyiek Hatvan felé. „Nekünk – írja Bethlen – olyan szerencsénk lón ebben a hadakozásban, hogy ellenséget, nemhogy láttunk volna, de híret is alig hallottuk,” s egész részvétök Fülel rombolásában állott. Apafival e hadjárat alatt nem jól bánt a török s egy izben tiz ezer tallért is vont rajta. Gyenge kárpótlás volt ezért, hogy sept. 25-én nyusztal bélelt mentéval felkaftányozá s 28-án haza bocsátá. Erdélybe oct. közepén érkezének meg.

E hadjárat már sokkal fényesebben ütött ki, mint a mult évi. Ilynemű siker után alig lehetett abban kételkedni, hogy a közelebbi évben már nem a bujdosók

*) Ugyanott.

**) Ugyanott.

támogatásáról, hanem derekas háborúról leend szó. De a bécsi kormány megfoghatlan tétlenséggel még mindig a béke helyreállításán munkált s egy ideig kicsinyes intézkedésekkel akarta a fenyegető veszélyt elfordítani, Tökölivel alkudozott anélkül, hogy el lett volna tökélve annyi engedményre, mennyit ez mulhatlannak tartott. Csaknem meg volt lepetve, midőn hirt vett, hogy a háboru jelvénye a lófark, a szultán palotája előtt Magyarország irányában lőn kifüggesztve 1683 jan. 2-án. Ugy volt: ez napról már szultáni ferman is küldetett*) Erdélybe, mely Apafinak tudtul adá a tervbe vett hadjáratot s csatlakozását elrendeli. S csakugyan apr. 1-én a szultán kiindult Drinápolyból 250,000 főből álló táborral, ütközben fogadta Tököli követeit s majus derekán Belgrádon az összes hadak szerdárává Kara Musztafa nagyvezért kinevezte. Ekkor már a tatár sergek is utban voltak Erdélyfelé s a khánnak apr. 9-én követe érkezett a fogarasi udvarba, mely a hordák jövetelét jelenté s azon „szultáni kegyességének viszonzásául, hogy a pusztítástól embereit eltiltá, illő becses ajándékok küldésére” szólítá fel a fejedelmet**). Mind két dolgot Fogarason apr. 24-én a rendek elé terjeszté Apafi: az első végett tetemes kölcsönt róttak ki főurakra nemesekre (fejenként 500 aranytól 50-ig) akkép, hogy a ki maj. 11-ig az összeget nem fizetné be, az, ki helyette fizet, minden 10 aranya után egy zsellérét kapja. A tatár táborhoz hadi biztosul, számos albiztossal, Kabos Gábort nevezték ki. Azonban a kért ajándék elmaradt, bár a khán tatrosi táborából – a levelek maj. 8-án s 21-én keltek – újra figyelmeztette a fejedelmet jövetelére***), sőt ez Fogarásból eltávozott. Így aztán a khán nem tartá szükségesnek fegyelmet tartani, s katonái, midőn Fogaras, Szeben,

*) Ugyanott.

***) Ugyanott.

****) Ugyanott.

Fehérvár s Enyed, Somlyó környékén elhaladtak, rablák, égeték a vidéket s megbecsülhetetlen károkat tettek. Jun 11-én Váradon volt, honnan Kabost, megelégedését nyilvánító fermánnal*) visszabocsátotta Radnótra, maga pedig a derék tábor felé sietett.

Soha hadjárathoz nem fogtak fényesebb remények közt mint ehhez, de nagyobb kudarczczal keveset is végeztek be. Tököli jun. 10-én Eszéknél tisztelkedett a szerdárnál s itt megállapíták Bécs ostromát. Ezután ő visszatért, hogy sergeivel a Felsővidék foglalásához lásson. Utja minden felé diadalmenet volt, a megyék és városok Dunán innen és tülről vetekedve küldték be hódolatukat. S a török sem talált ellenállásra – csak Győr nem adta fel magát. Ott hagyák. „Bécs után magától el fog esni,” mondák. Mert a hadi tanács, melyet e város alatt tartottak, Bécsöt tüzte ki a hadjárat céljául, bármily alapos okokkal igyekezett is attól a szerdárt a tapasztalt budai basa elvonni. Jul. 14-én Kara Musztafa Bécs alatt táborozott. S a hadjáratnak épen e célja volt Tökölinek fő szerencsétlensége, ez által az európai közvéleménnyel tette magát ellentétbe, mely eddigelé a bujdosók szerencsétlenségét részvétellel kísérte, de a mely most elfordult tőle s a német birodalmat és főként Sobieskyt Bécs megsegéllésére ösztönzé.

Apafi jul. elején táborba szállott. E hó 7-én Apahidán gyűlést tartott a táborban, hol a szükséges hadi adót kivetették. Másnap elindult a sereg, aug. 14-én Fülekk alatt a budai basával egyesült, s aug. 19-én átlépte Magyarország határát. Eleinte az volt a terv, hogy csapataival Győrt tartatja féken, s „a Rábáig való vizeken a hidakat oltalmazza” és e célból aug. elejéről két fermánt küldtek hozzá, de nem sokára egy új fermán feljövetelét sürgeté**). Aug. 19-én átlépte az osz-

*) Ugyanott.

***) Mind három fermán a Rozsnyai gyűjteményben.

trák határt, 22-én a nagyvezér által fogadtaték nagy pompával. Néhány nap mulva azonban Győr alól felhívta a szerdár a budai basát s helyét Apafival pótoltatá, kit egyszersmind gabonavásárlással is megbizott*), ki aztán ide aug. 30-án érkezett meg. Szerencséjére – mert Bécs sept. 12-én felmentetett s a nagy és fényes tábornak mondhatni csak romjai menekültek meg. Sept. 14-én már a nagyvezér is Győr alatt volt, s a fejdelem tisztelkedett nála. Két nap mulva „az isteni szent igazság – írja Inczédi – felindítván a nagyvezért, az erdélyieken sok huzásokat vonásokat tevő budai vezért megfojtatá.” De bármennyire is sürgette, Apafit Bia alól a nagyvezér nem elébb mint oct. 13-án bocsátá haza. Szomorú volt, midőn amaz nála bucsutisztelkedését tette, megkövette, hogy „a mint akarta, nem úgy lett a dolog.” Már ekkor a párkányi megveretés eldöntötte a török sereg sorsát. Ezt követte Esztergom bukása, a vácsi csata s dec. 25-én a nagyvezérnek megszínóztatása. A bujdosók ügye már el volt veszve, hiában kérte ki Tököli a lengyel király közbenjárását, s a hódoltság elveszése is a törökre nézve csak idő kérdése volt. 1684 elején a török uralomnak meglepő megaláztatása, gyengeségének nyilvánvalóvá létele, a pápa által megáldott szövettség megkötésére birta a három leginkább érdekelt hatalmat, Ausztriát, Lengyelországot s Velenczét. S a háború nagy szerencsével folyt tovább.

Mind ennek világos hatása volt az erdélyi államjog gyökeres átalakulására. Be kelle látni, hogy az ozmán véduraság rövid idő alatt itt is lehetlenné fog válni s jobb lesz, ha ennek átszállása Ausztriára szerződés alapján, mint elfoglaltatás által fog eszközöltetni. A Tököli-vel közbejött meghasonlás s a fejdelemség megaláztatása okozá, hogy Erdély 1682-ben lanyhán támogató a szerdárt. 1683-ban Apafinak egy követe Vajda László már

*) Mind két fermán törökül a k. főkörmányszék levéltárában.

tolmácslá ura óhajását Leopold előtt, hogy az nem idegen őt ismerni el védurának, s midőn a császár elhagyá Bécsset, ő is Fraknóba ment. Midőn a dolgok bonyolodtak, Kolosvári Istvánt a prot. fejedelmekhez küldé, hogy ezek közbenjárását kinyerje. Sem helye sem ideje nem volt többet tenni. Annak eljötte előtt azonban a tért tisztítani kellett erre, s elhárítani mind azt, mi útját állhatta volna. Teleki nem volt válogató az eszközökben magasabb politikai czélokért, s ha Bánfit és Bédit fel tudta áldozni a kurucz ügy érdekében, most sem habozott a törökpártiakat letartóztatni. Erőszakosság nélkül az most sem ment, s az épen úgy mint akkor, a törvényesség formáiba lőn takarva. Elfogatta Barcsai Mihályt, a fejedelem testvérét, azután az 1684. márcz. 29-én tartott országgyűlésen a megrettentett rendekkel „amaz istentelen töröktől tett Barcsai Ákosnak” donatiót eltöröltette, de el a Bánfi Györgyöt megszóritó végzéseket is. Ez idétt esett börtönbe Vajda László is, több izben portai követ, utálatos, de rá nem bizonyítható bűnökkel vádolva. Barsait, miután „a közügyigazgató sokat inquiráltatott rá,” az 1685. febr. 22-iki országgyűlés, minthogy a fejedelemnek rossz tanácsokat adott (ezt maga Apafi írta meg a rendeknek), Tököli-vel „a fejedelemnek s hazának aemulusával” egy kézre dolgozott, a fejedelmi tanács titkos végzéseit „elbontotta,” elítélte s végzését ez év nov. 7-én törvénybe is igtatta (Három évig ült börtönben). Az elfogatások újra napi rendre kerültek, s a görgényi börtön újra megtelt áldozatokkal.

A török 1684-ben szerencsétlenül harczolt, szerencsétlenül Tököli is. S az időben, midőn uralma a hódoltságon már-már veszendő vala, hajlandó vala Apafit jobban lekötelezni. Ez mindeddig hiában sürgette a portán, hogy fia az 1681-iki választás alapján athnámét nyerjen, hiában ígért Naláczai által ennek fejében 25,000 tallért. Most azonban Drinápolyban jul. 31-én ügynökeiktől Nagytól és Székelytől amaz öszvegről a nagyve-

zér kötvényt vett, kiadta az athnámét s fejdelmi jelvényeket. Ezekkel a kapusi basa sept. 17-én Szebenbe érkezett s másnap ugyanitt az ünnepélyes beigtatást végre is hajtá. A dologgal a fejdelmi udvarnál nem voltak megelégedve: az athnámé tartalmát rövidnek, ki nem elégítőnek, az ajándékokat csekélynek tartották, s tettek is e végett felterjesztést a portához. A nagyvezér 1685 elején válaszolt, hogy mind ez a régi gyakorlat alapján lón kiállitva s bár boszusan kérdé: „efféle, hűséghez nem illendő, lágyatlan magaviselésével ejtett illetlen szavainak módja mi?” nem tartá ildomosnak a kivánt változtatásokkal kiállitott athnámét visszatarítani*). Nem ez volt az egyetlen eset, midőn az erdélyi rendek a portai intézkedések ellen szót mertek emelni. 1684 végén a porta tetemes mennyiségű gabonát követelt tőlök: nem tehetik, válaszolák, mert a hadak által zaklatott nép éhséggel küzd s a farügyet korpával keveri – de ha összegyűjthetnék is, e követelés ellenkezik azon feltételekkel, melyek alatt őseik magokat Szolimán védelme alá adták**).

De, hogy az osztrák véduraság oly közel álljon, azt aligha hitte valaki, talán az egy Teleki kivételével. 1685 elején váratlanul egy jezsuita pater Dunod Antid jelent meg a fogarasi udvarban. Nem tartozik ezen kor ismeretebb diplomatái közé, de ez uttal fontos feladatot hozott magával. Azokkal, kik a dolgok élén álltak, keveset érintkezett, annál közlékenyebb volt Teleki irányában, s feladatának főrésze épen az volt, hogy Apafi mindenható ministerét megnyerje, nemcsak mert tudva lehetett Bécsben, hogy ez Tököli miatt is hajlandó elfordulni a portától, hanem mindenek fölött mert a siker biztossága megkivánta közreműködését. Az alkudozásnak volt is sikere s 1685. apr. 14-én Teleki kerceseszorai udvarhá-

*) Erre vonatkozó nyolcz darab levél az erdélyi muzeum-egylet birtokában.

**) Rózsnyai gyűjteményében.

zánál, tehát a legnagyobb titokban, Dunod mint császári biztos s a miniser szerződtek, hogy ez: a török háborut a császár érdeke szerént segíti, kieszközli, hogy az erdélyi sergek a császáriakkal csatlakozhassanak, ezek számára gabonát szerez, átvonulásukat Erdélyen át Oláhországba az oláh vajda érdekében lehetségessé teszi s azon két szerződést (Dunod zsebében voltak), melyek egyike a császárral kötendő, másika pedig Erdélyt a szent szövetségbe vezeti, ereje szerént előmozdítandja. Mind ezért ő, Teleki, tetemes előnyöket biztosított magának: amnestiát eddigi kuruczosságáért, francziásságáért, évpénzt, uradalmat Tököli birtokaiból, menedéket üldöztetése esetére Leopold birtokain s teljes vallásszabadságot maga és családja számára. Ezek felett még ez évben megadta Leopold neki a grófi czímet.

Mialatt miniser és biztos titokban ilyszerű tervekkel foglalkodtak, nyilvánóságosan egész más nemű dolgok adták elő magokat. A febr. 22-én megnyilt, s márcz. 24-éig tartott szokatlanul hosszú radnóti országgyűlés, ugyanaz, mely Barcsait is notán foga, zár alá tette Tökölinek erdélyi uradalmait is, sőt egy erdélyi ügynök Maurocordato által mindent elkövetett a portán, hogy ezt megbuktassa. Valóban hatályosabb eszközt nem találhatott volna, melylyel a török pártfogolás népszerűségét teljesen tönkre tegye, mint ha ezt keresztülviszi. Ugyanakkor azonban a lengyel támadások lehetőségétől tartva, ez eset bekövetkezése esetére védcsapatokat kért a szerdártól. Sejtán Ibrahimnak máj. 29-én Radnótra érkezett válasza tudatá Apafival, hogy e védelemre számolhat, ha „valamely sordidus ellenség megtámadná*).” A félelem alaptalan volt, a császár serge más irányban tolá hátrább a mozlim uralmat. Érsekujvár, Nógrád elestek, el a Tököli kezén levő Eperjes is. S most Tököli és a török újra próbát tettek béke által

*) Török levél a főkormánysek levéltárában.

vetni véget a háborúnak – ez utóbbi jelesül Apafi közbenjárását is igénybe vette. A szerdár tihájának sept. 2-án Daczó a kapitihá által Radnótra hozott levele Apafit megdicséré buzgalmaért. Egy aga is jött ugyanakkor titkos izennel, kétségtelenül Tökölire vonatkozólag. Nehány hét mulva az eszéki táborból magától a szerdártól jött fermán: Tököli szerencsétlenül harcol, sokat vétett a neki adott athnáme ellen, most már végkép hitelét veszette. A temesvári beglerbég Ahmed áttétetett Nagy-Váradra s elfogására parancsot kapott: ügyeljen, hogyha Lengyelföldre akarna menekülni, tartóztassa. Mi a békét illeti, ez a régi alapon megújítható*). Pár nap mulva oct. 4-én a váradi basa elfogta s Eszékre küldte Tökölit. Ez volt a legnagyobb csapás, mi a mozlimeket ez évben érte.

Teleki kétségtelenül nem volt elégedetlen e ténynyel, melynek előidőzésében az erdélyi kormánynak is része volt. Most már eljöttnek látta az időt, hogy Dunod diplomáját tárgyalás alá bocsássa. Ez okmány a Fogarason 1685 oct. 24-én megnyílt országgyűlésen tárgyalatott. A vezérelveket a Báthory Zsigmond idejében kelt okmányokból vették ki. Az általában oly módon körülírta az erdélyi közjogot, hogy annak árnyéka is alig maradt volna meg, s hogy Apafi nem lett volna több árnyékfejdelemnél. Visszacsatoltatik Magyarországhoz, de birtokaiból mind azt elveszti, mi a török uralkodással jött hozzá. Választja fejdelmét s Apafi is megmarad, de ez nem lesz több vajdánál, s hivatalát oly sok esetben elvesztheti, hogy e részben csaknem teljhatalom van a magyar király kezébe adva. Sem hozandó törvényei sem a szokás nem bírnak érvénynyel királyi megerősítés nélkül. Hűséget fogad a királynak. Adója szabályoztatni fog. A török háboru folytatására segélyt ad. Az ország önálló államéletével mind ez oly éles ellentétben állt, hogy bármennyire

*) Mind három okmány u. o.

mutogatta is Dunod, hogy ezt csak azért is el kell fogadnia, mert a török Erdélyt Sobieskynek ígérte azon esetre ha ez eláll a szent szövetségtől, közakarattal elvetették. Az emiatt boszus Dunod rejtélyes jóslattal lepte meg a rendeket: akár akarjátok akár nem, ő fel-sége kegyelmes pártfogásába vesz. Jobb ha a két oláh vajdával ezt magatoknak kikéritek.*) Az események kívánalmi előtt azonban nem zárhatták el magokat a rendek, s Haller Istvánt, Pernyeszi Zsigmondot, Miles Mátyást és Inczédi Mihályt Bécsbe küldék alkudozni a kötendő diploma pontjai felett. Ugyanakkor az állam-tanács mellé a főurak s három nemzet egy negyven tagból álló bizottmányt neveztek ki, mely ez alkudo-zásból felmerülhető eseteket „az édes hazánk megma-radására szolgálható dolgokat” vezesse. A végvárakba pedig kellő mennyiségű eleség behordását rendelék el. E gyűlés alatt a fejdelem s Dunod a havasalföldi vajda követeivel is egyezkedtek. A követség, mely a fejdelem leveleivel, teljhatalmával Bécsbe ment, ettől (nov. 15-éről) a svéd királyhoz is vitt levelet: hiven festőt Erdély fenyegetett helyzetét, tolmácsolót az ő aggodalmaikat, kik a lelkiismeret szabadságában születtek, s kérőt, hogy tanácsaival közbevetésével gyámolítsa őt. Tán még együtt voltak a rendek, midőn Dunod jóslata már is kezdett teljesedni: egy hadnagy Marchesio

*) „Mikor Dunod úgy meséze Fogarasban” mondja Bethlen Miklós II. k. 3 l. Ugyan ő I. k. 551 l. említi, hogy szavazott felette; tehát országgyűlés volt mert ő csak itt szavazhatott nem lévén még államtanácsos. Dunod titkos szerződése Telekive (Not. Cap. Alb. I. k. 146 l.) kelt apr. 14-én az 5-ik pontban e diplomát előterjesztendőnek írja. Annyi hát tény, hogy april után s Fogarasban merült fel; de ez nem leheté máskor mint itt s oct. 24-én, midőn a Dunod-féle diplomát nem fogadván el más-ért küldték Bécsbe. Nem kell feledni, hogy a Szász Sylloge-jában az okmány felett álló első, évszamos czim nem a diplomáé, hanem a gyűjtőé, s hihetőleg a keletkezést jelenti, s nem az előterjesztést.

levelet hozott a császártól, mely jelenté, hogy Veterani tábornok négy lovas- és egy gyalogezreddel Máramarosban fog telelni. Ily viszonyok közt Apafi államtanácsával lehető buzgalommal munkált azon, hogy a béke a török és német udvar közt helyreállíttassék s egy dec. 5-én udvarába érkezett levele a szerdár tihájának ebbeli fáradozásait köszönte. Korán – mert a bécsi kormány szövetségeseire utalt. Egy másik levél 1686 elejéről már tudatta is azt vele, biztosítá, hogy védelméről gondoskodva van, s hogy Tököli „vétkes relatioitól” nem kell tartania, mert „szolgálatá becsületben van s szava is hiteles.” Tököli már ekkor francia közbenjárás következtében szabad lábon, s mint Szolimán aga Naláczinak megírta febr. elején Aradon volt*). Hogy Apafi megbuktatását tervbe vette, hogy a nagyvezérnél vádat emelt ellene, annak az volt oka mert Daczó az orator a fejdelemnek ellene intézett lépéseiről kéz alatt némi leleplezéseket tett előtte – mely tette miatt Daczót utóbb notázták is a rendek – mert uradalmi zár alá vételét nehezen szívelte.

Apafi miniszterével, tanácsosaival 1685. nov. végén Szebenbe ment, mert híre vala, hogy Csáki László Erdély némely helyein fog felelni. Ugy volt, hadai erdélyi területen teleltek. Dunod követsége aggodalmakat és terveket ébresztett. E tél volt az, melyen a bécsi kormány erős reményeket táplált, hogy Magyarországot lecsendesíti s Erdélyt véduralma alá keríti. Tököli fogoly, legjobb emberei a császár zászlaja alá álltak, Apafi biztosaival pedig nyomos alku folyt, hogy Dunod diplomáját alkalmasabbal cseréljék fel. Mind ez nagyon összeütközött XIV. Lajos terveivel politikájával, eddig Sobiesky sem akarta vinni a dolgokat, mert Moldva véduralmát féltette. S így lőn, hogy a francia követ a portán Tököli kiszabadítását kieszközlé, s a bujdosóknak

*) Az 1-ső okmány főkörmányszék levéltárában, a két utóbbi Rozsnyai gyűjteményében.

fizetett francia évpénz folyóvá tétetett. Telekivel, „kinek – mond Bethlen Miklós – nagy pensiója járt onnét,” lengyel, francia levelezésbe bocsátkozott, végre Bethlen Gergely és Macskási Boldizsár követekül Varsóba mentek. Tavasszal 1686-ban Carafa elfoglalta Szent-Jobot s ezzel egy lépéssel közeledett Erdélyhez, sőt innen hadainak ételmi-szereket kívánt. Teleki a tanácsurakkal s biztosokkal Kolozsvárra ment, hogy könnyebben értekezhessek a tábornokkal „a téli quartély és több necessariumok felett”*), s ezekre nézve vele ki is egyezett – midőn ez idétt Erdély közel megszállásának híre felmerülvén roppant félelmek közt „oly gyorsan mintha ördög bútt volna bele, Szebenbe szaladt, reputációja és bagázsija nagy kárával,” hova apr. 9-ére különben is össze voltak hívva a rendek. A hír most nem volt hazug. Máj. 17-én Scherffenberg hétezer fegyveressel – a hír számukat 15,000-re tette –s az Erdélyből Béddivel elfutott Csáki Lászlóval, ki Konstantinápolyból Bécsbe ment s az erdélyi ügyekben tanácsaival szolgálta a császárt, máj. 17-én Bonczhidánál táborba szállott. Erdély meg volt lepve s „hungaricus ille Achilles, supremus militiae generalis” egy percze elvesztette fejét.

Alig lehetett kétség az iránt, hogy Scherffenberg a német véduraság elismertetése végett hozta be „fegyveres oratorait” s hogy a bécsi kormányt e lépésre az ország gyengeségének tudása bátoritá. A kormány hibája volt, hogy a dolog ennyire mehetett. Három év óta nagy erős küzdés foly a két hatalmasság közt, melyeknek egyensúlyán nyugszik az ő létele, tudhatá, hogy e küzdés vége az ő sorsát is eldöntendi. Bizonynyal helyes dolog volt semlegességet tartani, ha már egyszer Tököli és Teleki kiegyezhetetlenül meghasonlottak, nem hibáztatható, hogy a bukó török mellett az

*) A tanácsurak s biztosok végzése az Akademia birtokában. Carafát ezer aranyval engesztelték meg.

ország nem küzdött élethalálharczot, s hogy eddigelé nem nyilatkozott határozottan a német mellett. De alig menthető valamivel, hogy az ország biztosságáról nem gondoskodtak. A fegyveres erő el volt hanyagolva, a várak – kivéve a szászokéit – rosz karban. Csaknem ki volt tárva a foglalásra. S ez elhanyagolás sulyát most nagyon kezdék érezni. Bizonynyal éles perfidiának tetszhetett, hogy míg követeik az átállás pontjain alkudoznak, ekkép rohanja meg őket egy tábornok. S nem is csoda, hogy Scherffenberget nép és kormány ellenségnek tekinté: az első üresen hagyta falvait erdőkbe vonult, az utóbbi a Szebenben máj. 12-én ujra megnyitott országgyűlésen eltiltá menedéklevelek szerzését s fölkelést rendelt el. Ezzel tartoztak az ország becsületének. S még azután is hijában tette közzé a tábornok, hogy „ő nem ellenség, a fejdelem és ország javára, oltalmára jön,” hijában kezdett Apafi kormányával alkudozást, e hangulat tovább is tartott. De a haderő elhanyagolásának sulya is kitünt: az összegyűlt tábor vegyes „puskás, kardos, láncsás, vasvillás, dorongos, vak, siket, csonkabonka” emberekből, került össze. Annnyival rozszabb, mert Scherffenbergen kívül a törökök Áradnál, a tatárok Beszterczétől tiz mérföldre fogtak állást, Tököli Hunyad alatt volt, melynek mint tulajdonának átadását kívánta, s derékhada is közel Jenő tájékán. De az ellenállás meg lón parancsolva: a német katonákat csipkedték, az alkudozással elámított Tököli kis hadát pedig Ilye alól véletlen támadással jun. 2-án kiszalaszták az országból. Maga Tököli egy híve által figyelmeztetve, ideje korán távozott.

A Bécsbe küldött követség jun. 28-án megoldá feladatát s elkészité Leopold biztosaival Dietrichsteinnal, Hermann badeni örgróffal s Strattmann udvari főkorlátnokkal a diploma-tervet, mely Erdélynek a szövetségbe lépését s Leopold védurasága alá jutását eszközölte volna. Kétségtelenül jóval előnyösebb volt a

Dunodénál s miután nem választá, mint ez, a régi elveket kiindulási pontul, hanem a létező viszonyokat is tekintetbe vette, Erdély önállóságából sokat megmengett volna. A császár megvédi Erdélyt és a Részeket, mely a fejdelem s utóda kormánya alatt marad az eddigi jogalapon, s ennek eddigi címe is meghagyatik, valamint fia is megerősítetik. A védő sereg zsoldját a császár fizeti, élelmét az ország látja el, de annak soraiban nem lesz Csáki. A visszafoglalandó földből, a mi valaha Erdélyhez tartozott, hozzá csatolatik. A császár nem csorbítja a fejdelem jogait. Nem háborgatja a teljes vallásszabadságot, nem hoz be papi jogot. A fejdelem szabadon él a szövetségzés jogával, de az ne ellenkezzék jelen szerződéssel. Nyilvánosan Erdély csak akkor csatlakozik ha Várad és Temesvár vissza lesznek foglalva. Téli szállásolásokkal Erdély nem háborítatik, csak ha Erdély java úgy hozná magával. A törökkel kötendő békébe Erdély s a két Oláhország befoglaltatik s a császár azon lesz, hogy a török-adót megszüntesse. Erdély s rendei évenként 25,000 aranyat fizetnek a császárnak, s erős szükség esetében fuvarral eleséggel szolgálnak. Ezen szerződés s az ország biztonságáért Kolosvárt és Dévát átadják, úgyhogy az őrség két harmada császári katonából álljon. Háboru végével azonban ezekből is távozik az őrség. A szerződés titokban fog tartatni, de egy hónap alatt ratificálatni fog. Ennyi engedményre volt hajlandó a kormány akkor midőn a háboru folytathatása végett Erdélyre mint biztos támpontra szüksége volt. Az erdélyi biztosok a várakat illető pont ellen óvást nyújtottak be, de a császár erre kijelenté, hogy ő csak e pont benhagyása mellett szentesíti a szerződést. A dolog hát úgy állott, hogy a végeldöntést Erdélyből kelle megszerezni, s jul. elejére az ünnepélyesen aláirt okmány Scherffenberg kezében volt; ő már korábban is alkudozott a fejdelemmel s most miután Inczédi is meghozta az okmányt Bécsből Apahidai táborából felhivta Apafit

annak szentesítésére s a kikötött várak átadására. A percz erre nem volt alkalmas. A tábornok eljárása erőszakosnak tetszett, Csáki László jelenléte a diploma megszégyesítése volt még annak életbelépte előtt, egy török császár 40 ezernyi segédhadat ajánlott fel, s egy a fejdelmi udvarban tartózkodó lengyel követ, ki ottan a francia érdekeket képviselte az el nem fogadást tanácslá, mert Scherffenbergnek nem sok időre távoznia kell. Teleki elnöklete alatt egy négytagu bizottmány tárgyalá az okmányt. Ezek véleménye szerint Apafi nem egyenesen utasítá vissza csak módosíttatni kívánta: Csáki távozását, a várak meg nem szállását, s módosítását azon pontnak, mely a visszafoglalandó Részeket Magyarország hűbérének nevezi. Az apahidai felhívásra Bethlen Miklós s a brassai polgármester vitték meg a fejdelem eme nehézségeit azon kérésével, hogy hadait vezesse ki az országból. Különbén ha másként nem lehet Szász-Sebest átadják. Tagadó választ kaptak s a tábornok semmi engedélyre sem lévén felhatalmazva egy végső felhívást küldött gróf Jörger ezredestől a fejdelemhez. Scherffenberg most Szeben ellen indult s mialatt Veterani éjjel Gyulafi alatt egy mezei hadat fölvert, jul. 8-án a város alatt termett. Az ország hangulata természetesen a szerződés ellen volt s a szószékekről nyílt határozott hangon hirdették mindenfelé, hogy az ország függetlenségének sirját fogja az megásni. Bármily gyöngye erőt állíthatott is Teleki a német hadak ellen, el kelle utasítnia a szerződést, melyet a közvélemény elítélt, az államtanács elvetett a bizottság nem ajánlott, nem Sárosi a nagyvezértől haza jött orator s nem a Bécsből visszatért követség sem. S tarthatott attól is, hogy a segélyül ajánlott török erő bejön az országba s mit eddig oly gondosan kerültek az ország had színhelyévé fog válni. Ezekhez járult a lengyel követ tanácsa biztatása, mely döntő volt. „Hidd el – mond Bethlen Miklós – posteritas, párisi szél fúttá el a te diplomádat a lengyel János király

trombitája által.” Négy napig tartott a színleges ostrom s a bezártak ennek sem engedtek. Ekkor jul. 12-én Scherffenberg elindult, de hogy visszavonulását biztosítsa Csáki és Veterani által támadást intézett az ott állomásozó s Gyulafitól vezetett mezei hadak ellen. Telekinek kedve lett volna megsegíteni őket, de a szebeni polgármester betiltá a lövetést – „ekkor látta Teleki, hogy nem generalis Szebenben.” Erre a székely csapat szétszaladt, egy más Bethlen Gergelylyel elvonult, és Scherffenberg háborítatlanul huzódhatott ki Buda alá, melynek ostroma folyton folyt. Az intervenciótól megszabadult fejdelem pedig aug. 12-én országgyűlést tartott, Pekri Lőrinczet minthogy Tököli céljait előmozdítá – gyaníták, hogy az ő intésére távozott az országból – s Daczó Jánost – mert neki a fejdelem portai dolgait elárulá – nótázta. De az első kezességen s reversalis mellett szabadon bocsátatott. S fejdelem és tanácsa végre aug. 27-én elhagyák Szebent. Scherffenberg távozásával azonban korántsem volt elhárítva a baj: Erdély katonai megszállása már a mult télen kezdetét vette bár ez még nem volt több hadtani miveletnél. De kapcsolatban ezzel amaz és a határszélen levő sergek élelmi szereiről kelle gondoskodni, s bár ez a Caraffával Teleki által létrehozott egyezkedés folytán szabályozva lett, az országra mégis nyomasztó súlyos teherként nehezedett. Ily körülmények közt Gyulai Ferencz Bécsbe küldetett, hogy a beszállásolás terhét, ha lehet, hárítsa el s a Haller-féle diplomából a megtámadott pontokat töröltesse ki. Későn jött. Budának ez időben végrehajtott visszafoglalása után már nem voltak hajlandók annyit is megadni s midőn Gyulai 1687 január folytán visszahivatott kevés kedvezményt hozott magával: a szállásolás ügyét a Caraffával létrejött szerződés szabályozó s ezt ő felsége helybenhagyja; a hadak csak a magyarországi Részeken vannak elszállásolva, de megparancsoltatott nekik, hogy ne zsaroljanak. A főtracta bevezetését alkalmasabb időre halasztják.

A körülmények súlyát a helyzet bizonytalansága nevelte. A török még mindig tartotta jogát hozzá, csak-hogy most a régi parancsoló hangot szelidebb, biztatóbb váltotta fel. A váradi basa 1686 derekán a német had kivonulása után panaszt emelt, hogy az erdélyi hódoltság nem fizeti az adót, mert a végek kapitányai háborgatják: nem a fejdelemnek, ezeknek hibája ez, különben „az erdélyi hegyekre égő aknát tolvajkodhatnak-e?” Ugy látszik nem nyerhetett orvoslást, mért e panaszok rövid idő alatt többször megújultak s értök még a szerdár is közbeveté magát. Jelensége, hogy a török véderaság napjai meg vannak számlálva s a zimonyi mezőn 1687 jun. 21-én Sárosi János által beszolgáltatott adó utolsó volt, melyet a szultán kincstára Erdélyből fölvelt*). De a hódoltsági helységekről is utolszor szedetett adót a kormány a váradi basa helyett, kinek még érte küldeni sem volt bátorsága. Ez okból neki jul. 4-én megírta az országos bizottság, hogy küldjön érte, mert Somlyón sok eshetőségeknek van kitéve, különben gondoskodni fog átszállíttatásáról Kolozsvárra**).

S csakugyan ezen 1687-ik év volt az, melyben Erdélyt véglegesen megszállták a német hadak. Ez év tavaszán Carafa eperjesi vértörvényszékével oly rémületet támasztott, hogy a megrendített Magyarország, miután időközben a mohácsi téren a török erő is döntő vereséget szenvedett, sok mindenféleképpen elfogadására hajlandóvá lett, mit különben mint alkotmányának sarkpontjával összeütközött elvetett volna. A dolognak Erdélyre is volt hatása, s a hangulatot az ellen-nemállásra itt is előkészíté. A megszállás végrehajtásával a kormány a lothringeni herceget bizta meg, ki szeptember elején már Erdélynek vette utját, nem lévén oka

*) E két tárgyra vonatkozólag 9 darab török levél a főkor-mányszék levéltárában s Rozsnyai gyűjteményében.

***) A bizottság ez idei végzései az akad. birtokában.

tartani, hogy a semmivé tett török had legkevesébbé is gátolja. A rendek meg ez idétt azt hitték, hogy a császári hadaknak csak téli elszállásolásáról van szó, s utasíták bécsi követjüket Gyulai Ferenczet, hogy, ha lehet, ezt hárítsa el. Még mást is kértek: foglalja be a császár Erdélyt a törökkel kötendő békébe. Annak idejében: volt a sept. 27-én kiadott válasz. Különben a megszállásra nézve forduljanak a lothringeni herczeghez, ki a hely színén fog intézkedni. Mielőtt e választ kezökhez vették, már látniok kelle, hogy kérelmök el van évülve. A lothringeni herczeg már ekkor utban volt saját és Veterani ezredeivel, melyeket a protestans birodalmi hadak hetyett vett magához, minthogy ezek a hasonlag protestans Erdély megszállásához járulni nem akartak.

A herczeg táborából Houchin szathmári parancsnok, mint követ, oct. 1-én Apafihoz érkezett. A valót nem elébb mint ekkor tudták meg: a császár hadai azért jönnek, hogy a török járom alól felszabadítsák őket. Küldje a fejdelem biztosait táborába s lássa el azt kellő mennyiségű eleséggel. Ők Várad ellen fognak munkálni, de, hogy biztosak legyenek, szükség néhány ezredet Erdélybe szállítani, ezek számára nyissák meg a várakat. Az országos bizottság Radnóthon tárgyalta a dolgokat. Egyetlen emberök sem volt táborban, ellenállásra gondolni sem lehetett, s százezer forintot s tetemes mennyiségű élelmet ígért a Herczegnek ha Erdélyt megszállás nélkül hagyják. A herczeg Székelyhidán kapta ez ajánlatot, de anélkül, hogy azt válaszra is méltatta volna folytatta utját. Somlyónál uj követség ment elébe: Bánfi György, Alvinczi Péter és Pernyeszi Zsigmond kik oct. 7-én indultak el, s megújíták az elébbi követség ajánlatait és kérelmeit. Tagadó válaszsal bocsáttattak vissza s Scherffenberg oct. 12-én Apafihoz küldetett. A herczeg elébb nyomult, utjában mindenütt megszállva a várakat, melyek ellenállni képtelenek voltak: oct. 13-án Somlyót, oct. 18-án Ko-

losvárt, melynek kiváltságait a herczeg irásban is megerősíté, s melynek parancsnokává Veteranit nevezte ki, oct. 20-án Szamosujvárt. Ezzel az ország kapui kezében voltak, s a herczeg feltartoztatására gondolni sem lehetett. A fejdelem azon hittel, hogy megmentheti várai némely részét, oct. 23-án az országos bizottsággal Szebenbe ment, s innen elfogadván Scherffenberget visszaküldé azon ajánlattal, hogy hajlandó a herczeg kívánatait elfogadni de ohajtaná, hogy Szebent kimélje meg az őrségtől. Nem lehet volt a herczeg válasza, mert ez fontos hely, székhely s készségét a keresztyén ügy iránt mindenekelőtt ennek kell kimutatnia. S 26-án „a parancsolat” már kezében volt.

Ezalatt az országos küldöttség visszatért a herczeg táborába s october 27-kén Balázsfalván csakugyan létrejött a kiegyezés. Két része van annak: az első a foglaló hadsereg ügyét szabályozza, mely élelmet, bort s lovai számára abrakot ingyen nyer, s átveszi Szeben, Kolosvár, Besztercze, Gyula-Fehérvár, Szász-Sebes, Szász-Város, Vásárhely, Déva, Szamosujvár, Somlyó, Monostor és Tövis várait s kötelezi a fejdelmet, hogy a Rézeken kívül magáért Erdélyért 700,000 forintot fizessen s a hadakat ingyen szállással lássa el. E békés megrohanás, e véduraság többjébe került Erdélynek, mint az Ali sarcza, s a kiegyezés második része is kevesebb önállóságot hagyott meg, mint meny nyivel a török véduraság alatt birt. Apafi, családja, udvara s a nemesség kiköltöznek Szebenből, ott telelhetnek a hol akarnak. A vallásszabadság épségben marad. A hadak a fejdelem jogaiba a közkormányzásba s az országgyűlés ügyeibe nem elegyednek. Erdély fejdelmeinek adományozási joga nem csorbíttatik. A káptalani konventek jogai nem csorbíttatnak. A tulajdon tiszteletben tartatik; a közlekedés szabad; a kereskedés, a harminczad s vám kezelése nem szenvednek megszorítást. Megtámadtatás esetére az ország védelmeztetni fog. Az ország hadi szereihöz csak nagy szük-

ség esetében nyulnak. Általános és örök amnestia adatik annak, a ki kéri. Az őrség tavasszal mindenünnen elvonul ha a hadi szempontok nem tanácsolnák az ellenkezőt, különben távol tartatik minden garázdálkodástól, s ki nem kötött helységbe őrséget vetni tilos. Saját mentegetése végett küldhet a fejdelem követet a portára. Alattvalóit a köteles hűségtől elvonni akarni tilos. A hadak nem fognak requirálni. Ezek főpontjai ama szerződésnek, mely az ország elfoglalását körülírá. Harmadnap mulva a fejdelem már bujdosó volt saját országában. Ez nap oct. 29-én indult könyező nejével, s a nemességgel Fogarasba, s nyomába 30-án Scherffenberg beköltözött Szebenbe. A herczeg elhagyá az országot, miután azt elfoglalta s négy hadi-kerületre osztá: a kolosvárira Starhemberg Guido, a beszterczeire Piccolomini Aeneas Sylvius, a fehérvárira Veterani s a szebenire Scherffenberg alatt, ez utóbbi levén az ügyek főkormányával megbizva. A beszállások végrehajtottak, de ezuttal még akkép, hogy a hadak nem lépték át a Maros határát. Daczára hogy egyik másik főur még bizott a német hadak kivonulásában, hogy a balázsfalvi okmány egyik-másik pontja még az önálló fejdelemség jogairól szól, Erdély elfoglalása bevégzett ténynyé vált, a fejdelem pedig azóta alig több egyszerű polgári biztosnál. Mindamellet szükségesnek tartá mentségeit megküldeni a portára, s követe Sárosi dec. 7-én szerződést hozott létre, mely a fennálló viszonyok miatt az adót elengedé. Daczára e szerződésnek, mely az önállóságnak még némi árnyékát mutatá való igaz, hogy e foglalás jogot merített a törökkel folytatott háborúból, hogy a visszacsatoltatást a magyar koronához mindig óhajtá s ha alkalma nyílt, munkálta is egy erdélyi párt, de a mód, melylyel az végrehajtatott, csakugyan erőszakolt vala. Erdély semlegeségét sohasem szegte meg, s nem volt a kormánynak oka, hogy elébb megszállja s azután szerződjék. Nehány héttel később a pozsonyi országgyűlés meghozá az

uralkodóház férfiágának javára az örökösödési törvényt a e tény az erdélyi közjogot újabb alakulással fenyegette.

A kormány, mely e zavaros időkben Erdély igazgatását vezette, a tanácsurak t. i. s országos biztosok a megtörténteken nem nyugodtak meg, s annyival kevesbbé mert a balásfalvi okmány még nem birt felső szentesítéssel és méltán csak ideiglenesnek tekintetett. A Bécsben székelő követség utasítva lett, hogy a bécsi okmány szentesítését sürgesse. „Meváltoztak a viszonyok” hangzott az 1688-ban jan. 4-én kiadott válasz, azonban a biztosok utasítatni fognak, hogy a lothringenivel kötött szerződéshez tartsák magokat. S ezalatt egy tehetséges államférfi Bethlen Miklós, ki eddigelé nem kapott öt megillető munkakört, egy Scherffenberghez titkon benyújtott emlékirata (a haldokló Erdély Leopold császár lábainál) által mutogatta ez okmány megerősítésének előnyeit. Nem hitték el neki, hogy a hűbéri cím előnyösebb volna a tényleges birtokba vételnél s erre a szükséges lépések még e télen megtétettek. Hogy a lehető akadályokat már előre elhárítsák, Erdély katonai főbiztosává oly embert neveztek, ki már nevével fogva is rettenetes: Carafát. A dolog annyival sietősebbnek tetszett, mert hire járt, hogy tavasszal Erdélyt török-tatár had fogja előzőlni, mert Apafi gyengesége miatt ennek véletlen halálától tartottak. Titkárul mellé Absolon Danielt adák, ki miután Munkácsot épen Carafa kezébe játszta, császári szolgálatba lépett. Teljesen alkalmasnak tetszett e hivatalra mert egyideig Apafi szolgálatában állott, azután a bujdosókkal volt összeköttetése s így embereket, viszonyokat jól ismerte. Carafa 1688 január végén már utban volt. Jövetelének hire rémülettel tölte el mindenkit s a nép képzelődésében már látta a vascsizmákat, melyekkel kioztatni fog. A rendek követeket küldtek üdvözetére, melyhez Teleki vejét Vay Mihályt hozzácsatolta. Deézsnél találkoztak ezek vele, honnan

tizenkét ökörtől vont szekeren ment Kolozsvárra „jelül – mondá egy akkori gúnyos ember – hogy a te fiaidból is óh Erdély oly szelid barmokat akar csinálni” – „bár szekeret és postalovakat sereggel küldöttek elibe.” Innen Szebenbe indult, hol egyenesen a fejedelmi palotába szállott be, melyet pedig a fejedelmi vérből származott lothringeni is megkimélt.

Az első üdvözet, melyet Carafa a fejedelemnek Szebenből küldött, már fenyegetést foglalt magában: minő indulattal vannak a császár iránt, minő készüléket tettek a tatárok visszaverésére, s hogyan fogják a császáriakat a törökök ellen támogatni? feleljenek őszintén, különben úgy bánik velök, mint a császár ellenségeivel. A választ ezuttal Vay vitte meg: üdvözöli a fejedelem a tábornokot, hogy országa jó indulattal van a császár iránt, annak már bizonyosságát adák, de a töröktől most nagyon kell tartaniok, mert a német megszállás hírére végpusztítással fenyegette Erdélyt, azonban oratora annyira megengesztelé, hogy már nem kíván egyebet, mint az adót. Arról, hogy minő erőt tudnak kiállítani az ország védelmére, Teleki a hadak generalisa fogja értesíteni.

Teleki csakugyan elindult az országos bizottság közül azokkal, kiket Carafa névszerént kívánt: Székely László országgyűlési elnök, Bethlen Gergely és Elek, Frank Bálint szász ispán, Szabó Krisztián szebeni polgármester tanácsurak, Bethlen Miklós, Apor István regalisták, Alvinczi Péter és Sárosi János ítélőmesterek s Filstich Mihály brassai bíró társaságában. Carafa a viszonyokról körülményekről értesítve volt s értesítve Telekit illetőleg részletesen. Tudta, hogy az uralkodó háznak sokáig ellensége volt, hogy e háborut ő idézte elő s aztán kérkedett vele, hogy a világ két leg-hatalmasabb uralkodóját kijátszta. De értesülve volt a forduló pontokról is, s midőn elhatározá, hogy tanácsával él, megfordult fejében, hogy a már koros férfi nem fogja fejét a felforgatásokon törni. Mindamellet két-

ségtelen, hogy ellenséges indulattal jött az országba. A mellé adott titkár Absolon nem is törekedett ezt lohasztani, ellenkezőleg mindent felhasznált annak élesztésére: „Magyarország minden szerencsétlenségének Erdély oka, az uralkodóház ezen halálos ellensége, melynek azok voltak nevezetesebb fejdemei, kik ez ellen küzdtek. Önállósága teljesen semmivé teendő, Apafinak más uradalmak adandók. Tartományyá kell változtatni s élére elnököt állítani, hogy az összes birodalomnak e véd fala valahára megnyughassék”*)). Alig lehet kétség benne, hogy Carafa hajlandó volt ez eszmét keresztülvinni, midőn a kiszemelt megbizottakat magához hívatta. Nevének rettenetessége félelemmel tölté el a hozzá menőket s Teleki végrendeletét is megírta. Annyival kellemesebben volt meglepve, midőn apr. 27-én Szeben előtt egy lovas osztály kitünő tisztelgés-sel fogadta. Carafát korábbi érintkezésből ismerte s nem volt kétsége, hogy nézeteinek tudand nála érvényt szerezni. De ez nem volt könnyű: az előítélet, melylyel Carafa az országba jött, a terv, melynek meg volt nyerve, mindannyi akadályok voltak. Azonban Erdély-mindig gazdag volt államférfiakban, Telekinek a velejött urak is, e terv ellenében, kezére dolgoztak, s az első kísérlet megnyerni az udvar azon emberét, kinek véleményétől az ország sorsa nagyban függ – ezen utóbb is annyiszor ismétlődött kísérlet – eléggé sikerült. Teleki négyszem közt gyakran tanácskozott Carafával, elébe terjeszté, hogy a császár védurasága Erdély felett kettő által biztosítható: ha Apafi meghagyatik a fejedelmi székben s a vallás szabadság itt háborgatást nem szenvedend. S ez nap óta Absolon tervével háttérbe szorult.

Carafa úgy vélekedett, hogy a balásfalvi szerződés

*) Vici de Rebus Gestis A. Carafaei L. IV. 321–25 egész terjedelmében közölve az ajánlat; ez teszi lényegét Erdély leigázásáról 1690-ben irt tervének.

még nem elegendő a véduraság biztosítására, ő hűségi nyilatkozványt kívánt. A hangulat kitudása végett a bizottsági tagokkal külön-külön értekezett, külön Bethlen Miklóssal kinek „haldokló Erdélye” asztalán feküdt. E férfiú még mindig diploma által akarta Erdély sorsát biztosítani s hogy a diploma kötése előtt vagy mellőzésével a hűségi nyilatkozványt megbuktatni lehessen, ajánlá Carafának hogy azt a rendek elé terjessze. „Uram – felelé ez – a ki egy szobába egy kulccsal bemehet, ha csak nem bolond, nem fog lépcsők, ablakok s sok kulcs után járni.” Az egy kulcs Teleki volt s miután máj. 3-áról a bizottság teljhatalmat kapott, hogy mint a rendek követsége *) szerződjek, egy Absolon által készített s Teleki által is ruminált hódolati nyilatkozvány aláírására szólított fel Carafa által. E szerint „visszatér Erdély Magyarország királyához, melytől az irigy sors s némelyek nagyravágyó merénye választá el; elfogadja Leopold és utódai mint örökös magyar királyok oltalmát; lemond önkénytesen keresztyén buzgalomból a török véduraságról, azzal nem fog érintkezni, nem küld neki adót, ajándékot, s az uralkodóház más elleneivel sem érintkezik s a ki tenné, marasztassék el felségsértésben. Elfogadván ő felsége oltalmát, a még meg nem szállott Kővár, Huszt, Görgény, Brassó váraiba megengedik német őrség szállítását. Különbén kéri ő felségét jogaik, kiváltságaik s a vallásszabadság megerősítésére, a lothringeni herczeggel kötött szerződés épségben maradván.” A megdöbönt követség egy pár napig tanácskozott együtt – de Bethlen hű maradt elvéhez: csak ha a diploma meg lesz nyerve, akkor kell aláírni, mert különben amaz okmány megszerzése lehetlenné lesz. A halogatás miatt boszus Carafa ágyuira mutatott: ezek Fogaras kulcsai s lehurrogatta őket. „De ki is mert volna ekkor Carafa-

*) ...denuo expedivimus ... mondja az illető okmány, t. i. új utasítással látták el, mely telyhatalom volt.

nak ellenállni?” kérdi Bethlen s a követség máj. 9-én aláírta az okmányt. Másnap máj. 10-én országgyűlés nyílt meg Fogarason. Carafa fenyegetéseit, hogy az okmány el nem fogadása esetére Apafit családjával Bécsbe kísérteti, kétségtelenül meghallá ez, s a gyűlés ellenmondás nélkül elfogadta, megerősíté az okmányt.

S most következett végrehajtása az okmánynak. Fejdelem, rendek letették a homagiumot. Az őrség, melylyel bejöttekor Carafa az ország Maroson tul fekvő, még meg nem szállott részeit is elfoglaltatta, most birtokba vette a kikötött várakat – csak Brassó állott ellen Carafa s fejdelem többszörös felhívása daczára is, mignem máj. 26-án Veterani által bevétetett, s ugynevezett „lázitói” keresett kinzással kivégeztettek. Carafa a hitlevéllel Herbstheimot Bécsbe küldé. A mily váratlan, oly kellemes volt a császárra nézve a nem remélt eredmény: „soha nem fogom roppant érdemidet elfeledni” írá neki. Teleki 12,000 frtot. érő ezüstnemüt kapott.

Az utolsó két év pénz- és terményadózása, fuvarszolgáltatása roppantul kimeríték az országot, s anyival inkább, mert a szerződészerü összeg soha sem volt elegendő. Az adó egy porta után 1680-ban 36 ft, 1687-ben már 65 ft. 1688-ban pedig 260 ft. volt – készpénz, minden egyeben kívül. Elébb országos kölcsönhöz folyamodtak, azután magát róttá meg a nemesség. De ezzel nem kerülték ki a rendkívüli fölvetéseket: 1688. jan. 24-én 15 ezer köböl zab márcz. 10-én 30 ezer köböl buza. De még mind ez ideig volt reménye; hogy alkotmányának megőrzése mellett terheltetését megorvosolhatja, mignem a máj. 9-iki homagium által a szabad alkudhatás teréről a folyamodására lön utalva. S így lön, hogy jun. 1-én kérék a rendek, hogy: vallásszabadságukban ne háborittassanak, Apafi és fia az országlásban ne gátoltassanak s a szabad fejdelemválasztás joga hagyassék meg, papi jog ne hozassék be az országba, jogai, kiváltságai, fejdemei adománylevelei erősíttesse-

nek meg, a visszafoglalt vagy a visszafoglalandó Részek csatoltassanak hozzá, szabad kereskedésök hagyassék meg, a beszállásolás terhe vétessék le róla, elégedjék meg ő felsége évenként 50,000 tallérral, a törökkel kötendő békébe az ország foglaltassék be, adassék általános amnestia, veszély esetére fejdelem, fejdelemné, az udvar és rendek vonhassák meg magokat az erősségekben s ha töröknek tatárnak nem tudnának ellenállani, nyilják meg előttök Magyarország. A folyamodvány kézbejuttatása, a hódolati okmány értelmében Carafát illeté s ez azt fel is terjeszté. A válasz jun. 17-én adatott ki s ez okmány-mellőzésével csak Carafa felterjesztésére: megdicsértetnek a rendek készségökért s buzdíttatnak jövőre is megmaradni a hűség útján. Az ország védelmezéséről lesz gondoskodva, vallásszabadságukban nem fognak háboríttatni, a katonaság szigorú fenyték megőrzésére utasított. A hadjárat végével be fog ez üdvös munka tetőzteni, a mikor az uralkodó eziránti nézeteit közölni fogja velök. Carafa már ekkor nem volt Erdélyben, helyét Veterani foglalta el, ő maga a táborba sietett s helyét nem sokára Heissler foglalta el. Folyamodványukkal a rendek egy az ország számára kiadandó diploma alappontjait ohajták megvetni, s bár a resolutio tagadó válasznak tetszett, ernyedetlen buzgalommal sürgették továbbra is annak kiadatását.

A csapás, mely időközben a fejdelmet érte, nejeének Bornemisza Annának aug. 8-án bekövetkezett halála buskomorságba ejté ezt. A baj nagynak látszott s mint-hogy a fejdelmet is félthették, ez eset bekövetkezése esetére ohajták az ország alkotmányát biztosítva látni. Követ követet ért Bécsbe – egyik úgy mint másik, diploma kiállítását sürgető. Az év vége felé Nagy Pál ment fel, e mellett még az alkotmányon ejtett sérelmek orvoslását s magyarországi hatóságok részéről illetéktelen beavatkozások megszüntetését kérvén. A dec. 9-iki válasz üres biztatásokkal ereszté vissza: meg kell várni, hogy a törökökkel kötendő béke végét érje, akkor

fog csak diploma kiadhatásáról szó lenni. Korábbi leiratban a „türt vallásokon” a tényleg létezőket értik s semmi újítás azok körül nem fog történni. Az elviselhetetlen teher enyhítéséről lesz gondoskodva. A többi pontokról, sérelmekről is intézkednek, ha az illetőket, t. i. a jogtalan beavatkozókat előbb megkérdik. Csaknem ilyen választ nyert egy későbbi követ Vay Mihály is 1689. máj. 11-én: a visszafoglalt Részekről mit sem határozhatni, mert a törökkel még nincs megkötve a béke. A hadseregnek fizetendő telelési összegből (700,000 ft volt) 50 ezer elengedtetik, felében a leégett Brassó részére. Az 1690-ik év telét Veteráni Erdélyben töltötte – de már ekkor a fejdelem baja szemlátomást növekedett. Felváltva Radnóton, Ebesfálván mulatott. 1690, tavasz elején Fogarasba ment s pár napig jobban érzé magát. A szórakozás orvosi rendeletből volt ajánlva s Teleki husvétkor Heisslerrel lakomára hívta el. „Ez a vendégség – vadászat, lójáratás, muzsika, táncz és minden apparatusival bizony fejedelmi volt és hat nap tartott. Ez lőn Apafi, Teleki, Heissler és Erdély tora.” A multság után Fogarasba ment a fejdelem, hol gyűlést tartott. E jobbanlét volt életerejének utolsó vonaglása: újra ágyba esett s apr. 15-én elhunyt.

Erdély sorsának egy újabb válpontjához ért. A fejdelem halála csakugyan diploma nélkül találta. Bár az út bekebeleztetésére már el volt készítve, hogy az még elhalasztatok, azt a török fegyverek újra fellobbanó diadalának köszönhető.

VIII.

Az 1688. és 1689. évek hadjáratai a legdicsőségesebbek voltak mindazok közt, melyeket Ausztria fegyverei valaha a török ellen viseltek. Aránylag kevés erővel nagy dolgokat vittek véghez: az első évben Székesfehérvárral a budai basaság visszaállíthatásának utolsó

reményköve is elesett, a harctér már Szerbiába tétetett át s Belgrád visszavételét fényes diadalok követték. Az utóbbi évben elesett Szigetvár, el Nissa, Viddin, Prisztina s a keresztyén népeknek még e diadaloknál is veszélyesebbé válható fellázítása mutatta, hogy a hadjárat végcéljával Konstantinápoly van kitűzve. De a terv nagyszerűségéhez mért erővel a dunai hadak nem voltak ellátva, mert ugyanakkor a rajnai vonalnál is tetemes erőt kellett tartani a XIV. Lajos ellen folyó háboruban, kinek bujtogatásai a konstantinápolyi udvarnál az ellenségeskedéssel egyszerre vették kezdetüket. Az év késő őszen a Köprilik nemzetségéből származott Musztata lett nagyvezérré, s vele az ozmán fegyverek régi dicsőségének emlékei megújultak. Az 1690-ik év első napja nagy szerencsétlenséggel köszöntött be: Strasser Kossován megveretett s azután Novibasar s Prisztina elestek. Most Heissler Havasalföldéről visszavonult Erdélybe, mert ez országot a tatárok fenyegették, mert nem kétkedett, hogy a háboru lángja ide is át fog csapni.

Igy állottak a dolgok, midőn Apafi meghalt. Bethlen Miklós ohajtotta volna, hogy az ország tüstént tegye le a homagiumot II Apafi Mihálynak a „védur” megerősítésének reményével, de Teleki ellenzésén a terv megbukott. Nyomon rá ez Porumbákon titkos értekezletet tartott Heisslerrel, s annak végeztével kieszközlé, hogy az ifju fejdelem számára a megerősítést Bécsből kérjék. Ennek eszközlésére s Apafi halála hírének megvitelére Nagy Pál lön kinevezve. Ekkép a végelhatározás a bécsi kormány kezébe adatott – de az előzmények után ki várhatott kedvező választ? Addig is a folyó ügyek vezetésének terhe az országos bizottság mellett a fejedelmi tanács kezében maradt, mely most már államtanács (status consilium) nevet vett fel, s melynek elnöke Teleki volt. De már akkor Bécsben megvolt a szándék felállítani a kormányzóságot s kormányzóul Veterani nézetett ki. Már – mint maga

irja – ki is volt nevezve, midőn annak közzétételét s életbelépését közbejött események meggátlák.

Alig lehetett kétség benne, hogy a török nyert előnyeit Erdély visszafoglalására fogja felhasználni. Ugy is volt. Ennek végrehajtására Tökölit szemelte ki. Jun. 8-án*) Drinápolyban már athnamet nyert, mely őt, mint a nagy tekintetű Bethlen Gábor egyik, unokáját Erdély fejedelmévé teszi, bizván előre is, hogy a rendek választása által e ténye helyben fog hagyatni. Kötelességévé teszi, hogy az országot, melyet Apafi a német ellenséggel eltapostatott s sokfélekép sanyargatott, felszabadítsa, de megtiltja, hogy a porta hűségétől eltérteket valamikép bántsa s végre az adót leszállítá 10,000 aranya. Ugyanakkor hadait megszaporitá a porta s tatároknak és havasalföldieknek parancsot adott, hogy mellette felüljenek. Készülődéseinek hírére, Heissler kívánatára az államtanács jun. 17-én Radnóton ülést tartott, néhányat tagjai közül az „udvarhoz” (t. i. Apafiéhoz) rendelt, a bodzai szorost megerősíteté, s országos fölkelést rendelt el, mert a hazában aránylag csekély hadak voltak. Majd aug. 21-ére Szebenbe országgyűlést hívott össze, melynek „regalisait mindnyájan a tanácsi rend” aláírá, s mely a Tökölihez átállott Kálnoki Pétert és Tompa Miklóst notázandó lett volna.

A gyűlés nem ülhetett össze, mert már juliusban tudva volt, hogy Tököli Oláhország felől siet. Gyulafi a mezei hadakkal a vaskapuhoz sietett, hogy azt oltalmazza, Heissler pedig Telekivel, mint az erdélyi hadak főgeneralisával a bozzai szoroshoz ment s a töröcsvárit aránylag csekély erővel látták el: Tököli épen ez uton jött. Aug. 15-én hajnalban háromszáz hajduja, takarva sűrű köd által, megkerülte a töröcsvári sánczot, megtámadta s elfoglalta. Táborát Heissler még ez nap estve

*) A Pray Epist. III. 479. lapján közlött oklevelen 1101-ik ramazan eleje.

oda, vitte, de az elfoglalt váracstól hiába próbálta visszavenni. Most a tábornok arra ügyelt, hogy az átjövők a szorosokon megátolják s várta Tökölnek ez oldalról történendő támadását. De a kurucz vezér az oláhokat s némi törököt a szoros előtt hagyván, aug. 20 és 21-ike közt átszállította táborát „oly helyeken, hol lovas soha sem járt előtte, hol csak egy lovas mehetett; térdén mászván s a lovak farkára fákat kötve, úgy ereszkedtenek.” Ezalatt a töröcsvári szorosnál folyton folytak az előőrsi csaták, s aug. 21-én Teleki és Heissler éppen ilyenek nézésébe voltak elmerülve, midőn a zernyesti előőrsök meghozák a rémhírt, hogy Tököli egész hadával, mintegy tizezer emberrel az országban van. Az ütközetet nem lehetett kikerülni s Heissler és Teleki balsorsuk előérzetében lelkesíték hadaikat: „íme monda az utóbbi, fehér szakállamat kegyelmetek közé hoztam s kész vagyok meg is halni.” Hadaik valóban elszántan, vitézül harcoltak, – de rossz eredménnyel. Összes hadsergők teljesen semmivé lett: egy része a csataterén maradt, a többi megfutott. Ezek öldöklése késő estig tartott. Sok törzstiszt s az erdélyi nemességnek több tagja a csataterén maradt. Teleki paripája megbotlott s urával együtt a földre esett – más nap tíz sebbel fején s testén megtalálták a halottak közt. Heissler és Doria fogságba estek. Alig 500 ember menekülhetett meg a borzasztó mészárlásból, mely a csatát követte.

A zernyesti megveretés híre nagy rémületet okozott a kormánytanács kebelében, mely már a beütés hírére Kolozsvárra ment s ide hozta az ifjú Apafit is. Három nappal utána aug. 24-én már folyamodott Leopoldhoz. Leírva a csatavesztés nagyságát, az ebből fejlődött levertséget, Tököli biztatásait, ígéreteit, figyelmeztetve a császárt, hogy minő könnyen megnevelheti pártját azon általa terjesztett hír, hogy a háború végével a bécsi kormány az ország igazgatását teljesen át akarja alakítani s annak élére kormányzót fog állítani, hogy

ne juttassa az országot végveszélyre, erősítse meg az 1686-iki hitlevelet és a fejedelmi árvát. E felirással s folyamodvánnyal az angol királyhoz s brandenburgi választóhoz, melyben az árva ügyét nekik is ajánlák, Keszei Jánost, az ifjú Apafi nevelőjét indíták Bécsbe. Pár nappal utóbb Bethlen Miklós is elhatározta, hogy ő is ide fog menni. Nagy Pál Bécsből ujabban olyatén választ hozott, mely a diploma kiállításával épen nem biztatta a rendeket. Ez ösztönül szolgált neki, s társai híjában akarták lebeszélni: kénytelen kelletlen utra kelle eresztetni. Aug. 31-én kiadták számára az utasítást: hogy a fejdelem megerősítését, a diplomát sürgesse, vigye keresztül, hogy a Tököli-pártiak az ország törvényei szerint fogjanak elítéltetni, hogy a Részek visszacsatoltassanak s hozza fel a megszálló hadsereg s a porcio dolgát is. De egyszersmind térítvényt vettek tőle, hogy utasításait nem fogja mellőzni s őket és a hazát nem bocsátandja áruba. Viszont maguk, meg ellentérítvényt adtak neki, hogy nem pártolnak Tökölihez, nejét, gyermekeit távollétében oltalmazni fogják. Keszei elébb ért fel s sept. 4-én már választ kapott a császártól. A zavaros viszonyokhoz képest kegyelmesebb volt ez minden eddigieknél. Biztatta a rendeket, hogy ne csüggedjenek. Apafi megerősítését illetőleg figyelmezteti őket, hogy ez ügyben még mit sem tagadt meg, csak várni kell míg ez kiskorú s magának is vezetőre van szüksége. Különben a magok által választott ideiglenes kormányban megnyugszik. A szabad vallásgyakorlatot illetőleg is legyenek megnyugodva. Nem volna helyes, ha ily zivatarok közt ő a császár ujab meg ujab hitlevéllel kötné le magát s most, midőn annyit költ érték, oly buzgón harczol mellettök: hogyan állhatna szándékában elvenni azt, mit oly buzgón igyekszik számukra megtartani. E választ Keszei Fischamentben mutatta meg Bethlennek, kit tartalma meggyőzött, hogy e percz tán alkalmas lesz diploma kinyerésére.

A zernyesti diadal Erdélyt megnyitá Tökölinek. Mialatt az aggódó kormánytanács a badeni örgrófat aug. 26-káról felhívta, hogy siessen segélyökre, mert a nemesség kész magát Tököli karjaiba vetni – ennek csakugyan nyitva állott az egész ország. A székelyek nyomon mellé álltak (aug. 26-án). Aug. végén ágyukat is kapott, de az erődöket egyelőre nem bántá. Maga Földvárhoz szállott s Petróczy Istvánt Fogarasföldre meghódítására küldvén, Fehérvárra sept. 9-ére összehívta a rendeket és körlevele által táborába szólítá a három nemzet kiválóbb tagjait. Valóban sokan csatlakoztak hozzá, kik az utolsó évek nyomoraiba már belefáradtak, kik a német kormányzóság felállítását idő kérdésének tartották s benne a nemzeti önállóság előharczosát pártolák. Ezek: Gyulai Ferencz, Daczó János, Macskási Boldizsár s mások, ismerősök az ország viszonyaival, tanácsul adák, hogy még a gyűlés megtartása előtt biztosítsa Erdélyt: támadja meg Heistert s vegye ki kezéből a kulcsot, melyet őriz, vaskaput. Aztán foglaljon erős állást, melyből a badenit, ha Erdélybe akarna jöni, kinyomhatná. A magyarországi bujdosók, husz év keresztjét hordozván vállukon, gyanakodással fogadták a tanácsot. Ugy hívék, el lesz veszve Erdély, ha belsejéből kivonulnak, mert azok kiket Leopold megnyert s az Apafi párthivei ekkor hátok mögött fel fognak kelni. Elhalasztandónak hitték ezt akkorra, midőn a fejdelemválasztás ténye véghezment. Tököli vesztére ez utóbbi nézetet fogadta el, s a Fehérvárra hirdetett országgyűlést, hogy a dolgot siettesse s tán, mert a badeni közeledéséről is értesült, sept. 15-én Keresztyén-Szigeten nyitotta meg. Megválasztatása minden nehézség nélkül keresztülment: „már néhány esztendeje, hogy az felséges ausztriai ház ármadája, titkos és szines módok alatt, az országnak javallása, akarátja s hire nélkül behozatott.” Azóta elviselhetlen adó terhével nyomatnak s csak nem rég is valának „az nagy rettegésben, hogy az felséges

ausztriai német gubernatort introducalna” az országba. De ime a legnagyobb veszély idején a hatalmas török nemzet Bethlen Gábor idejebeli szabadságaikat helyreállítá, ő nagysága pedig – t. i. Tököli – nem tekintve személye és javai ellen való ártalmas cselekedeteket, szabadításokra jött. Mind azért fejdelmökké választják, oly feltételek alatt, hogy a vallásszabadságot biztosítsa, a portához hű legyen, tanácsosaival igazgasson, de azt, ki ezek közül rossz tanácsot adna, notáztassa, az ország jogait megtartsa, igazságot személyválogatás nélkül szolgáltasson, tartsa fenn a szabad fejdelemválasztást, a szabad tanácskozást, szerezzze vissza a fiscalis uradalmakat s senkit se fogasson el, csak a törvény útján. Sept. 21-kén ment véghez beigtatása Hermann Lukács szász püspök által egy kapucsi-basa s az oláh vajda jelenlétében. A bujdosóknál divatos nagy szakállát meghagyá, „előtte forogván a világi dolgoknak változása.” A gyűlés sept. 29-éig folytatta tanácskozásait, honfiusította a bujdosókat, eltörölte a fejdelem ellen hozott czikkeket s igyekezett az országos sérelmeket orvosolni. Daczót felmenté a nóta alól, biztosítá a szászokat kiváltságaik megtartása iránt, „a német nemzetet s annak birodalmát ejurálta sub anathemate, a deputatiot eltörölte, hogy annak soha emlékezeti is többé ne hallassék.”

A badeni örgróf aug. 27-én Castelli tábornokot előre küldte, Erdélybe hirt vinni, hogy ő is jön. S már ekkor utban volt, mert mindenek fölött ez országot akarta visszaszerezni. Utközből válaszolt az erdélyi államtanács aug. 26-iki levelére, biztatva őket jövetelével a sept. 17-éről Karánsebesből kiáltványt bocsátott a székekhez, biztatva őket, hogy miután, mint ő hiszi, csak félelemből állottak el, térjenek vissza. Sept.19-én már átment a vaskapun, honnan Heister elébb Orsovára s aztán Karánsebesre ment, s honnan Tököli előörsei visszavonultak, 23-án Hátszegnél táborozott. E hirre Tököli visszavonult. Oct. 3-án ő Medgyesen, a badeni

Szebenben volt. Egyik sem állta meg, hanem folytatták vonulásukat akkora távolság megtartásával, hogy csatázni nem lehetett. Tököli, miután a tatárok gazdag zsákmánnyal megrakodva elhagyák s haza takarodtak, alkudozásokba bocsátkozott, hogy legalább a székelyföldét tarthassa meg, s ajánlatának sulyt adandó, a nagyvezérrel fenyegetőzött, ki Erdélybe akar jönni. De a badeni tudta, hogy nem való a hir s folytatta üldözését. Tököli mindannyiszor kisiklott kezeiből, s Erdély déli részeit egészen bekalandoztatta vele. S mialatt a badeni ujabban megcsalatra általa, oct. 22-ére Moldva határszéléhez ért, ő átmenve Málnás erdején, a havasalföldi végekhez sietett. E céljáról Marsigli oct. 23-án értesíté a badenit, ki most gyorsan megfordult s oct. 25-ére Földvárhoz érkezett. Tököli csak két mérföldre táborozott tőle, de e meglepetés rá nézve váratlan volt. Társzekereit rögtön utnak indítá s még azon éjjel a bozzai szoroson át Havasalföldre ment át.

A csapásoknak, melyek a császári hedsereget ez év augustusában, szeptemberében érték, Viddinnek és Nissának bukása, csakugyan volt annyi haszna Erdélyre nézve, hogy diplomát nyert. Bethlen sep. 8-án érkezett fel. Az idő kezére dolgozott s most valóban elhitték neki, hogy Tököli ellensulyozására legjobb lesz megadni Erdélynek kiváltságai biztosítását. A protestáns udvarok követei, főként Dankelmann a brandenburgi, az angol, a hollandi, hasonlólag sürgeték ezt, a ministerek is alkalomszerűnek látták, alkalomszerűnek maga Carafa is. Ez, ki épen ez idétt utazott el a német birodalmi hadsereghez, emlékiratot nyújtott be Leopoldhoz a kérdés felett: „hogyan kell Erdélyt az uralkodóház hűsége alatt megtartani?” Ez emlékirat főként katonai szempontból van írva s a megszállás és lehető hadfolytatás kérdéseire felel legkimerítőbben. De lehetlen vala a dolog politikai oldalát is nem érinteni. Ő Erdély birtoklását nem csak önmagában tartja óhajtanónak, hanem mindenk fölött szükségesnek: is „mert kétségbe:

vonhatlan igazság – írta – hogy Erdély nélkül Magyarország le nem igazható. Ha ő felsége Erdélyben nem uralkodik, Magyarország nem hagy fel a remény-nyel, hogy vélt szabadságát vissza fogja szerezni.” De Erdély birtoklásának két módja van: ha meghagyatik nemzeti fejedelemségnek, de birtoklása megszállás által biztosított, vagy ha közvetlenül birtokba vétetik. Ő mindkét esetre – bármelyiket is választja a kormány – ad tanácsokat: az elsőre nézve kiméletes bánásmódot ajánl, olyat azonban, mely fokozatosan fosztja meg az országot alkotmányos jogaitól, mely kiméli a vallásszabadságot, együtt tart a szászokkal, de a „timor-t és amor-t” a maga helyén tudja alkalmazni s lassan és biztosan halad elé a zajongó, jogait féltő s szomszédjaiért is veszélyes nép ellenében. Carafa a körülményekkel s viszonyokkal ismerős volt s ha tanácsait gyakorlatiaknak találta is a kormány jövőre, ezuttal még nem látta eljönni az időt azokat fogadatra venni s mint most még ő is időszerűnek találta, a diploma kiadása mellett nyilatkozott. A fejedelemség kérdését azonban még nem döntötte el, Apafi kiskorát véve ürügyül, nyílt kérdésnek hagyta fenn, mely ennek tehetségei szerint fog akkor, midőn a 20-ik évet elérte, eldöntetni. De a diploma pontjai felett az elv kimondása után még heteken át tartott az alkudozás Bethlennel: mert ezen a későbbi közjog alapjává váló okmányt lehető szűk körre akarák szorítani s Bethlennek nem kis ügyességet kelle kifejteni, hogy megmentsen a mennyit lehet. Végre elkészült s oct. 16-án aláírta a császár, s átadta Bethlennek, hogy a rendekkel is fogadtassa el.

Az napon, melyen Bethlen haza indult, jött a hír, hogy Belgrád visszafoglaltatott. „Olyan lárma volt – írta – mindenütt egész Bécsig, hogy az ember el nem hinné.” De míg a császár fegyverei a Duna mellett nagy csapásokat szenvedtek, a badeninek sikerült Erdélyt megtartani. Tököli elvonulása után ő, Veteranit hátrahagyva, ki aztán Háromszéken Sepsi-Szentgyőr-

gyön fogott állást, hadai nevezetes részeivel Felső-Magyarországra indult. Midőn azonban Szatmárnál hirt vett, hogy Nagy-Várad felől a tatárok újra Erdélyre törtek, hogy Mikes Pál nov. 14-én egy csapattal beütött a székely földre s mögötte Tököli is be akar ütni, visszafordult. Dec. 21-én Gyalutól nem messze egy tatár csapatot szétvert s Tordára folytatta útját, hol Skadet Giráj alatt a főhorda Cigli alezredest tönkre veré s őt magát elfogá. Közeledtének hírére a horda Nagy-Várad felé elhagyta Erdélyt s most ő is visszament Magyarországra. Tököli újra be akart ütni s kiáltványait előre be is küldte, de hadai a petesdi jó boroknak neki estek, úgy, hogy „soha ötöd napig ki nem veheté onnan őket” s elkésett. Egy előcsapata Daróczi András vezérlete alatt dec. 30-án beütött Töröcsvárnál s az ellene küldött hadon győzedelmeskedett, melynek vezére is, a hannoverai herceg, elesett. De midőn Tököli hirt vett, hogy Veterani jön a Székelyföldről, hogy a tatárok már kitakarodtak, visszahuzódott. S most – miközben Veterani is újra kihirdette a közbocsánatot – a bujdosók tömegestül hagyták el zászlait és tértek vissza Erdélybe, nem bizván többé szerencséjében.

Bethlen nov. 11-én Kolosvárra érkezett. A hadi mozgalomok miatt ez és a következő hó országgyűléstartásra nem volt alkalmas. Az új okmány, bár el nem fogadása többé komolyan alig jöhetett volna szóba, nem nagyon elégítette ki a honn maradtakat, mert az uralkodóház véduri jogát uralkodói joggá alakítá át. E részben vádolák Bethlent, hogy Apafi fenntartása körül nem fejtett ki elegendő buzgalmat, mert ezáltal saját emelkedésének útját kívánta egyengetni, mert ő a kormányzói méltóságra vetette szemeit. S úgy vélekedtek, hogy most nincs más feladatuk, mint megmenteni, a mennyit lehet a feladott jogokból, a megmenteteket pedig kellőleg biztosítani. 1691. jan. 10-ére az államtanács országgyűlést hívott össze Fogarasba. Ennek tagjai megelőzőleg Veteránival, Falkenheimmal,

Abszolonnal értekezletet tartottak. Azután az országgyűlés elfogadta az okmányt azon reménnyel, hogy az ünnepélyes alakban is ki fog adatni, és letette a hűség esküjét, azt írásban is átadván a biztosnak. Az okmány bevezetése elhalasztandónak látja Apafi fejedelemiségének kérdését ennek nagykorúságáig legfőként a Tököli mozgalmak miatt, de addig is szükségesnek láttatott a rendeket s azoknak utódait királyi szóval biztosítani bizonyos pontok által alkotmányuk s jogaik megtartásáról: 1) A bevett vallások, templomok, iskolák plébániák ügyében nem fog újítás történni; az egyházi rend nem fog ellenmondási joggal birni; a katolikusok saját költségükön, más hitvallás sérelme nélkül, Kolosvárt építhetnek templomot, felépíthetik a gyulafehérvári elpusztult kisebb templomot; a hol kevesen vannak magánosan, a hol sokan nyilvánosan tarthatnak isteni tiszteletet. 2) Az eddigi adományok, kiváltságok, nemeslevelek, czimek, hivatalok, méltóságok a magyar Részeken, Székelyföldön, Debreczenben, megerősíttetnek. 3) Az Approbata, Compilata, Verbőczyi (az eltörölt ellenállási pont kivételével), az országgyűlési végzések, a szászok municipalis joga megerősíttetnek. 4) A közigazgatás, országgyűlés, törvénykezés a régi állapotban marad, s a fiscus senkit sem fog háborgatni. 5) Hivatalokat belföldiek nyernek. 6) A fiscusra szállandó jószágok érdemes hazafiaknak fognak adományoztatni. az ellenségtől visszaveendő magán jószágok visszaadtnak előbbi birtokosaiknak. 7) Az ország fő-kormányzóját (hajdan vajdának hívták), helyettesét, a katonai parancsnokot, főkancellárt, a tanácsurakat, főispánokat a székelyszékek főkapitányait, az ítélőmestereket s a többi méltóságokat a jelesebb erdélyi urak, nemesek sorából választja az uralkodó, de 8) akkép, hogy a kormányzót, korlátnokot, tanácsurakat, ítélőmestereket az országgyűlés jelöli ki s terjeszti fel megerősítésre. 9) A tanácsurak s a királyi tábla tagjai közül legalább három-három katolikus legyen, a szász ispán

legyen tagja a főtanácsnak, egy ítélőmester legyen katolikus; azonban a mostaniak hivatalukban maradnak. 10) Országgyűlés tartassék évenként. 11) A kormányzó lakjék az országban s esküdjék meg a hazai törvényekre. Mind ő mind a tanácsurak a királyi kincstárból kapnak fizetést. 12) Béke idején 50,000 tallér adót, háboru alkalmával négyszáz ezer rajnai forintot adózik az ország. 13) Uj adó nem hozatik be, s sem a régi sem a harminczad nem fog szaporíttatni. 14) A székely saját pénzén katonáskodik s ezért mentes a köztehertől, de a székely jobbágy nem éretik ide. 15) A szabad kereskedés régi állapotjában marad. 16) A tized haszonbérletése a földesuré, a haszonbér a fiscusé marad. 17) Nagy őrséggel nem fog sanyargattatni az ország; a szükségesnek feje német generalis lesz, ki nem avatkozik közigazgatási dolgokba, s hadi ügyekben a kormányzóval, az államtanácsossal s az erdélyi hadak főkapitányával érintkezik. 18) A szász nemzet s az adófizető nép válláról levéttetik az utasok s lovaik élelmezésének visszaélés által szokásba jött terhe, s postákról az államtanács, fogadókról pedig á főurak gondoskodván. Bethlen, mint látszik, az okmány szerkesztésénél azon vezérgondolattal járt el, hogy az alkotmánynak megmenthető pontjait megmentse, jövőre-való fenntartását pedig a 8-ik pont által hitte elérhetni, mint a mely a főhivatalok választását a nemzet kezébe tette. De az országgyűlés még nem mondott le a reményről, hogy többet is nyerhet s bár az okmányt elfogadta, bár a főhivatalokat rögtön betölté akkép, hogy Bánffy Györgyöt (a Dénes fiát) kormányzóvá, Bethlen Gergelyt ország főgeneralisává, Bethlen Miklóst korlátnokká s Haller Jánost kincstartóvá választá: ugyanakkor Bethlen Gergelyt Gyulafi Lászlót és Klockner Györgyöt követekül Bécsbe küldé. Ezek utasítását a tanácsurak készíték el: adják elő, hogy akárhányszor próbálta az uralkodóház kormányzók által igazgatni Erdélyt, mindannyiszor elveszté az országot, s hogy Tököli azon

izgatásának, hogy Erdélyben a fejedelemiség megszűntetetik, az által vethetni véget, ha ő felsége Apafit méltóságában megerősíti. S csak az esetben, ha ezt semmi áron sem nyerhetik meg, sürgessék az ünnepélyes diplomát – de azt lehető legtöbb javítással. Mindenekfölött azt eszközöljék ki, hogy akárminémű tisztek választásához ne kívántassék az uralkodó megerősítése, a minthogy Maximilián császár 1571-ben Báthori Istvánnak engedélyezte is, hogy ez adomány értelmében a perek ne fellebbeztessenek Bécsbe; hogy a kormányzó hat év mulva adja át a guberniumot a fejedelemnek, s hogy addig a status consilium intézze az országos dolgokat. Ha szóba jönne Bécsben, hogy ők már hittel kötelezték magokat Apafinak, világosítsák fel a császárt, hogy leendő megerősítésének eszközlésére adták pecsétet levelöket. De a Részek ügyét komolyan hozzák szőnyegre s mentsék meg Erdély számára.

Tavaszi derekán indult fel a követség: Bécsbe, s ott maradt az év végéig. Hosszas fennlétök daczára sem tudtak semmi kedvezőt kieszközölni, csak a diplomát nyerték meg függő pecséttel ünnepélyes alakban kiállítva: de két lényeges betoldással. Az első a 3-ik ponthoz adatott. Miután sem a négy bevett vallás nem ért egyet mert a katolikusok az 1 és 2-ik pont által sértve érzik magokat, sem a három nemzet nem tudott kiegyezni, mert a szászok több biztosítékot óhajtanak kiváltságoknak mint megnyit a 3-ik pontban nyertek, figyelmeztetnek a rendek, egyenlítsék ki a dolgot magok közt, különben maga az uralkodó fogja azt tisztába hozni. Ha e pont fenyegető, sérelmes volt a másik betoldás: az eddig függetlenül, felső befolyás nélkül választott megyei, székelyszéki és városi hivatalnokok megerősítés végett az udvar elé lesznek terjesztendők. A küldöttség azután is, hogy az okmányt kezéhez vette, tett az uralkodóhoz két felterjesztést, kérve a rendek által sürgetett módosításokat s főként a 8-ik pont

függelékének elhagyását, de a cabinet dec. 31-én kiadott válasza teljesen elutasító volt.

A következő 1692. elején a Heissler tábornokkal kicserélt Zrinyi Ilona át utazott Erdélyen férjéhez Moldvába. Maga mondá a bujdosó asszony febr. 24-én egy szász papnénak: örültnek látszom ugy-e, hogy Bécs élveit elhagyom? de férjemhez hitem kötelez, s van bennem valami a Zrinyiek véréből. A hitlevél kihirdetésére szükséges országgyűlés márcz. 15-ére Szebenbe hivatott össze. A császár Veteranit nevezte királyi biztossá. Az előleges tanácskozások apr. 9-éig tartottak. E nap a tábornok a mellé rendelt Absolonnal a gyűlésbe ment – de a rendek által ülve fogadtaték. A tábornok háromszoros „Respect” kiáltására sem állottak fel, mignem Absolon figyelmeztette őket, hogy az most a császár személyét képviseli. Veterani ülve néhány szóval elmondá jövetelének okát. Utána Absolon hosszabban beszélt arról, s ezt követte a mult évben megválasztott főhivatalnokoknak s a tanácsosoknak, együttesen a királyi főkormányzéseknek beigtatása. E testület a régi önállóságnak külszineit megtartá, a kormányzó némi részben még helyettese volt a fejdelmeknek, az ő nevében keltek az országgyűlési határozatok, némi előjogokkal birt, melyek az önálló Erdély idejére emlékeztetnek, a gubernium mintegy utódja volt a fejedelmi tanácsnak s az országgyűlés csaknem régi hatáskörében maradt, utasítást irt főhivatalnokai elébe, de a hűség esküjét mindazok, Leopold s fia József nevére tették le. Azután a kath. vallás és szász nemzet sérelmeit s a porták ügyét (ugyanis a megyéknek 1000, a szászoknak 1500 portája volt) tárgyalák. A két utóbira nézve apr. 23-án létrejött a kiegyenlítés. De nem az elsőre, minthogy a katolikusok oly dolgokat követeltek, melyek a diplomát lényegesen megváltoztatták volna s e célból bizottságot neveztek ki, mely a kormány, a királyi tábla, a megyék s székek főtisztjeiből s 13 regalistából állott, s mely máj. 17-én Kolozsvárt

volt összeülendő. Ezenkívül követséget határoztak, mely a szászokkal létrejött s a katolikusokkal létrejövendő accordát s a rendek és kormánytanács egyéb kívánalmait Bécsbe vigye. A küldöttség maj. 21-től 29-ig tanácskozott eredmény nélkül, minthogy a katolikus status „az egyességre és atyafiságos alkalomra mutatott minden szándékát letette és oly punctumokra lépett az melyeket Szebenben nem emlegetett.” Még egy részgyűlés tartatott ez évben július havában, s minthogy a katolikusok felső pártfogásban biztak, az ország pedig a jog és hitlevél alapjáról lelépni nem akart, – úgy hívék – nem maradt fenn más mint az uralkodót kérni fel a dologban döntő bírónak. Kezdeté volt az egy hosszas villongásnak, mely a kedélyeket még sokáig surlódásban tartá, s melyben az első lépés már oly szerencsétlenül volt téve, hogy mulhatlanul a még megmentett önállóságnak is aláadásához kelle vezetnie. Eme részgyűlés s külön a kormányzék jul. 21-én elkészíté az utasításokat a Bécsbe menendő követek Alvinczi Péter, Horváth Ferencz és Zaban János számára, kik közül Zaban a szász nemzet közigazgatási és pénzügyi dolgainak külön tárgyalásával bizatott meg a szász egyetem által, míg az összes követség Apafi ügyének előmozdítására, a hitlevélbe becsusztatott toldalékok kitöröltetésére más függő kérdések elintézésére s az accorda bemutatására utasított. A katolikusok részökről külön követül Baranyai Gergelyt küldték fel. A viszály valóban nagy mértékben fenyegette a leopoldi hitlevél érvényességét, s hogy végkép nem döntötte meg azt nevezetes részben a még mindig tartó törökháborúnak lehet köszönni. Tököli még élt és harczolt, de ez annyira nem folyt be, hogy a Partium visszafoglalt darabjait – például Váradot – Erdély számára, meg lehetett volna menteni, még annyira sem, hogy mindenben kedvező választ nyertek volna az aug. havában felért s az udvarnál és ministereknél sokat zörgető követek.

Három emlékiratot nyújtottak be a felmerült tanácskozások s egyezkedések folytán. 1692 sept. 3-án, 1693 jan. 3-án és 14-én. Végre az ügy, azonkívül, hogy sem Apafi nem erősített meg, sem a diplomán kívánt módosítások nem adtak meg, el lőn intézve. A két a accorda a szász nemzettel megerősített: az első április 7-éről szabályozta ezek hadügyét, a kiállítandó dandár nagyságát ötszáz gyalog és 48 lovas harcosban állapítja meg, felmenti a királybirákat a személyes táborozástól s orvosolja a többi sérelmeket, a másik apr. 14-éről a porták számát szabályozza. A katolikusok s az ország közt fennforgó viszály apr. 9-én császári leirattal intéztetett el: a négy vallás szabadon gyakoroltassék ; a katolikusok megkapják a reformáltak kolosvári templomát s az unitáriusok odavaló iskoláját, Fehérvárott a Báthori-féle templomot, Kolosmonostor számokra iskolai s egyházi czélok végett visszaváltatik; a katolikus ifjak nevelése alkalmas de gyanut nem ébresztő személyekre bizatik, a püspöki ügyeket vicarius intézi; a katolikusok más vallások rövidsége nélkül egyházakat építhetnek. Ez és az első accorda a leopoldi hitlevél kiegészítő részei. A követség többi felterjesztéseire a nem kevésbé fontos alvinciana resolutio adott maj. 14-éről választ: a fiscus jövedelmeit a rendek adhatják haszonbérbe az udvari kamrával megegyezvén a feltételek iránt; a hitlevél 8-ik és 9-ik pontjai megerősíttek, de ha az ágostaiak s unitáriusok közt három, ajánlásra alkalmas egyént nem találnak, ajánljanak helyettök reformáltat s katolikusot; Apafi egyelőre nem kaphat nagyobb ellátást; a Részekben megürülendő hivatalokból nem zárhatni ki a magyarországiakat, de ezek és az erdélyiek egyaránt fognak tekintetbe vétetni; a posták be fognak hozatni; a székelyek csak a haza oltalmára katonáskodnak a hazán kívül; a Tököli pártiak amnestiája fentartatik, ha azt valamely különös ok nem ellenzené valakit illetőleg vagy ha valamely jószág nincs elajándékozva; a kormány székhelye legyen

Gyulafehérvár; Erdélynek elkülönített kancelláriája lesz a Magyarországtól, mely nem fog ettől függeni. Ez idétt, april 14-én Baranyai, apr. 28-án Zaban külön küldetésökre a választ külön leiratban nyerték ki, april 29-én pedig a kormányzó, korlátnok, generalis és kincstartó-tanácsosok számára új utasítások s esküformák küldettek le, melyek az országgyűlés által készített többfélekép módosíták. Az ez évben sept. 16-án tartott országgyűlésen ezek értelmében tették le az illetők az esküt.

Ezen 1693-ik évben a nagyvezér Tököli tanácsára beütést tervezett Erdélybe. A dologról Veterani értesült, s Erdély szívében biztos állást fogott. Onnan Dobrára ment, hogy a készülő mozgalmakat figyelemmel kísérhesse. S a beütés csakugyan elmaradt ez évről, de nem a következő 1694-ről, melynek eléjén egy horda Csíkot dulta prédálta, Háromszéket fenyegette, mig-nem február derekán Truchsess tábornok megjelenése visszavonulásra kényszeríté őket. Ez évben aránylag nyugodt volt az ország, de közvetlenül bár, annál nagyobb csapás érte a következőben. Veterani az erdélyi hadi parancsnok, szigoru katonái irányában s határozottan fegyelmet tartó, de annál nyájasabb előzőkenyebb az országban mindenki iránt, a lugosi veszedelemben elveszett. Őszintén sajnálta mindenki: „ha igaz történetírója lenne – mondja Bethlen – a jóról ugy megemlegethetné, mint Bástát a roszról.” Különben is odiosus feladatát nem tetézte felesleges forradalomkutással, pedig tudta, maga irta emlékiratában, hogy az ország nem rokonszenvez az új viszonyokkal. Utódjává Vaudemont lett.

De ez év még más változást is hozott elé; szinleg nem nagy jelentőségűt, de a mely utóbb nagyfontosságúvá lett. Az alvincziféle végzések értelmében felállították az alkorlátnoki hivatalt, minthogy Bethlen a főkorlátnok lakását nem akarta Bécsbe áttenni – azt az 1594-iki országgyűlésen Kálnoki Sámuelre ruházták, ki mellé

mind a négy vallásból egy-egy titoknokot s irnokot adtak, minthogy azon 1694-iki intézkedés, hogy az ítélőmesterek egymást felváltva lakjanak Bécsben nem látszott kielégítőnek. Utasítást 1695 márcz. 21-én még a kormányzékttől kaptak ezek s egy darabig még ennek voltak alá vetve. De e kezdetben alárendelt hivatal lassanként az ügyek végeldöntését kezéhez vette. Már ez jellette a rendszerváltozást, melyre kedvező alkalmat Apafi ügye szolgáltatott. Híre volt, hogy az udvar a fejedelmi jelöltnek catholica hitvest akar adni. A már folyamban levő catholicus mozgalmak miatt a kormányzónak s a fejedelemnek pártja egyaránt tartott e lépéstől, s hogy azt megghiusítsák az ifjút 1604 nyarán eljegyezték Bethlen Gergely leányával. A következő eredmény igazolta az aggodalmakat, melylyel a mélyebb belátásuak a dolgot tekintették s jövendölésöket, hogy ő „elugrotta a fejedelemséget.” Leopold kérdőre vonta a kormányzóságot, ministerei pedig ismerni akarák az ifjút, mielőtt beleegyezésöket adják, hogy az erdélyi ügyek élére álljon. Parancsokra Veterani Bécsbe vitte s nemsokára visszahozta magával. Az engedély a házasságra megadatott, de az nem helyeseltetett: tulajdonítsa e lépésének, ha megerősítettése többé szóba sem jöhet, végezé a kormány. Minthogy 1695-ben Apafi elérte huszadik évét, sokan szerették tényleges fejedelemnek tekinteni „személyét adorálták, környezetével (azaz fejedelmi süveggel) járatták, kalendáriom elébe II. Apafi Mihály fejedelemnek nyomtatták.” A kormány rossz neven vette a dolgot s gyanuba fogta Apafit, a guberniumot, hogy a portával titkos értekezletet tartottak. Caprara Déván szemrehányásokat is tett a tanácsuraknak, s részint e miatt, részint hogy a nyomasztó beszállásolásokon könnyítést eszközöljön, Apafiért pedig valamit tegyen, Bethlen Miklós Bécsbe küldetett. Bethlen 1696 april havában ért haza: a császár elismerte, hogy az Erdély ellen emelt vád rágalom. A beszállásolások könnyítésére 200 ezer forint adatik.

A közjövödelmek haszonbérleése szabályoztatni fog (ezeket t. i. a főurak a kormányzó s Apor István kincstartó haszonbérleték csekély árért, de magok görögöknek, örményeknek, oláhoknak adták a törvények ellenére tetemes alhaszonbérékért). A gubernium s udvari korlátnokság új pecsétet nyernek: azaz az első többé nem a kormányzó, hanem a császár nevében adja kiadványait, az utóbbi már is önálló testületté lett, s a két hivatal személyzete fizetéssel láttatik el. Apafit illetőleg óhajtá a kormány, hogy a néhány uradalmait – az ősieket s ujon vásároltakat – cserélje meg másokkal, nem elleneztetvén, hogy azok nevezetes részét megtartsa. Erdélyben csak télen lakhassék, de a fejedelmi czimről mondjon le, helyette szent birodalmi gróf czimet nyervén. Mind ez a neheztelések záporát zudítá Bethlen fejére, s annyival inkább mert ez idétt kapta meg ő – Aporral – a grófi czimet, mit a közhit bécsi utja jutalmának tartott. A kormányzó gyanakodott, hogy mint régi ellenlábasa ő vitte ki hatalmának ez aláásását, de mit sem tehetett a világos parancs ellenére. Az Apafi-pártiak megtagadtatták az ifjuval az ajánlat elfogadását. Valóban ez a dolgon mit sem változtatott: 1696 maj. 20-án lejött a parancs a kormányzóhoz s korlátnokhoz, hogy Apafit szemmel tartsák. Röviddel utóbb egy más rendelet követte ezt: Lichtenstein tábornok kísértesse Apafit Bécsbe. Ugy lett. „Igy méne el aztán – mondja Bethlen – szegény bárány gyermek egy officzér és német lovas sereg kísérvén,” mely szinleg tiszteletül, valóban őrizetül rendeltetett mellé. Itt megújíták az előbbi ajánlatot, az 1697. apr. 15-iki ministeri értekezlet pedig elhatározá, hogy többé ne mehessen Erdélybe, nyervén évdijul 12,000 forintot. Azóta Bécsben lakott Apafi, utóbb birodalmi herczegi czimet nyervén, s a fejedelemségről ünnepélyesen lemondván, öt évig neje nélkül. Mindig voltak körülötte, kik pazarlásait elősegíték, élvhajhászatának szolgáltak s midőn nejét viszont látta, a régi-

nek csak árnyéka volt. „Szép ifjúságának virágában így hervasztották el” mond Bethlen nem minden keserűség nélkül. Meghalt mint árnyéka a réginek 1713-ban, neje 1725-ben.

A gyanu, melyet a korlátnok bécsi utja előidézett, nagy részben alaptalan volt. Ha akarta sem hárihatta el, a mi a kormánykörökben elhatározott: a fokoza-
tos munkálódást Erdély bekebelezésén. Mig Veterani kormányzó volt kétségtelen, utasításból nem elegyedett politikai dolgokba s katonáit féken tartá. Utódja Vaudemont állása ideigtartó. De a parancsnak, mely a guberniumot átalakítá, nyomatékot kelle adni. Ez volt Rabutinnek, ki Vaudemont-t követé, feladata. Ő, mint Cserey mondja „kivevé az erdélyi urak kezéből a pálczát, dobszóhoz tanítá, zaboláról itatá őket.” Nem is csinált titkot belőle, hogy a közigazgatás menetére határozott befolyást fog gyakorolni. „Ugy viseljük önök magokat – mondá pár szóval bejötté után a nála tisztelkedő guberniumnak – hogy bizony akármelyiköknek elüttem fejét, aztán megirom a császárnak, hogy, ha hibáztam, ő is ütse el az enyémet.” – „Azzal, mondá Apor, miután eltávoztak, az enyémet vissza nem teszik.” S egész erdélyi parancsnoksága ilyszerü volt, – ellentétbe tette magát a kormányzékkel, valahányszor ez a bécsi kormány intézkedéseit gátolni akarta. Mert ez idétt már nem csak a politikai átalakítás volt munkába véve: a catholicusok lehető tulsulya ellen emelt törvények átalakítására is tétettek lépések. E részben még a kormány sok engedékenységgel járt el s ujitásokat csak lassan léptetett életbe, Azonkívül hogy egy-egy jezsuita Vizkeleti, Baranyai utat talált az országba, mi sem történt 1696. jan. 19-ig, midőn Illyés András – születésére nézve csíki fi – czimzetes püspökké neveztetett ki. Ő csakugyan bejött és körutat tett a Székelyföldön. Naprági óta, ki a század elején hagyta el az országot, nem történt ilyesmi. De mi nagyobb feltünést okozott, Illyés megkapta az alvinczi ura-

dalmat s a főurak félni kezdtek, hogy ezt a többi hajdani püspöki jószágok fogják követni. Aztán néhány catholicus már is „statust erogált” s külön pecséttel kezdett élni. Így lőn, hogy 1697. jul. 30-án, a gubernium „szeretettel kérte” a czimzetest, hogy miután bejövetele a hitlevél első pontját megsérté, „ez hazából kimenni ne nehezteljen.” A kormányzék jogos teren állott, s a catholicusok kevés száma miatt is nem vala tanácsos e kérdést tovább füzni. S mialatt még ez évben a főkormányzék teljesen szervezve lőn, szükségesnek látták a catholicusok számának megnövelésére oly lépést használni, mely a bevett vallások jogaiba ne ütközzék: a catholicus status egy emlékirattal az oláhok vallásos uniálását kérte.

Theophil, a Bánffi által 1692-ben megerősített oláh püspök, ki, mint ilyen, a reformált püspök alá vala rendelve, Baranyai és Heveneszi jezsuiták közbenjárása által meg lőn nyerve. Ő 1697. márcz. 17-én zsinatot tartott oly czéllal, hogy az oláhoknak catholicusokkal való unióját vigye keresztül. Négy nap mulva aláíratta az uniót s az egyesülési hitvallást tizenkét protopopával, mely szerént a pápát az egyház látható fejének ismerik, hiszik a purgatoriumot, az ur vacsora egy szin alatti kiosztását s a szentléleknek az atyától és fiutól származását, de a mely többiben hitöket (pl. a szentek), szokásaikat (böjt, papok házassága) s symbolumait meghagyá. Ez okmányt utódja Tanásics – miután egy 1698. apr. 14-én kelt felső parancs elrendelé, hogy azon pópa, ki az uniót elismeri, a catholicus papok jogival, az, ki a más bevett vallásra tér, ezen egyház jogival élhessen, a többiek a régiben meghagyatván – 1698. jul. 7-én tartott zsinaton „aranyos papi ruhában, mitrában” 51 erdélyi s három mármarosi protopopával s több mint 1500 popával aláíratta, kiket Fehérvárra Apor István gyűjtött össze, 60 forint büntetéssel fenyegetvén a meg nem jelenőt. E jogkiterjesztésnek érvényét a kormányzék megtámadta minthogy törvényen

nem alapult, de elismerni kényszerült, midőn Leopold az ekkép uniáltakat az 1699. febr. 16-án kelt diplomájával a cath. egyház jogaival ruházta fel. S most – ez év sept. 8-án – az országgyűlés is szabályozá az ügyet: kérdeztessenek meg a popák, hogy a négy bevett vallás közül melyikhez akarnak csatlakozni. Ez elvet elfogadta a kormányzék is, bizottmányt küldvén ki a négy bevett vallásból, mely formulazza a feltételeket. Az erre megkezdődött vizsgálat nem minden részrehajlás nélkül ment véghez. A kik a popák közül a reformált vallásra akartak térni, azokat a katonai parancsnok „németeket küldvén rájok – írja Cserei – megfogatta, minden javokat elprédáltatá, magokat tömlőczre hányatá.”

A török háboru ez idétt érte végét. Nem csak a rendkívüli adó- s gabnailletékek, hanem a téli beszállások is nyomasztólag hatottak az országra. Maga Rabutin ír 1697. márcz. 28-án egy barátjának: „Fáj a lelkem, ha egyfelől a hadak s másfelől a szegény nép nyomoruságát nézem. Ennek nincs miből kielégitse amazt, s a katonaság kéri, hogy maga hajthassa be szükségleteit, megengedem ezt a legnagyobb szükségben levőknek, mert inkább a népet áldozom fel, mint a hadakat.” Ime minő kevés év kivántatott hozzá, hogy a birtokba békésen vett tartományyal úgy bánják a tábornok, mintha ellenséges föld volna. És ugyanekkor ráerőszakoltatott az országra, hogy, mint korábban elődjeinek, hatezer forint „discretiot” adjanak. S mi e viszonyokkal szomorú ellentétben állt, az a kormányzónak s más főuraknak pazar fényüzése volt: amaz épen a fennebb jellemzett évben Bécsben 80,000 forint árunál többet vásárolt össze. Nem csoda, ha az ilyesmik miatt, továbbá a hiányos törvénykezésért, roszt közigazgatásért, a fiscalis javadalmak törvényellenes alhasznobérléseieért boszus országgyűlés „mind a három natio nagy megegyezésével” ünnepélyes ellenmondást akart 1698-ban az udvar elé juttatni. A zivatart lecsendesité a kormányzék, de a dolgok jobbra fordulását

nem idézhette elé még azután sem, hogy a török háborúnak az 1699-ben jan. 16-án megkötött Karloviczi béke véget vetett.

E békében nevezetes helyet foglal el Erdély, s mindjárt az első pont róla szól: „Maradjon Erdély tartománya úgy, mint jelenleg van, a császár birtokában; és Podolia határától Oláhország végső széléig hegyei által, melyek a mostani háboru előtt határai voltak; és Oláhország határától a Maros folyóig szintén hegyei által, melyek hajdan is határai voltak, irassék körül; és ekkép mindkét részről megtartván a régi határok, a két birodalom felől sem tulnan sem innenfelől ne történjék terjeszkedés.” A tizedik pont elhatározza, hogy azon magyarországi s erdélyi bujdosók, kik a török császár alattvalóivá lettek, a birodalom belső részében helyeztessenek el, nehogy a végek békés állapota miattok megháboríttassék, nejeiknek szabadságukban állván férjeiket oda követni. A békében kitett határok kiigazításával gr. Marsigli és Józsika Gábor bizattak meg.

Erdély hazafiai a békéből reményt merítettek, hogy terheltetésöken könnyítések fognak történni. A hadi adó, élelmi szerek szolgáltatása a hitlevélben kikötött összeget jóval fölülhaladta, s oly tetemes volt, hogy mindent összevéve egy kapuszám után ráment ezer forintra. Keveset használt, hogy 1699. februárjában új arányt készítettek a kapuszámszerénti adózáshoz, akkor, midőn az adó évenkénti felvetésekkel szaporodott, s már ez évben 900 ezer forintra ment csak az egyenes adó. Ez ideig azonban az ország saját maga kezelte pénzügyeit önállólag, függetlenül a bécsi befolyástól. De a karloviczi béke már meg volt kötve, tartalékra többé semmi szükség s nyomon hozzá is láttak, mindent, mi még az ország önálló intézvényeiből megmaradt, átalakítani. Alkalmat maga a három nemzet szolgáltatott, mely némi panaszokkal még 1698-ban Vas Györgyöt Bécsbe küldé. Őszszel 1699-ben bizottmány jött az országba báró Tavonat elnöklete alatt a pénz- és

kincstárügy megvizsgálására s czélszerűbb átalakítására. A bizottmány állandóvá lett, Tavonatnak 1701 közepén Seeau János, 1702 közepén ennek testvére lett utódjává s a czélszerű javítás abból állott, hogy a pénzügy kezelését e bizottmány vette át. Egymásután kiforgatta Aport és a kormányzót a harminczadok árendálásából, Aport a kincstartóságból „a tyukmonynak csak héját hagyván neki,” a kormányzékot a fehérvári várból – hova idősb Seeau német parancsnokot és őrséget vetetett be – a hazafiait a fiscalis tisztségekből, „végezetre – mond Bethlen – az országot szabadságából, diplomájából.” A bizottság az ország fehérvári házába szállott, mely hajdan a fejdelemasszony bokályos (azaz kihallgató) és ebédlő-terme volt, „a hol a fejdelmek magok innya-adó pohárszékek volt, oda feszületet, oltárt csinálának.” Ezentul ő szabta meg „az ország esztendőnként való quantumát.”

A pénzügyi reformokkal együtt a vallásos átalakítások is szőnyegre kerültek; a bizottmánynyal csaknem egy időben megjött a válasz a catholicus status s főként Mikes Mihály emlékiratára, melylyel hosszabb idő óta sürgeté a törvény sérelmeit orvosolni. Ama 1699. sept. 5-ikén kiadott rendelet, „mely a Kollonics kárdinál, Kálnoki Sámuel és Hevenesi jezsuita kohából sült vala”, intézte el az ügyet a törvények és diploma teljes megváltoztatásával. A „Mikes-féle öt pont” (ez közönséges neve az intézvénynek) értelmében a tizedet a parasztok saját papjaiknak fizetik, minden három hivataljelölt közt egy catholicus legyen, a városi tanácsokba vétessenek fel a catholicusok, a catholicusok ellen hozott régi országos törvények érvénytelenek, az ország pecsétjei közül egyet catholicus őrizzen. E pontok közül az első a magán tulajdont támadta meg, a többi a diplomával ellenkezett. Valójában pedig alkotmányt illető kérdések voltak: lehet-e a fennálló intézvényeket egyoldalulag, országgyűlés hozzá járulta nélkül megváltoztatni? A kormányzék teljesezésbe

vételöket megtagadta, daczára hogy a következő két évben ujabb meg ujabb parancsok érkeztek le. Végre Leopold császár egy 1702. febr. 13-ikán kelt „kemény fulminatorium decretuma által” teljesedésbe vételöket ujra elrendelte. Ezalatt idősb Seeau „muskatélyosokkal a fehérvári sholát” elfoglalta a jezsuiták számára, a császár pedig 1700-ban nevezetes-kiváltságokkal ellátott catholicus bolgárokat telepítettett Vinczre, kik egyenesen csak az udvari kamara és az erdélyi kincstartóság alá rendeltettek*).

Kapcsolatban a catholicismus emelésével a görög egyesültek ügyében is határozottabb lépések történtek. A kormányzék jogainak árnyékával még birván, kérést intézett 1700. jul. 6-áról az unitus püspökhöz egy reformálttá lett s ezért elfogott popa ügyében s kiszabadítására lépéseket tett. De ez a katonai parancsnokság különös védelme alatt állván, lehetlen vala a sérelmek orvoslását keresztülvinni. Végre 1701. márczius 19-én egy uj, nagyobb diploma adatott ki az egyesültek részére, mely mig ezeket a catholicusokkal egyenlő lábra helyhezi, másfelől biztosítékokat állit fel, hogy a fölvelt hitben megmaradjanak. A püspök mellé hittudós (két jezsuita Heveneszi és Baranyai voltak) állittattott, hogy „a popák és püspök által tudatlanságból elkövetett tévedések jövőre elkerültessenek”, valóban pedig teljhatalommal. Ennek tudta nélkül semmit sem intézkedhetett, még egyszerű levelet sem bonthatott fel, annyival kevesbbé irhatott. Tudtán kívül nem büntethetett, házasokat nem választhatott el. Ugyanakkor eltiltja az okmány a más vallásokkal való egyesülést is, „mert az csak szin volna az unio elkerülésére.” S mennél tulságosabb buzgalommal kergették a jezsuiták a popákat az egyesülésre, mennél inkább üldözték, nyomorgatták az ellenálló oláhokat, kiket sok helyt tem-

*) Diplomájuk kihirdetését a kormányzék utóbb is 1734-ben megtagadta.

plomaiktól is megfosztottak, annál határozottabb ellen-szenvet ébresztettek. Maga a kormányzék tehetsége szerint gátolta az ügyet s a diplomát sem hirdette ki, míg a moldvai s havasalföldi püspökök a popákat ellen-állásra buzdították. Valóban ezek a gondnokká választott Nagyszegi Gábor által ez év késő őszen ellenmondást nyújtottak be itélőmester Sárosihoz s a keleti egyház számára pecsétet csináltattak. Az üldözés csak nevelte a ragaszkodást a régi hithez s a még megmaradt dissidendek nagy tevékenységet fejtettek ki. Ekkor, hogy a folyamba indult uniót megmentés, a kormányzék által elfogatták Nagyszegit s a vele tartó popákat, el Sárosit, mert az ellenmondást elfogadta s még az ötvöst is, ki a pecsétet csinálta. Sárosit a hazai törvények szerint perelték, de a szerencsétlen Nagyszegi az oláhokkal Szebenbe küldetett, hol német auditorok hallgatták ki, kinoztatták Nagyszegit s a vallani nem akarókat. Sárosi nemsokára Bécsbe hivatott, kiszabadult. De a többiek közül sokan börtönben haltak el, s Nagyszegi is még éveken át kinoztatott.

S ennyi bajhoz s ily zivatarok közt, midőn fölül-ről mindennap ujabban látták fenyegetve az ország alkotmányát, belviszályok is járultak. A három nemzet nem élt egyetértésben. Oly időben, midőn az országos terhek rendkívüli súlylyal nehezettek rájuk, mindenik nemzet külön igyekezett saját könnyítését előmozdítani. A surlódás rendszeren otthon kezdődött, de Bécsben végeztetett be. Főként a különben is kegyelt százság tudta saját érdekeit nagy ügyességgel előmozdítani, kevesítette koronkint az accorda után is portái számát, s a kormányzék ellenében a katonai parancsnokságnál s a pénzügyi bizottságnál és a bécsi kormánynál kész pártfogást talált. S minthogy a székelyek is (1693 óta) önkénytes elvállalásokkal járultak az országos adóhoz, a tehernek aránylagosan nagy része esett a várme-gyékre. Mindez sokat tett a kormányzék tekintélyé-nek csökkentésére, s midőn az összes pénzügy a királyi

bizottság hatásköre alá került, a gubernium 1700 sept. 14-dikén Vas Györgyöt – ugyanazt, a ki által felvitt panaszok hozták e bizottságot az országra – Bécsbe küldé, hogy igyekezzék a pénzügyet visszaszerezni, a katonatartás terheit, az adót a hitlevél értelmében leszállítani, értekezzék a nádorral, ki Erdélyt és a Részeket óhajtá visszacsatoltani Magyarországhoz, de a mit Erdély kiválóan vallásos érdekekből ellenzett – mert ott a protestánsok jogai újra fenyegettek.

Ily körülmények közt, midőn a diploma már ki volt forgatva, pontjai elvesztették érvényüket, a nemzetet elviselhetetlen teher nyomta s mindenféle szaporodott a gyuanyag, az ingerültség átalánossá lett. Magyarország 1697 óta forrongott, Erdélyben 1700 óta proclamatiók kerengtek melyeket bizonyos Löffelholz és Pál deák adtak ki. Az ily felhívásoknak volt is fogantatja főként azoknál, kik már is koldusbotra jutottak s kik „bódorgásra és vándorlásra adták magokat.” Bármennyit büntetett is a közigazgatás, bár egymásra küldte is ki a vizsgáló birákat, a bujdosók száma naponként szaporodott s már 1702-ben különböző fegyveres csapatokká alakultak ezek, bebarangolták az országot s egy ütközetben Választnál aug. 15-én megverték a kolozsvári német őrséget. Ezek voltak „a kuruczjárás előjárói,” kiknek, ha nagyobb csapat ment ellenök, könnyü volt eltünni, s kik oly rémülettel tölték el az országot, hogy a kormányzék is fegyveres katonákkal őriztette magát. „Ime – írá Seeau nem sokkal utóbb – mire vezetett a politizálása diplomával, nagy terjedelmű promesse-kből compromise lett; a hitetlen erdélyi észrevette a játékot s kölcsönben most maga is játszik a hűséggel” Valóban jó helyt kereste a mozgalom okait, s kevés kellett, hogy a forrongó ország egészen a lázadáshoz álljon.

1703. márcziusában a rendek Fehérvárott gyűlést tartottak. Bécsből új rendelet jött le, mely a Mikes-féle pontok teljesezésbe vételét sürgette, a kapuszám mi-

atti surlódásokat pedig egy másik akkép intézte el, hogy általános összeírást rendelt el minden ingó és ingatlan vagyronról, mely aztán az adókiivetésnek kulcsul szolgáljon. A Mikes-féle pontokat tárgyalás alá sem vette az országgyűlés, az utóbbit illetőleg a kormánysszék bizottságokat nevezett ki, mely hozzá is fogott a munkálathoz, de nem fejezhette be. A Magyarorszáiban már kiütött lázadás élére Rákóczy állott, s minthogy tartani lehetett, hogy ez az erdélyi bujdosókkal megkisérlendi a csatlakozást, a kormánysszék parancsot küldött a hatóságokhoz: figyelmeztesse a népet, hogy a ki titkon vagy nyilván Rákóczihoz áll, hazaárulónak fog tekintetni s intézkedjék, hogy negyven nap alatt a főbb erősségek kellő élelemmel láttassanak el. Ugyanakkor Rabutin Glöcksberget a szélekre küldé, ki eleinte Somlyónál táborozott, de onnan Szathmárba huzódott, ama már romban levő erődben 30 embert hagyván. Ez idétt már Rákóczy fegyverei nagy előhaladást tettek Magyarországon s most ő a különben is forrongó Erdély csatlakozására gondolt. Szócs Jánost egyik hadnagyát Somlyó ellen küldé, honnan a kapitány Boer Ferencz Szócs közeledésének hírére beszaladt Erdélybe. Kit helyébe választottak, Kaszás Pál, feladta a várat s az örséggel együtt kuruczczá lett.

Ez volt csekély kezdete a mozgalomnak. A kormánysszék Fehérvárról Nalácsi által izenetet küldött Rabutinnek: intézkedjék a mozgalom elnyomásáról, s e czélra az ország hadának felültetését ajánlá. Ez ember eddig zsarnoka, nyomorgatója Erdélynek, most nagy zavarban volt: nem bizott senkiben, nem mert semmit tenni más, csak saját katonái által, mindenütt, mindenben árulást, kuruczszágot látott. Már Naláczinak is elfogatását ajánlá a kormánysszéknek s még gyanakodóbbá lett, midőn a kormányzó a korlátnok s Apor hasonló ajánlással állottak elő Szebenben, hová a kormánysszék megbizásából mentek. Azt hitte, hogy a kuruczokhoz csatlakozás végett akarják felültetni az ország hadát s

szidta a küldöttséget: „elütném az önök fejét, ha katonák volnának s ilyen tervvel állanának elő. Menjenek vissza Fehérvárra, üljenek ott csendesen.” Ugyanakkor rendeletet adott ki, hogy Kolosvár őrségéből menjen kellő erő Somlyó visszafoglalására. Elindult másfél száz német és száznyolczvan rác, kik aug. 21-én hajnalban fölverték Somlyót, lakosait leöldösték s még Zilaht is felprédálták.

Ilyen intézkedésekkel még nem lehetett a mozgalom növekedését meggátlani, s a kurucz hadnagyok azért szabadon bejárták Erdély felső részét, s Kővárt ostrom alá fogták. Ennek fölmentésére Rabutin személyesen vezetett hétezer ember s szept. 15-én őrséget és élelmet vitt a várba. Egy kurucz csapat Ilosvai alatt Rabutin ellen indult, de helyette a Szamos völgyében Szent-Benedeknél Dézstől nem messze a Bethlen Sámuel által vezetett megyei és székely hadakra bukkant, melyeket megtámadott s teljesen szétvert, részét elfogván, részét a Szamosba szorítván. E csapás a kormányzékot a hunyadvármegyei országos hadak felültetésére bírta, mert már Hunyadmegyét s a bányavárosokat is fenyegették a kuruczok. Le kellett ültetni, mert a tábornok „megizené, hogy levágatja őket.” Ő általán maga akarta saját hadaival megvédeni Erdélyt, mert az ország vérig sértett lakosaitól tartott, mert a mozgalmat nem tartá nagyon fontosnak, mert boszus volt némi vélt mellőzésért. Midőn hirt vett, hogy a felső vidéken már 7000 kurucz táboroz: „hazugság – mondá – de szeretném, ha tizannyian volnának. Tanuljon a császár, ha kalapot akar csináltatni, ne csináltassa vargával.” Maga sem hitte, hogy „oly hamar kedve teljék kívánságának, s a mely dolgot Kis Albert hetven talpassal indita aprilisben, májusban 700, juniusban 7,000, decemberben 70,000 számra nőjön.” Kevés idő kellett, hogy ne lehessen többé urává a helyzetnek. Seeaunak ez időből fennmaradt levelei festik szorongattatásait: „leggonoszabb, hogy még a hú erdélyieknek sem lehet hinni,

mert a németet mindnyájan gyűlölik, s titokban nem beszélnek másról, mint hogy a jármot lerázzák. A kik eddig elé hosszú haját s kalapot viseltek, hajokat már is levágták s feltették a süveget. Szorongunk, aggódunk, mert senki sem engedelmeskedik s hadi és politikai dolgokban nagy a zavar, az út sem biztos már s visszavonulhatásra sincs kilátás.” A helyzetet híven festé s más levelében okát is eltalálta: „nem kell olyasmit ígérni, mit nem akarunk megtartani. Jó lesz komolyan hozzáfogni a dolghoz s javítsuk az ügyeket a törvény rende szerint, s hagyjunk fel az örökös ígérgetéssel.” De a törvény alatt Seeau az erőszakot érté: „timore non amore kell a népet igazgatni, melynek hajlamai olyan roszak.” Épen az ily tanácsok s tanácsosok voltak minden baj okai s midőn Seeau e levele kézhez ment, már foganatosítható sem lett volna. September végén Guti István hatalmas kurucz-csapattal Hunyad megyébe tör s Dévánál Szávát, Zalatnánál Koszta rácz ezredest megveri, aztán Száván oct. derekán új diadalt arat s ezt elfogta, felégette Fehérvárt s bár ezuttal a Rabutin által küldött hadak visszaverék, de utóbb visszatérvén, elfoglalta ezt, el dec. 21-én Balásfálvát, hol Pekry Lőrinczet fogta el. November elején Orosz Pál egy másik kurucz-csapattal Erdély felső részében táborozott, mely Kolosvár felé nyomult. Toroczkai István aranyosszéki főkapitány ment ellene, de nov. 10-én délután Bonczidánál megveretett, elfogatott s maga is kuruczczá lett. Még az nap estve a kolozsvári rácz és német őrség ment ki ugyan e csapat ellen s ugyan ott ez is tönkre veretett. Kurucz, labancz felváltva égetett, dult, zsákmányolt mindenfelé.

Rabutin e mozgalmak közt nov. 9-én kiadta rendeletét, hogy a főurak hűtlenség terhe alatt olyan várakba vonuljanak, melyben német őrség van, névszerént Szebenbe, hova a kormányshék is huzódott. Nov. 15-ére országgyűlés volt hirdetve, melyre a rendek nem nagy számmal gyűltek össze. Mindenek előtt kiáltványt

adtak ki a forradalmi mozgalmak ellen. Más tárgya volt e gyűlésnek Zaban szász ispánnak perbe fogatása. Mióta Zaban mint az Alvinczi-féle követség tagja Bécsben megfordult, szokatlan buzgalommal mozdította elő a szászok külön érdekeit, s valóban a nemzetek közti viszályokra nem kis befolyást gyakorolt. Gyorsan emelkedett: már 1695-ben szebeni polgármester volt s 1697-ben a szász ispánságra kijelöltetett a főkormány-szék által, mely hivatalába csak 1702. jan. 4-én lön beigtatva. A kormányzéki tanácsosságot 1698 óta viselte, mely évben nemességet is kapott. Gögös, fennhéjázó kiméletlen, ember volt s felső pártfogásban bizva, maga ellen zuditá Rabutint, Bánffit. Több ízben többféle bünnel volt vádolva, de mindig megszabadult. Legutoljára egy tekintélyes segesvári polgárt, Schüller Jánost, fogatott el, s 1703. sept. 28-án ki is végeztette őt. Nagy hivatali visszaélés volt ez s a kormányzék Rabutin ohajtása szerint perbe fogta, halálra ítélte és az ítéletet még azon év dec. 5-én végrehajtatá rajta.

Rabutin terrorismussal akarta az erdélyi népet elvonnia kuruczoktól, s 1704 elején felhívásokat iratott, melyekben a terhes asszonyokat is halállal fenyegette. „Hatalmas Isten – mondá a kormányzó könyezve – mi csak hóhérok vagyunk!” de a felhívást ki kelle adni, s mi azután történt, valóban igazolta azt. Ez idétt már csak a várak, kerített városok voltak Rabutin kezében, melyek közül Kővár jan. közepén, s Udvarhely is feladták magokat, az ország mindenütt meghódolt a kuruczoknak, kiknek vezérévé Rákóczy egyelőre Toroczkait tette. Maga Rabutin nem ment ki Szebenből, de hadnagyaikat Tige-t, Gravent oda küldé, hol egyes csapatok létezéséről értesült. Többnyire ezek jókor elvonultak, s a rác és német hadak égetéssel, rablással fenyték a kuruczokkal rokonszenvező népet. Egy csata után, melyet Guti a székelyekkel Tige ellenében elvesztett, ez egész sergével Udvarhelyszéknek fordult, feldulta, felégette azt, azután márcz. 13-án Enyedet, utóbb To-

roczkót égette le, onnan Aranyosszéknek fordult s Beszterczéig mindent hamuba döntött. Ezalatt pedig a kuruczok a kerített városokat támadták meg s ha nem foglalhatták el, a külvárosokat borították lángba. Barát és ellenség közt valóban nehéz volt ez időtt különbséget tenni.

Nem csoda, ha mindkét táborban bánat tölté el a hazafiak szívét, s a baj orvoslására terveket készítettek. Bethlen a korlátnok egy emlékiratban (Noe galambja) visszament régi tervéhez, hogy Erdély önálló hűbérországgá alakíttassék át, de az irat rendeltetése ellenére Rabutin kezébe esett, s ez a dologban árulást látván jun. 11-dikén elfogatta őt. Ezalatt a másik táborban is készült egy emlékirat, melynek szerzője Pekry Mikes Mihálylyal, Száva Mihálylyal, Teleki Mihálylyal s több már is kuruczczá lett erdélyi urral. Ezek Erdély fejdelemválasztási jogát még tényleg fennállónak tekintették s Gyula-Fehérvárra országgyűlés összehívását sürgették. Rákóczy ily mélyen még nem akart a dologba ereszkedni, de midőn Pekrytól értesült, hogy Bercsényi szeretné az erdélyi kornyéat fejére tenni, julius elejére Gyula-Fehérvárra országgyűlést hívott össze intve hiveit, hogy az oda menő követeknek oltalommal legyenek. Biztosul Radvánszky Jánost küldé oda, szigoru tilalommal, hogy a tanácskozás folyamának irányt adni ne akarjon. A gyűlésből csak Szeben, Brassó, Szász-Sebes maradtak el, s a három nemzet jul. 6-kán Rákóczyt fejdelemmé választá. A választási oklevelet néhány héttel utóbb ünnepélyes követség vitte meg Rákóczynak, melyben a három vallás és négy nemzet képviselve voltak. A követség kérve kérte Rákóczyt a választás elfogadására, rámutatva Tökölire, mint a kinek nevével bizonynyal izgatások fognak történni, ha ő késlekedik, s ő ezt Bercsényit tanácsa ellenére is elfogadta. A főkormányzék és Szebenbe szorult urak – kik a mult év vége óta permanens országgyűléssé alakultak át, – egy aug. 2-án kiadott

ellennyilatkozattal az országgyűlést törvénytelennek, a választást semmisnek, azt elismerőket pedig felségárulóknak bélyegezték.

A nyilatkozványnak alig volt valami hatása. Besztercze őrsége elfogta parancsnokát Falkenheimt s tiszteivel együtt Teleki Mihálynak feladta a várost még jun. 27-én, melynek kiváltságait a capitulatio értelmében a kuruczok tiszteletben tartani ígérték. Ezek most Kolosvár ellen indultak s azt 16 ezer emberrel körülfogták. A boszus Rabutin – ki Erdélyből már csak Brassót Fogarast, Szebent, Dévát, Medgyest birta – megindult némi csapatokkal s rendkívüli gyorsasággal sietett Kolozsvár felé, hogy azt megmenthesse. Sikerült is neki. Két és fél nap alatt Kolosvártt termett oct. 7-én, megverte a kuruczokat, de eme várat nagyon is gyengének találván, kivonta belőle az őrséget, élelmet lőszereket, magához vette a város kulcsait, lerontatta a várfalak egy részét, s visszavonult Szebenbe. A kuruczság pedig bevonult az elhagyott városba. De nagy volt az országban mindenfelé a nyomor, nagy főként Rabutin körül, ki alig volt képes hadai zsoldját kiteremteni. E célból a Telekieknek lefoglalt s némely lázadóknak Szebenben levő ezüstjeit pénzzé verette, s az ottan levő nemességre és főkormányzókra százezer forint fizetést rótt. De még ezzel nem lehetett beszerezni a takarmányt, mert Szeben környéke teljesen ki volt merülve. Erre nem volt más mód, mint hogy katonáival, onnan, hová biztosan mehettek, erővel beszerezettette. Sok helyről ezek még a házak szalmafedeleit is magukkal hozták. A több ízben felprédált Apor ez évben elhunyt, annyi vagyonról téve végrendeletet, mennyiről Bethlen Gábor óta senki.

Rákóczy még 1704 derekán az erdélyi hadak főparancsnokává Forgácsot nevezte ki, de ez országba csak 1705 elején küldte be őt. Ez a Rabutin kezén levő várat ostrom alá fogta, hogy azok közlekedését megátolja. Maga Medgyes ála ment, s elég hosszas ostrom

után, miután a város parancsnoka elesett, feladás által kezéhez vette jun. közepén. Forgács innen – mialatt Déva is feladta magát – Szeben alá ment s a várostól két órai távolságra a medgyesi uton 30,000 emberrel táborba szállott. Ugyanakkor Orosz Pál az Olton tul táborozván Rabutinnek Béccsel Oláhországon át történt közlekedését végkép megszakítá. Forgács visszatért Magyarországra, résztvenni a folyamban levő szécsényi conventben, mely Rákóczyt Magyarország fejedelmévé választá, és Orosz Pálra hagyva a főparancsnokságot.

Leopold már ekkor nem élt s utódja József Erdélynek tetemesebb segílyt akart nyujtani. E célból Herbeville parancsot kapott, hogy a Csallóközből ez országba menjen. E hirre Rákóczy Forgácsot visszaküldte az erdélyi főparancsnokság átvételére, hogy Rabutinnek lehető kitérését meggátolja, oct. 29-ére Gyula-Fehérvárra országgyűlést hirdettetett, melyen az ország fejdelemségébe volt beigtatandó s maga a szécsényi gyűlés bezárta után sergéhez ment, várva, hogy a lippai uton, vagy a Meszesen át veszi-e utját a német tábornok. Herbeville ez utóbbit választá. A hegylánczon, mely a Részeket Erdélytől elválasztá, két szoros-ut vala: Karikánál és Zsibónál, az elsőnek megerősítését Lamottera, az utóbbiét Damoiseaura bizta a fejdelem, maga pedig oct. 31-én Magyar-Egregynél szállott táborba, honnan Pápaít a nagyvezérhez küldé Belgrádba, tudatni vele, hogy utban van Erdélybe. Herbeville ugyan-e napon Váradra szállott be, honnan háromnapi pihenés után Somlyónak vette utját, honnan nov. 9-én már el is indult Karika felé, midőn hirt vett, hogy a zsibói szoros kevesbbé van megerősítve. Nem kis kerüléssel erre fordította utját s Rákóczy is Zsibóra vitte át táborát, összesen mintegy 22 ezer embert. 10-én estve Herbeville is megérkezett s a fejdelem sánczaitól egy óranyira fogott állást. De nyomában jött Károlyi is dandáraival, oly utasítással, hogy ütközet esetére hátba fogja a németeket, s ettől Herbeville levágott fákkal, szekerekkel sán-

czolta el magát. Másnap egy erős és gyors rohammal támadást intézett Herbeville a láncz ellen s fél órai gyilkos harc után be is hatott. A kuruczok kiverve erős állásukból, visszavonultak s még az nap estve Szamosujvárra érkeztek, s innen Rákóczy nov. 13-án Bethlenvárába tette át szállását néhány napot időzve ott, hogy a csüggedt kedélyeket, ha lehet, felbátorítsa.

A zsigóci csata megnyitá Erdélyt Herbevilének, s többé Rákóczy beigtatásáról – melyhez pedig az ünnepléses készülétek is megtétettek – ez uttal szó nem lehetett. De másik következménye volt Erdély elveszése. Herbeville Kolosvárnak tartott csapataival, hol a jezsuiták diadaliveket készítettek Rákóczynak s most alig volt idejük azt szétbontani, midőn nov. 14-én az előcsapat s 16-án maga a derékhad is megérkezett. Rémülten szaladt szét a lakosság egy része, a jezsuiták pedig lutheranus dán katonákat kaptak szállásba. Egymásután elesetek Szamosujvár, Bethlen, Görgény, el Déva csaknem háromhavi ostrom után (1706. febr. 22.). Rabutin megverte Orosz Pált, Szappanos Mihályt, a brassai kapitány Kálnoki Pétert, Pekri Lőrincz utközet nélkül szaladt el. Ropant rémület volt mindenfelé, nemesek, főurak, kik nem voltak várban, szétszaladtak Moldvába, Havasalföldre, vagy Rákóczy hada után, ki maga is Bethlen alólKővárba s innen Ecsed alá ment, kísérve mintegy 11,000 főre menő s Rabutin boszuját rettegő csapat, férfiak, nők gyermekek által. Erdély újabb megszállását ő Károlyira akarta bizni, de ez nem akarta elfogadni, mert a zsigóci csapást sokan elmaradásának tulajdoníták: „Csupdalkozom – ír nekik Rákóczy – nem veszi észre, vagy csak érteni nem akarja kegyelmed személyébe való bizodal-mamat, a midőn könnyebbségemre kegyelmedre egyedül bizom oly súlyos haza-szolgálatit, a kiket másra bizni nem kívánok. Ha mind áruló volna is az erdélyi ember, még sem kellene Erdélyt oly hirtelen elhagyni.” S ajánlá neki, hogy ő fel fogja váltani: „lássa, katona ha ott hágy, kész vagyok rég már az áldozatra.” Károlyit

meghatá az önzéstelenség, a nemes kedély, mely mindig, és e levélben is vezette a fejdelem tollát: pár nap mulva Dézstől Tasnádig fel voltak állítva a vonalok, s Károlyi főhadiszállását Szurdokra tette át.

Rabutin 1705. dec. 15-ére Segesvárra országgyűlést hivatott össze, mely a hadi adót kivetette, még pedig tetemest; a Rákóczyt fejdelemmé választó gyűlés végzéseit megsemmisíté s elhatározá, hogy a császár hűségére országszerte uj homágium tétessék le, elrendelé, hogy a kuruczok által elkobzott vagyonokat ugyancsak a kuruczok térítsék meg. Válaszul erre az erdélyi bujdosók márcz. 8-án Huszton szövetségi okmányt irtak alá a magyarországiakkal, mely szerént kötelezték magokat, hogy Ausztriával nem kötnek külön békét s Rákóczynak az erdélyi fejdelemséget a magyarországi urak is biztosítják. Tavasszal Károlyi beütött Erdélybe, márcz. 26-án Abrudbányán, 31-én Zalatnán volt, apr. 6-án Benedekben felverte a dánokat s 28-án éjjel próbát tett Gyulafehérvár elfoglalására. S mialatt Károlyi fegyverei Erdélyben ez előhaladást tettek, az erdélyi bujdosók az épen folyamban levő békeértekezletre beküldötték nyilatkozataikat, mely válasz volt az Erdélyt illető s a tárgyalások lényegét képező pontra, s az ő kivánságaikat tiz pontban terjeszté fel. Óhajták, hogy a dolgok régi rendje állítsák vissza, hogy a korloviczi békének nélkülök kötött s őket sérelmesen illető pontja töröltessék el, Apafi lemondása érvényben hagyatván a fejdelemség hagyassék meg a megválasztott Rákóczy kezében s a német hadak által az országon ejtett sérelmek orvosoltassanak. S valóban a nagyszombati értekezletnek legtöbb bajt az erdélyi ügy okozott, mert a császár biztosai az ez országot illető kívánatot teljesíthetlenné tartották s annak függetlenségét elismerni vonakodtak, s az értekezlet eredménytelenségének ez egyik főoka volt. És most a nádor s több koronatanácsosok azon nyilatkozatot tették a császárnak, hogy óhajtandó volna Erdélyt véglegesen

Magyarországhoz csatolni, miután az ez országot illető pont az értekezleten azért utasított vissza, mert az erőszakosan, törvénytelenül szakított el a magyar koronától. József, tán mert nem akarta Erdély zavarait nevelni, nem fogadta meg ezt.

Rabutin még februárban parancsot kapott, hogy hagyja el Erdélyt hadai azon részével, mely nem szükséges ez ország oltalmára. Juliusban a parancsnokságot Glöckelsbergnek adva át, elindult, 28-án Karikánál egy kurucz-csapatot szétvert s azután Nagy-Váradra ment. Nyomában Pekry septemberben, mint Rákóczy-nak fővezére, a népet ennek hűségére esketvé, Görgényt Bethlent megvevé s az ország nagy részét visszahódítá. A következő 1707. elején b. Tige Hunyadmegye felől az országba nyomult, Szászvárosnál megverte József Gábort s jan. 17-én Szebenben temett. Pekry, ki e várost kiéheztetés által akarta bevenni most Kolosvárnak indult, de ide vette útját Tige is, febr. 1-én kihozta belőle a német őrséget megsarczolta lakosait s falait löporral szétveté. Visszatérő útjában azonban Pekry megtámadá Kocsárdnál s fényes diadalt aratott rajta.

Rákóczy márcz. 28-ikára Maros-Vásárhelyre gyűlést hirdetett, hogy az utóbbi évekről elmaradt beig-tatást végrehajtsa. Apri 11-én megállapodott Bándon, hogy a fejedelmi feltételek iránt a rendekkel előre érte-kezzék. Minden a mit ez ember tett őszinte, becsületes, hátulsó gondolat nélküli volt: itt is megmondá, hogy készebb visszalépni, mintsem az Apafiak megalázó fel-tételeit fogadná el. A mult idők emberei bármennyire ragaszkodtak is ahoz beleegyeztek végre a határozott kívánatba, hogy csak ősei feltételeire hajlandó esküdni. A gyűlés Apafit mint érdemetlent s mint ki le is mon-dott, a fejedelemségtől megfosztván s az uralkodó házat is trónvesztettnek nyilatkoztatván, Rákóczyt felséges és hazának atyja czimekkel ruházta fel, s fényes kül-döttséggel apr. 5-én meghivta, hogy ősei feltételeire tegye le az esküt. Fogadtatása a város előtt az összes

rendek és nagy tömeg által lelkesült volt, beigtatása ünnepélyes és megnyugtató. Nyíltan beszélt az ország szükségleteiről, hogy a törvényt kell alapul venni, a kincstárt és katonai ügyet jó rendbe hozni. De egyet még sem érhetett el: határozattá lett, hogy a földesurak katonává lett jobbágyaikat is visszakövetelhetik s ez végre is a hadsereg felbomlására vezetett. Azután betöltött néhány tanácsuri helyet, néhányat üresen hagyott a Szebenbe zárkóztak számára. Azután megerősíté a gyűlés végzéseit, mely a régi fejedelmi hivatalokat helyreállítá, Bánffit a kormányzót megidézte, az elkobzandó javakat a kincstár kezére adta, Bercsényit honfiusítá, Debreczent királyi várossá tette. Ez alatt a fejedelem nyilvános kihallgatáson fogadta Desalleurst mint XIV. Lajosnak őt fejedelemül üdvözlő követét, s a szövetséges magyar rendek követeit. Az erdélyiek elfogadták a magyarországi szoros frigyét s Mikes Mihályt, Kemény Simont, Lázár Ferenczet és Kolosvári Mártont a máj. 16-án megnyilando ónodi gyűlésre követekké nevezték ki. De elvégezzék, hogy a porta megnyerésére is oratorokat küldenek. S Rákóczy csakugyan kiküldé Telekit és Hentert, de üres biztatásoknál egyebet nem nyertek ezek.

Rákóczy Vásárhelyről Radnótra innen Fehérvárra, apr. 26-án Kolosvárra ment. Feléleszté a nemesi társaságot, mely ősei alatt virágzott, s mely testőrségét képezendette. Ezredesök maga volt Rákóczy az alezredes Kemény Simon. Tartoztak együtt küzdeni, de minden nemtelen tett eltávolítást vont maga után. Onnan kiindult Magyarországra az Ónodra gyűjtött országgyűlésre, melyen Erdélyt kiküldött követei képviselték, s mely, mint ez ország az uralkodó házat trónvesztettnek nyilvánítá. A vásárhelyi követek e gyűlésen a szökevény pórok kézhezadását s a két ország közt fennálló vám és harminczad eltörlését sürgették. Válaszul nyerék, hogy rövid idő alatt fog intézkedés történni.

Ezalatt Pekry készüléket tett a még német kézen levő várak elfoglalására. Bethlent őrsége juniusban feladta, Pekry pedig Harság alá ment Szebent szándékozáván elzárni. Báró Tige azonban a városból tetemes erővel kiindult Dévát szándékozáván éléssel ellátni. Pekry Nagyszegi Gábort küldé ellene, de ez Brassó mellett, Szerdahely közelében, Tige által megveretett s elfogatott.

Az ónodi s vásárhelyi határozatok a bécsi kormányt tevékenyebb fellépésre ösztönzék. Mindenek fölött Erdély visszafoglalását határozzák el, s ennek végrehajtásával Rabutin biztáknak meg. A tábornok aug. 6-án indult el Bécsből s minden nagyobb ellenállás nélkül ért ez ország határáig. Közeledtének híre rémülettel tölté el a népet, s Pekry a harsági táborból előnyomult. Rabutin sept. 30-án átkelt a Maroson s Hunyadvárát fölmenté. Nagyobb erővel volt, hogysen Pekry tanácsosnak láttá volna megütközni, s visszavonult Enyed felé. Rákóczy eleinte maga szándékozott Erdélybe jönni, utóbb azonban Károlyit inditá be, ki october elején Zilahon át Kolosvárra érkezett. Innen Enyedre ment, hogy Pekryvel tanácskozzék a teendőkről. De hidegen fogadtatott, sem kedvet sem bátorságot nem talált az ellenállásra s oct. közepére visszament Gyáluba, kerülve Rabutinnal az ütközetet. Ez még jobban elcsüggeszté a kedélyeket s mint a zsigódi ütközet után, most ujolag tömegestül megkezdődött a kivándorlás Magyarországra, hova a nemesség szine, s Moldvába hova a székelység vonult. Károlyi nemsokára parancsot kapott, hogy siessen a fejedelemségből, s ez a vele volt hadak vezényletét átadva Pekrynek, ki is ment. Erdély ujra el volt veszve. Görgény vára 1708 elején hősies ellenállás után feladta magát, s Rabutin a főparancsnokságot Chusaninak adva át kivonult. A fejedelem az erdélyi had folytatásával ujolag Károlyit biztá meg. Ő „utjában Szász-Sebest megveszi vérrel, hatvan német a benne való kuruczczá lesz” s Szászváros önkénytel-

adta magát. De a tetemesebb német had nyomban követte őt, s „kinyomja Abrudbánya felé” Sebesvárat elfoglalván. A következő 1709-ik év sem volt szerencsésebb. Pekry meghalt Mármarosban s Erdély visszafoglalásának megkisértésével újra Károlyi bizatott meg; kezdetben meg akarta gátolni, hogy Váradot Kirchbaum – a Chusani utódja – meg ne segíthesse, de a parancsnok átvágta magát. Azután apróbb dandárookra osztá hadait, hogy az Erdélyben még küzdő egyes csapatokat megsegíthesse: Szentiványit és Csereit Zarándmegyére, Bagosi Lászlót az Almás vize mellé, Dráguly kapitányt Hunyadmegyébe küldé. Az erdélyi táborozásokban a vallásukban fenyegetett keleti egyház tagjai nevezetes részt vettek, s daczára, hogy a vásárhelyi törvény visszaadta a jobbágyokat földesuraiknak, még mindig voltak egyes csapataik. Fekete Vaszil Maros- és Udvarhelyszéken, Balika Aranyosszéken, Kimpian Bukur Háromszéken. De Szentiványit Ribiczénél Wellenstein, Bagosit pedig Montecuculi verte vissza, s ugyanakkor az egyes szétszórt osztályok is nagy csapásokat szenvedtek. A forradalom ügye Magyarországon is hanyatlott s Erdély megsegéléséről többé nem volt szó.

Az ország kormányzása a forradalom alatt a katonai parancsnok kezében volt. A guberniumnak alig volt más szerepe mint rendeleteit végrehajtani. Időközben meghalt Bánffi a kormányzó s a kormányzók utóljára három emberből állt. Ezek óhajtották volna, hogy a teljes szám betöltsék, de a kormány rendelé, hogy ideiglenesen egy 16 tagból álló deputatio rendeltessék mellé. 1709. apr. 11-én Szebenben tartott értekezletből 32 jelöltet küldtek fel s ebből 16-ot kinevezett a kormány – négyet-négyet minden vallásból. A bécsi korlátnokság ugyanakkor gr. Kornis Zsigmondra ruháztatott, kit a kormányzók jelöltjei közül neveztek ki. 1710-ben Haller a deputatio elnöke meghalt s helyét Wesselényi István foglalta el. De a forradalom már ekkor egyes kóborlásokra volt szorítva, s midőn

1711-ben a szathmári béke, melynek létrehozásában erdélyi katonai és polgári kiküldöttek s a két Oláhországba bujdosottak követe Dániel István is részt vettek, létrejött, a nyugalom lassanként az országban is helyreállt. E béke az ország alkotmányának megtartását és helyreállítását ígerte s most a hirdetett közböcsánat alapján sokan visszatértek. Nem Rákóczy, nem többen hivei közül, kik megoszták vele a bujdosás szomorú kenyerét.

IX.

Erdélynek független államélete másfél századig tartott. Kezdődik az napon, melyen Izabella székét Fehérvárra tette át, s tényleg véget ért midőn a leopold-féle hitlevél a magyar király védhatalmi jogát uralkodási joggá változtatta. Fennállása következménye volt azon küzdelemnek, melyet Magyarország birtoklása felett két nagy hatalmasság folytatott egymással, de csak addig lehető mig e harcz végét nem éri. De hivatása nem ennyiből állott s nem csak arra szorítkozott, hogy a sulyegyent ama két állam közt fentartsa. Valamint a nemzeti pártnak különválása hozta létre a két külön Magyarországot, épen úgy Erdélynek a nemzeti királyságot kelle pótlania. S ez az oka, miért a tiszai részek az elválás után oly örömet csatlakoztak hozzá, a miért utóbb is Felső-Magyarország annyi hévvel pártolta s oly örömet ment át – részeiben legalább – az erdélyi fejdelem alá. Ettől fogva a három nemzetből álló ország három területe egy negyedikkel szaporodott: a Résszel, melyek közül amazokat a régi s utóbb is megújított unio szorosabban fűzte össze, de a mely négy elem magában a törvényhozásban is külön szerepelt. Csak hogy a Zápolyaház alatt „Magyarország és Erdély három nemzetének rendei” szokásos czimök, mert János Zsigmond Magyarország választott királyának írta magát; utóbb pedig

megfordítva „Erdély három nemzetének s Magyarország hozzácsatolt Részeinek rendei” címmel nevezték magokat.

E változás nem volt történetes. Erdély 1542-ben önmagát önálló országgá constituálta s bár 1544-ben egyesült a részekkel, külön ígtatta törvénybe a török védhatalmasságot, külön intézte el saját török adója ügyét. Székhelylyé ugyan Gyulafehérvár lett s a suly-pont ide volt áttéve, de ifju Zápolya saját címében ennek nem adott kifejezést. Másként lett halála után. Azon kérdést, hogy visszamenjen-e Magyarországhoz vagy megmaradjon-e a török véduraság alatt, Báthori István az ország támogatásával ez utóbbira döntötte el. De a magyar király akkor is fenntartá legalább a jogcimet Erdély irányában: Báthorit felesketteté vajdájának, s a birtokában levő felségi jogokban – pl. az ügyek ne felebbeztessenek tőle hozzá – megerősíté. S attólfogva is szerette a fejedelmeket „vajvoda noster”-nek nevezni, bár e címnek semmi gyakorlati értelme sem volt, sem kinevezés sem megerősítés nem lévén kezén.

Még e névleges függés is eltűnt Bocskai alatt, midőn Rudolf 1606. sept. 14-én Erdélyt és a Részeket szabad fejdelemválasztási joggal ruházta fel. De csak nyilvánosan s magában az életben. A magyar király szükségét látta annak, hogy joga Erdélyhez ne legyen teljesen elavulttá s e jognak létezését az erdélyi fejedelmek sem tagadták. Ez hozta létre azon titkos egyezkedéseket egyfelől Mátyás s másfelől Báthori Gábor és utóbb Bethlen közt, melyek Erdély szabad fejdelem választását addig nyilváníták fenntartandónak, míg a török uralkodás Magyarországbán fenn áll. De míg a magyar királyok egy felől nem tarták elegendőnek, másfelől a fejedelmek is igyekeztek szabadulni tőle, s érvényét a későbbi békekötések sokkép felforgaták. Mindamellet, midőn Leopold megszálló seregét ez országba küldte, magyar királyi jogánál fogva tette azt.

Ezzel vége lett a török felsőségnek. Valójában ez is többféle változáson ment át másfél százados tartama alatt. A Zápolyaház kihalásával megszűnt bizonyos jogczim, mely e családot illette. Bár mekkora hitetlenséget követett is el Szoliman Buda elfoglalásával „szövetségesének” fiát fiának fogadta és tartotta. Midőn Báthori István lett fejdelemmé az első athname ezen jogczimet erősítette meg, de Békés támadása következtében négy év mulva új athname adatott ki számára, mely az adót ötezer arannyal emeli, az előbbeni jogczimet elismeri s meghagyja a fejdelemválasztást, de a Báthory-családra szorítva. Ez athnamek a porta részéről a védelmezésen s határok tiszteletben tartásán kívül más kötelezettséget nem foglalnak magokban. A tizenötéves háboru megtanítá a portát, hogy Erdély mint ellenség mennyi kárt tehet, s ez az athnamenek lényeges átalakítását vonta maga után. Báthori Zsigmond, hogy visszatérjen a porta hűségére már feltételeket szabott, melyek második athnaméjába világosan beirattak. Székely Mózes még ennél is többet nyert az adó leszállítása mellett, de tulajdonkép ezt is Bocskai fejleszté ki. Az övé a kétoldalu szerződésnek minden szükséges kellékeivel bir, nem csak a fejdelem személyére szól az többé, hanem az országra is melynek minden joga és kiváltsága biztosított. Ez tartott Apafiig kit a szultán már nem athnameval, hanem fermánnal helyezett be székébe. A mi utóbb történt, az nem lépett életbe.

Ilyen volt a két hatalmasság jogczime Erdélyhez. De nem kevesebb változáson ment keresztül a fejdelemek jogczime is. Kezdetben ezek egyszerűen az alkotmányra esküdtek meg. Midőn Báthori Zsigmond másod izben választott meg, már feltételeket szabtak elébe. Condióik nyomára ennél feljebb nem akadunk, de ezek is még egyszerűek, rövidek voltak s az Approbatába sem vitettek be. Báthori Gábor elébe azonban már szigorubb feltételeket szabnak, s attólfogva a rendek,

akár új fejedelmet választottak, akár az élőnek fiára ruházták e méltóságot, bővítették az alkotmányt s szorították a korona előjogait. A tanácsurak felelőssége már Bethlen Gábor alatt törvénynyé lett, a szabad kereskedést II. Rákóczyval megerősítették, de midőn a török fennhatóság zsarnoksággá fajult a kívülről koczkáztatott önállóságot a fejedelmi jogok éles megszorításával igyekeztek kárpótolni. A nemesség egyenlősége már ekkor csak írott törvény volt, s a földbirtok nagy részével együtt az országos ügyekbe való befolyás is néhány előlők család kezébe esett. Kétségtelenül az önfentartás ösztöne sem engedte, hogy ezek hazafiatlanokká legyenek, de sok gyűlölködésnek s e miatt sok politikai hiba elkövetésének lett szülő anyjává. A liga melyet a főurak valamely társuk megbuktatására kötöttek – a példát a szomszéd Lengyelországból vették – divatosáá kezdett lenni, s midőn a bajt észrevették s egy tábori országgyűlésen Gerlán eltörlötték, mondhatni már késő volt. Bizonyos, hogy liga magában még nem vezetett az ország önállóságának bukásához, de hatalmasul mozdította elő azon állapotot, hogy az ország a hosszú török háboruban csak szenvedő részt vehessen. Oly nagy szerencsétlensége volt ez, hogy bár beláthatta, hogy egy tiszteletreméltó önállóságnak szerepe már el van játszva a visszacsatlást Magyarországhoz ez ország s a kormány ellenére maga hiúsította meg.

De nem önzésből, nem néhány előkelőnek szerepelni vágya miatt. Mélyebb okai vannak. A separatio politikai és vallásos szükség volt s hasznos és szükséges magára az anyaállamra is. Az ausztriai ház uralmának elismerése után nem lehetett ugyan többé az az ambíciója, hogy e részben ezután is hasznos szolgálatokat tehet, de megmaradt azon óhajtása, hogy a mit magának kivivott megtarthassa. Lényegileg protestans állam volt a magyarországitól eltérő közjoggal. Ugy hitte, hogy e kettőben csak különállással biztosíthatja magát.

Aztán az önállóságnak megszokása is járult hozzá. Mert fejedelme nem volt sem vajda sem török helytartó: fejdelem volt, normalis állapotban független, önálló, még Apafi korában is. Ez önállóságért ritkán fizetett többet évi tizezer aranyból s ennek fejében szabadon intézte belügyeit. Lehet, hogy az adó-czim itt-ott visszatetszett s ma sok lenézésre ad okot, igaz hogy már Apafi alatt – midőn pedig egy része hódoltság volt – negyvenezer tallérra emelkedett: de nem nyomasztó volt e, hogy ez adó másfelé a lothringeni herczeggel kötött szerződés után tiszereződött? s nincs e igaza Csereinek, midőn azt mondja, hogy e roppant összeget annyi éven át csak úgy bírta meg, hogy a török uralom idejéből alkalma volt sokat megtakarítani?

A mi a török uralomban nyomasztó, az a török kormányának perfidiája. Erdély hatalmának nevedését bizonyos határok közt türte. Semmit effelett nem akart elnézni. Bethlent, öreg Rákóczyt diadalutjaikban megállítá, ifju Rákóczyt pedig megalázta, kipredálta az országot s egy részét hódoltsággá változtatta. Habár magából Erdélyből egy falu sem volt Várad bukása előtt török birtok, a behódoltatásokat a határszéli basák, az athnamék, portai rendeletek, Chalil és utóbb Piri defterei daczára folytatták, ha az erdélyi végvárok parancsnokai nem tartóztatták vissza. Eleinte ez a Rézszekekből telt ki, de csak a Bánságból s az ezzel szomszédos megyékből, melyek a Zápolyaház birtokai voltak, azonban ebből is 1595-ben Lippa és Jenő visszafoglaltattak, Káránsebes és Lugos pedig megszűntek külön hódoltsági adót fizetni. E várak visszerülésével nehezebben is mentek s ritkábbak voltak a behódolások, mignem a lengyel táborozás után a hatalmas és erős végvárok egy nevezetes láncolata elesett, s Pirinek alkalma nyílt fél Erdélyt váradi birtokká defterezni. Igaz, hogy ily módon teljesedésbe nem ment, de felidézte azon határszéli háborut, mely

eddigelé Erdélyben a ritkaságok közé tartozott, s mely helyett elébb többnyire kiküldött vegyes bizottságok intézkedtek a határszéli ügyekben.

Mert bár a szultán Erdélyt saját tartományának nevezte s fejedelmének minduntalan a jó kormányzást kötötte szívére, ő maga nem mindig volt képes saját basáit, bégjeit kellőleg fékezni. Aztán Magyarország felől is a sok portyázó s utóbb a hajduszomszédság szeretett becsapásokat tenni. E miatt a várak, erődök, palánkok határszéli láncolata folytonos hadi lábón állott, ellátva rendes zsoldos őrséggel s hadban jártas kapitányokkal. Különben azon darabontokon kívül, kik a fejdelem személye körül voltak vagy általa tartattak s az ő zsoldos-csapatát képezték, ritkán volt béke idején más rendes katonasága az országnak, ha csak a székelyeket azoknak nem vesszük, mely egészen katonanemzet volt s a szász városokban levő őrséget, melyet ezek saját költségeiken tartottak. A hadfölkélést az országgyűlés rendezte el, épen úgy mint az adót is országgyűlés vetette ki. Mindkettőt porták szerint a megyékben, egy összegben s meghatározott számban a városokon, a hódoltságról azonban csak a nemesség tartozott felülni. Az ország főtábornoka a mezei hadak generalisa volt, a várkapitányok közt első, sőt egyike a legelőkelőbb hivatalnokoknak a váradi, s miután ez megszűnt, a kolosvári. Előkelő állást foglaltak el a székely kapitány, továbbá a főispán (kettő s több is volt egy megyében) főtsízt, mindannyi a megyének, széknek dandárparancsnoka, melyek alkalom szerint külön is fegyverbe szólíthatók voltak. A Rézszekre e részben többnyire külön végzéseket hoztak. De sem Kővár sem Fogaras nem tartozott a megyék közé, ezek mindenike zászlós uradalom volt – tehát várkerület, külön főkapitánynyal. Maga a nemesség résztvett a táborozásban tehetsége szerint törvény által szabályozott módon. Minthogy pedig a hirdetett fölkelések az egész országra szólltak, ezek ha valami

ok volt rá, országgyűléssé alakították magokat s ily esetben törvényes végzéseket hoztak. Az ilyenmű hadsereg feladatánál fogva tisztán honvédelmi, s kűltámadásra ritkán vagy oly esetben alkalmaztatott, midőn támaszt magokban a hadjáratra kinézett helyeken találtak. De mint honvédelmi szervezet is a rendes hadak tulsúlyát nem tudta fenntartani, ha ezek nagyobb erővel törtek az országra s éleltrevalósága ellen mit sem bizonyít, ha a XVII-ik század két nagy irtó háborúját, melyek elsejét német, másodikát török hadak hozták rá, nem fordíthatá el. Mindkét esetben a küzdelem aránytalan volt.

Daczára e két csapásnak az ország virágzó állapotban volt. Magának az udvarnak országban léte mindre jótékonyan hatott. Ez volt hivatva kárpótlást nyújtani azon csapásért, mely kereskedelmét az által érte, hogy annak világutja Afrika körülhajózása által megváltozott. Így sok előnytől elesett, de másokat viszont nyert, mert kereskedelmét magok a fejedelmek is mozdíták elő s többször magok is – ügynökeik által – résztvettek abban. Ily módon azonban egyik-másik czikk fejedelmi egyedáruvá lett s a szabad kereskedés kimondása részben ez egyedáruk eltörlésére vagy megszorítására vonatkozik – mert vám és harminczad azért csak úgy fennállott. A szászok kizárólagossága ez által csorbát szenvedett s mostgörögök, törökök, örmények, bolgárok, alattvalói a török kormánynak gyakrabban jönnek át. Eleinte azonban ezeknek nem volt nyitva az egész ország s csak Brassóig Szebenig Szászvárosig jöhettek, hol a boltok, utcák meg voltak jelölve, melyekben lerakodhattak. Utóbb megszűnt e tilalmazás s már II. Rákóczy alatt ezek kereskedelmi társaságokat alakítottak. Kereskedelmi jogot ilyeneknek a fejedelem adott. De másfelől ezek, kiváltságok által, még mindig kedveztek a belföldinek. János Zsigmond a külföldi kereskedőket Karánsebesnél tovább nem ereszté be, Báthori István az oláhokat kötelezte portékáikat csak

Brassó városában árulhatni, I. Rákóczy a szebeni s disznódi posztókészítőknak engedélyt adott árúikat mindenféle kivihetni. Épen ily kedvezményekben részültek az iparosok is, kik közül a szászfalukon lakóknak iparendedélyt a szász egyetem adott. Eladás és vásárlás az egész országban belföldinek szabad volt törvény által. Bethlen többet tett: művészeket építészeket, festőket iparosokat hozatott az országba s Alvinczre számos morvát telepített. Előmozdítá a cserekereskedést Velenczével hova fényüzési czikkért nyers anyagokat vittek. Apafi alatt Erzsébet-városába örmény kereskedők települnek. De baj volt, hogy a hazai ipar keveset dolgozott fel, s a kivitel nyers anyagokra szorítkozott. Csak aranyat ezüstöt nem volt szabad feldolgozatlanul kivinni, s a bányák mivélése bizonyos korlátok mellett teljesen szabad. Nagy hátránya volt azonban az iparnak a gyakori limitatio (árszabályzat), mely az országgyűlés jogkörébe tartozott. Másfelől a marhatartás, lótenyésztés az ország gazdagságának jelentékeny forrása volt, s maga a földmivélés is virágzott. Rosz évekre azonban nyomasztó volt, hogy a burgonyát nem ismerték, a kukoriczatermelést, mint a földesurak jogait csonkító, tilalmazák Apafi alatt. Ennek idejében a dohánytermesztés is tilva volt, de a parasztok ilynemű növényeit sokszor pipázó biztosok tépték ki. Azonban iparnál kereskedelemnél örvendete-
sebben emelkedett az irodalom.

X.

Erdély egyházai viszonya a XVII-ik század végeig maradt az, mi volt. Habár cath. püspök tartózkodását a prot. államban törvények tiltották is, egyik fejdelem sem volt türelmetlen s az üldözésnek nyomáira épen nem találkozzunk. Midőn 1653-ban ifj. Rákóczy az Approbatát kodificáltatta, annak folytán megújittatá az e rend ellen hozott törvényeket s azt „sem titkon, sem

nyilván nem admittálandó szerzetnek” nyilvánítá, a mindennapi „példák s ujult nagy okok” következtében. S e fejdelem, kinek neje titkon catholicus, maga pedig türelmes uralkodó volt, a császári s lengyel udvarok beavatkozásai s előterjesztései daczára is végrehajtá e rendeletet. Szászfenesi Mihály a jezsuiták közül, mint megyés pap, egyedül mardhatott az országban, és ez okból Lippai György esztergomi érsek „forrón ohajtván – mint maga írá ez atyának – a kolosmonostori iskola további folytatását,” annak ügyét különös gondjaiba ajánlá. Ugyanekkor kénytelenek voltak a jezsuiták másik iskolájukat, a székelyudvarhelyit is odahagyni, hol azonban a tanítás kevés megszakasztással folyt, s már jelentékeny lendületet nyert, Sámbar Mátyás igazgatása alá kerülvén. E törvények következtében Sámbar eltávozott ugyan Erdélyből, de egyes jezsuiták – mint Kornis Mihály – tovább is lappanghattak s álöltönyben el is türettek. Az idők folytán számuk hova tovább szaporodott, sőt Apafi alatt Monostort is ujlag megnépesíték, s midőn Erdély Leopold uralma alá került, nem volt egyébre szükség, mint hogy álöltönyeiket lerakják

Ily természetü felsőbb pártfogás a megelőzött időkben, nem óvhatta meg a gyulafehérvári ref. iskolát nagy szerencsétlenségektől, melyek más helyre tételét, s belviszálytól, mely hanyatlását eredményezé. Gelei Katona halála után a presbyterianismus terjedni kezdett, s maga Bisterfeld is azok táborába tért. Hivatali utódja Csulai György hasonló ellensége volt e rendszernek. Különb a puritánismusk az angol forradalomban diadalra jutása, s az ottani események nem valának alkalmasok, hogy a fejdelem és főurakkal megkedveltessék a presbyteriánismust, melyet amaz szülőanyjának tekintettek, daczára hogy az özvegy fejdelemné Lorántfy Zsuzsánna pártfogolta, és Medgyesi, mint a legfáradhatlanabb előharczosa e rendszernek, róla irt könyvét (Diagolusát) a fejdelem testvérének

Zsigmondnak ajánlotta, és Gyulafehérvárt egy épen oly eszes mint hatalmas oszlopot nyert az erdélyi irodalom egyik büszkesége, a magasan kora felett álló Apáczai Cséri Jánosban.

Apáczai helység a Barcaságon, volt e nagy ember születéshelye. Tanulmányait Kolozsvárt s Fehérvárt végezte, hol, mint Bisterfeld kedvencz tanítványa, ennek ösztönzésére s példájára az Alstäd Encyclopaediáját leírta s be is tanulta, azon meggyőződésétől vezetve, hogy a biblia megértésére encyclopaedicus ismeret nélkül nem is gondolhatni. Ez eszme vitte a zsidó nyelv megtanulására is, s midőn abban előhaladt, a syr, chaldaei, arab és más keleti rokonnyelveket is önszorgalmán elsajátítá. Gelei Katona az ifju tudományszomját észrevevén, őt az egyház költségén Utrechtbe küldte, hol tanársággal megkínálták, de azt ő nem fogadta el; daczára, hogy itt már meg is házasodott, honába vonzotta szive, melyet hatalmasnak, miveltnek szeretett volna látni. Encyclopaediáját 1653-ban sajtó alá adván, visszaindult s még azon év aug. 29-én, egy szombatnapon, Gyulafehérvárra megérkezett, s e napot teljes életében megbőjtölte. Egy vitatkozása, melyet Utrechtben tartott, tudományossága hírét megalapítá, a visszatérő már azon év november 2-án elnyert Fehérvárt egy tanszéket, melyen nagy sikerrel s tanítványai által végetlenül szeretve a gondolkodást, ékesszólást, zsidó és görög nyelvet s a latin classicusokat magyarázta. Egy vitatkozása az isten tagadók, pogányok, zsidók, s több keresztyén felekezettel a közfigyelmet felé fordítá, s más alkalommal 1654. jan 11-én a bölcsesség tanulásáról értekezett. Ez értekezéssel s némely leveleivel kapcsolatban 1655-ben jelent meg a már két év előtt nyomdába adott „Magyar Encyclopaediája” az összestudományok összege idegen nyelvet nem tudók számára, s épen ezért mindenütt magyar műszavakkal ellátva. Magyar egyetem, magyar tudományosság! e két eszme lebegett előtte, s mig ez utóbbira az első lé-

pést megtette művével, mely valóban az akkori európai tudományosság színvonalán áll, s bár rövid, de alapos képét nyújtja annak, az egyetemet is szóval, írással mindig sürgette. De a tanításban is épen e célból változást akart behozni, s a fennálló iskolai rendszert saját tapasztalatából céltalannak tartva, még 1654. augusztusában heves vitát folytatott ellene. Ily szellemű működése s egész ennek megfelelő tanítása – melyben bevallott főelve a tűz, impetus, kitartás volt – továbbá Logikája, melyet 1656-ban Fehérvárt bocsátott közre s mindenek fölött az egyházi ügyekben nyilvánított presbyteri elvei, számos ellenséget szerzett neki. De a vész, mely feje fölött gyülekezett, csak akkor tört ki, midőn 1655 végén a fejedelmi udvarban egy új hatalmas ellenfele jelentkezett.

Ez Basirius Izsák volt, ki az angol forradalom kiütésekor hazájából menekülván, 1653. nyarán Konstantinápolyba érkezett, hol őt a galatai reformáltak papjokká választák. Itt találkozott Barcsai Ákossal, II. Rákóczy György portai követével, ki fölismerve tudományosságát, mindent elkövetett, hogy honának megnyerhesse s nem szünt meg őt urának ajánlani. A fejedelem kapott az alkalmon s 1654. aug. 24-én kinevezte őt gyulafehérvári tanárnak. Basire elfogadta a meghívást s még azon év végén Gyulafehérvárra érkezett. Bisterfeld 1655. febr. 6-án meghalt. Helyét Basire foglalta el. Ő már kegyencze volt a fejedelemnek, ki fiának Ferencznek nevelését is rábizta. De föllépésével kitört a régi harcz a hierarchia s presbyteri rendszer követői közt. Basire és Apáczai e nagy elvharczot a szenvedélyesség fegyverével vívták, s az udvar maga sem vonta ki magát e versengésekből. Midőn Rákóczy oláhországi hadjáratából visszatért Basire, egy „nyilvános üdvözet”-et nyomatott a diadal emlékére a „fehérvári universitás” nevében s osztott szét megérkezése napján 1655. jul. 26-án. Kevéssel ezután sept. 24-én e fejedelem jelenlétében nagyszerű vitakozás tartatott.

„Tárgyát – írja Apáczai – az independensek s presbyteriek elleni vita tette. E kettőt összekötve, Basire a fejedelmet ellenünk szegény presbyteriek ellen tüzelte, szigoruan intve őt, a fő urakat, püspököket s másokat, nehogy az angol király (t. i. a lefejezett I. Károly) sorsára jussanak.”

Most közbeszólt a fejedelem: ha a tanítók közt independens van, czáfolja meg nyilvánosan. E szavak élet Apáczai teljesen átérté. Kegyelmes fejedelem, jó uram! mondá maga is szigoru de alázatos hangon, soha sem hallottam, hogy köztünk independens volna. S ezt föl sem teszem. Presbyteri, az Van. Részemről magam soha sem voltam independens, nem vagyok és nem leszek soha. Én presbyteri vagyok. Basire tovább folytatta előadását s most a presbiteriek ellen. De, mint Apáczai írja, oly gyöngé fegyverekkel harczolt, hogy czáfolatba ereszkedéstől csak nehezen óvhatta meg magát. De azt még sem kerülhette ki. Midőn Basire szónoklatát bevégzé, nem állhatta meg, hogy a fejedelem ellenére is ki ne nyilatkoztassa, hogy az ellenök fölhozott okok oly gyöngék, mikép egy középszerű presbyteri is meg tudná czáfolni. E nyilatkozat általános figyelmet ébresztett. Parancsot kaptak, hogy a vitát folytassák. Hiába szabadkozott Apáczai, hogy nincs elkészülve a dolog fontosságához képest. Küzdenie kellett neki magának annyiakkal egyedül, czáfolnia kellett mindazon vádakot, melyekkel elveit megtámadták s a kor eseményeit felhasználva, azokat elferdíteni akarák. S ennek fájdalmas érzetében a le nem győzött, de kegyvesztett ember tudósítását e vitáról szent Pál szavaival zárta be: „Az én első magam-mentésében senki sem volt énmellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdonittassék ez bünül önekiek. De az Ur énmellettem állott és engemet megerősített,” (2. Tim IV. 16, 17).

E vita Apáczainak csaknem életébe került. Már korábban el volt vádolva, mint Descartes követője s

presbyteri theolog. A szenvedélyes Basire s az egész ellentábor, bizonyynyal az angol események befolyása alatt, annyira ellene ingerlék Rákóczyt, hogy őt az egyház tornya tetejéről levetessél akarák büntetni s csak Kereszturi Pál a fejdelem udvari papja, tudta a vést fejről elhárítani. Bűnhödni mégis kelle: átteték a kolosvári iskolába.

Basire fényes diadalt ünnepele. De hogy azt a sajtó utján még teljesebbé tegye, a következő 1656-ban kiadta Triumviratusát, melyben a püspöki rendszert, hiveiül Kalvint, Bedát és Zanchiust is bemutatta. A fejdelem pedig megbizta, hogy az egyházi szervezet javítására s a fehérvári egyetemnek akadémiává emelhetésére tervet nyújtson a zsinat elébe: de bár az első tizenöt s az utóbbi huszonöt pontban el is készült, semmi nyoma, hogy hivatalosan tárgyalattak volna. Mert gátlák ebben, azt a nemsokára bekövetkezett események: az ország romlása s az universitas pusztulása, s néhány év mulva, Rákóczy halála után Basire is visszatért hazájába.

A fehérvári iskola egy ideig fentartá még magát, de ismételt dulások folytán megszűnt. A tanítók elszlottak, a tanítványok részint Kolosvártt vonták meg magukat, részint elvesztek. Amazok menhelyet találtak a kolosvári iskolában, mely Apáczai oda érkezésével szokatlan lendületet nyert. Ő volt tulajdonképen, ki ez iskolában a felsőbb tudományokat meghonosítá. Büntetésből oda téve (1656), mint olyan intézetbe, hol csak elemi dolgok tanítatnak, tanítványai egy része követte s ő beköszöntve egy beszeddal, melylyel az iskolák szükségességét mutatta meg (kéziratban), tüstént a theológiát, természettant, napkeleti nyelveket, számtant s Justinian törvényeit magyarázta. Ezenkívül szervezte az alsóbb iskolákat az eddiginél helyesebb rendszer szerint s tanártársai Porcshalmi és Csernátonival annyi erélyt fejte ki, hogy az intézet a fehérvárinak és sárospatakinak, hol kevésse azelőtt (1653–4)

Komen, e század egyik leghíresebb paedagogusa, hozott be új rendszert, versenytársa lett. Itt sem feledkezett meg kedvencz tervéről, egy erdélyi egyetemről, melyet már Encyclopaediájában buzgón sürgetett s melynek hiánya e felkiáltásra birta: „műnekünk vallásunkon való fejlődünk, bő országunk vagyon s hol az akademia?” Egy tervet nyujta be Barcsainak, melyben kimutatta, hogy a fehérvári gazdag jövedelem elegendő egy olyannak felállítására: de a melynek létrejöhetése a bekövetkezett időkben lehetlenné vált. Új működési helyén csak három évig élt. Meghalt (1659-ben) aszkóban. „Isten ebből az ostoba háladatlan magyar világból kivette, mely ő reá méltatlan volt,” mondja a nevét mindig tisztelettel említő Bethlen Miklós.

A nagy tatár dúlaskor Kolosvárra menekült fehérvári deákok tanáruk a theologiai munkáiról is elhíresült Vásárhelyi Péter előadásait az ottani intézet épületében, de annak növendékeitől elkülönítve hallgatták. Csak midőn sok hányatás után Apafi uralkodását megszilárdultnak látá, gondolhatott végre rá, hogy az intézetnek más, saját lakhelyet keressen. Midőn e fejdelem 1662-ben Kolosvár ostromára, mint a melyben német őrség volt, ment, kocsárdi táborában főrendjeivel azon tanakodott, ha visszavigye-e a Bethlen-collégiumot Fehérvárra, vagy Nagy-Enyeden, mint saját urodalmi központján, a hol már korábban is virágzott egy iskola, helyezze el? Ez utóbbi határozattá levén, a fejdelem okt. 6-án költ rendeletével megparancsolá, hogy a kollégiumnak e kastélyban levő házai kiigazittassanak, újak építtessenek. A városiak, kik már régóta törekedtek kivívni függetlenségöket, ennek meggátlására mindent elkövettek, s valóban e végrehajtást két évig feltarták. Csak 1664-ben, fejedelmi parancs következtében, s a várossal kötött egyezés folytán, költözhetett át az intézet, mely azóta Bethlen János korlátnok, mint főgondnoka alatt újabb virágzásnak indult. Ugyanazon, mint író és statusférfi is kitűnő emberek-

nek köszöni alapítását a székely-udvarhelyi nagy iskola is (hol azelőtt már e század eleje óta volt alsó iskola), ki azt 1674-ben gymnásiummá alakítá. Első tanára volt Letenyei Pál.

A vihar csöndesültével Fehérvár is megnépesült, s iskolája sem maradt üresen. II. Rákóczy György halála után neje Báthory Zsófia s fia Ferencz áttértek a kath. vallásra. A fejdelemmé, ki a reformáta vallást csak szinből vette fel, most attól megszabadulva, annyival türelmetlenebbé lett. A Sárospatakon, mint székhelyén levő kollégiumot 1671. októberben kényszeríté elhagyni e várost, minek következtében a tanítványok nagy része, Posaházi János és Buzinkai Mihály nevű tanáraival, Debreczenben keresett menhelyet, onnan a következő év tavaszán Apafi Mihály fogadta be s adta át nekik a fehérvári épületeket, gondoskodva ez alkalommal a főurakkal jöendő ellátásukról. E helyen az iskola nyugodtan maradt negyvennégy évig.

A reformáltak ezen időkbén még más két gymnásiummal is birtak, a szászvárosival, mely a Barcsai-család által alapítva, az enyedinek volt particulája, s a zilahival, mely e város által 1630-ban alapítva, félbeszakasztás nélkül folytatta működését. A szászok szebeni intézete Zaban és Pancratius alatt e században virágzása tetőpontján állott. De annyival nagyobb szerencsétlenség sújtá a brassai gymnásiumot. 1689-ben apr. 21-én a város e lángok áldozatja lett, s azzal együtt a templom, iskola és gazdag könyvtára is. Az iskola eloszlott, s többé – habár a következő században kezdett emelkedni, régi fényét nem érte utól. A kisebb besztercei, segesvári s medgyesi középiskolák, felállítva e század elején, csak lassan s inkább a következő században kezdtek emelkedni. Ellenben a nép vagyonsága s a papságnak befolyása által a falusi iskolák jó karban voltak, mely annak mivéltségét bizonynyal nagy mértékben mozdítá elő, s mondhatni, az egésznet vagyonos középosztálylyá alakítá.

A háborus idők folytán sokat szenvedtek az egy-ségshivők is s számok 1660-ban új, még szomorubb álla-potu hitsorsosokkal növekedett. X. Károly svéd király támadása alkalmával, mikorra esik Rákóczy invasiója is Lengyelországba, 1657-ben mint szövetségesi, egy-házaiktól és iskolaiktól megfosztva, ez országból szám-üzetének. Nagy részök a protestans európai államokba menekült, 380-an Erdélynek vették utjokat. De egy rabló katonacsapattól utólérve s javaiktól megfoszt-va, ezek is elszéledtek. Csak mintegy 30 család érte el Erdélyt: koldusul, nyomorultam. Hitsorsosaik rakott szekerekkel mentek eléjük s úgy fogadták őket, kik részint Kolozsvárt, részint Bethlenbe települtek le. A magyar anyaegyházban ezalatt új baj támadt. 1661 nyarán, a csak pár hó előtt megválasztott Járai János püspök meghalván, a háborus idők miatt zsinatot nem tarthattak s helyébe újat nem állíthattak egyházaik élére. E szomorú állapotnak Koncz Boldizsár meg-választása (1663. oct.) vetett véget, mivel egy erélyes és lelkes ember ült a főpapi székbe. Tiszteletreméltó tevékenységet fejté ki az elpusztult egyházak és isko-lák újraszervezése körül, és hivatalának tekintélyét fen is tudá tartani. Midőn az 1676. nov. országgyűlés Fehérvárott kétségbe vonta, ha vajjon neki, mint püs-pöknek van-e joga megjelenni? ő palástját és süvegét kiküldvén, mint nemes hazafi az ország rendei közé ült. Midőn Erdély Leopold uralma alá került, ez hit-levelében a négy bevett vallás szabadságát is biztosítá. Ezen alapon a katolikusoknak a tordai (1693. jul. 22) országgyűlésen átadatott a kolozsvári unit. iskola, s a mellette levő ref. templom; az elsőbbeknek a katholi-kusok s unitáriusok összetett költségén három épület vásároltatott meg iskolának. Nemsokára új csapás érte iskolaügyöket. 1697-ben a piacsori unit. főiskola s egyház a lángok áldozata lett, de Dimény Pál iskola-igazgatójuk még azon évben elindult Belgiumba és Hollandiába s onnan 1698-ban 9000 tallér segélypénz-

zel tért vissza, melylyel azokat föl is építették. Ugyanezen évben a bölöni zsinat meginté a kolozsvári lengyeleket, hogy szertartásaikban magokat a magyarokéihoz alkalmazzák: de azokkal való teljes egyesülések csak egy század mulva (1703) ment végbe.

A keleti egyház csak megtört vallás volt. Püspökjök a reformált püspöknek volt alá rendelve, s kevés önállósággal birt. Áttérítésök azonban nem erőszakoltatott. Nyomdáik már a XVI. század második felében voltak, azonban ezek mindössze hét vallásos tartalmu munkát állítottak ki, s a következő század sem gazdagabb, melyből 17 nyomtatványt tudnak felmutatni. Ez időben, hogy a ref. vallást köztök terjeszthesse, Bethlen Gábor állított fel számukra új nyomdát, melyen vallásos és istentiszteleti könyvek nyomassanak. De azok (káté, négy evangyelisták könyve) csak a Rákócziak alatt fejeztettek be, s bár az első ellen a moldvai metropolita tiltó rendeletet tett közzé, elterjedtek anélkül, hogy valami nagyobb eredményt idézhettek volna elő.” Az oláhok közül a mármarosiak, protopópájok Petrasku Simonnal, II. Rákóczi alatt 1652-ben, Csulai György püspöksége korában, a reformáltakhoz állottak át, s Fogarasi István Lugosi reformált oláh pap lefordítá a kátét, zsoltárokat. Ezen félszázadban a katolikusok és reformáltak közti vita, mely már-már elszunyadtnak látszott, Magyarországon és Erdélyben új tüzet kapott, de kül okok is hatottak rá: legalább azon szavak, melyeket Czeglédi István egy 1663-ban kiadott könyvében az olvasó figyelmébe ajánl: rakosgasd elmédben ezt innen: kit Isten igaz idvezitendő hittel megáldott, nincs ég alatt olyan respectus, melyért Krisztusát megtagadja,” nem volt vonatkozás nélkül a Báthori Zsófia és Rákóczy Ferenez áttérésére. Már első munkái egyikében, bár elburkoltabban, megtámadá az áttéréseket. Feleletje (1659-ben) a nagy pénteki ostromozás felül való kastigálására párbeszéd alakjában van írva Malach és Melach között, s mint maga írja a

lapok feliratán, két kath. között üstökvonás, „kik közül egyik csekély elmét kezdett viselni” a protestansok iránt, természetesen Malach a tudós Melachnak ezen Jonáthánja” s még természetesebben a diadal az övé lesz. Egy későbbi műve, a Barátságai dorgálás (1663) már nyiltabban beszél. „Mi oka, hogy ma ennyi hitszakadás vagyon?” s e kérdést fejtegetve rozsul takart célzattal említi páter Sámhárt, kinek tulajdónitja, hogy „egy erős kolomista főembert (Rákóczy Ferencz) a maga pártjára hajtott.” De most nem bajlodik vele, nem a kath. főurakkal, kiknek botrányt sem akart szerezni. „Mert Istentől függ, ugymond, a vallás igazsága, nem őtőle, ő csak a rozsdától tisztogatja Isten fegyverét.” Felkutatta a legnagyobbat, a legfőbbbet azok közt, kik vallásának ártottak, Pázmán Pétert s azon „Nyolcz okokat,” melyekkel egy főur hitváltoztatását indokolá, czáfolja párbeszédék alakjában „egy elhajlott pápista” s „erős kálvinista” között. Bár higgadtabb a a gunynevek osztogatásában fukarabb kortársainál, de nem állhatta meg, hogy egy-egy oldaldőféssel meg ne emlékezzék páter Sámhárról, kivel a polemia már ez időben javában folyt, s ki jezsuita volt és Pázmánt választá mintaképeül. Mint térítő és mint író működött, a habár tagadni nem lehet, hogy némi szerencsével járt mindkét uton, de az is bizonyos, hogy se egyikén se másikon nem mérközhetik amannak lángeszével. Munkái polemikus tartalmuak, sok ismeretet árulnak el, s a dialectica élesfegyverét nem ügyetlenül forgatják. Azonban neki egy magának kelle, csaknem támogatás nélkül, heves vitákat kiállani három hatalmas támadó, Czeglédi – kiről fenebb szóltunk – Posaházi pataki professor és Matkó ellen. E versengők munkáiból ma már egy kis könyvtárt tudunk felmutatni, de e polemiák, azon tudományos és nyomos alap mellett is, mely bennök föltalálható, kevés vigasztalót nyujtanak. Bizonyos tekintetben sárral-dobálásnak nevezhetők. Íróiknak nem volt elég az ellenfélt leverni; munkáik

telvék sértő kitételekkel, a gunynevek oly halmazával, mennyit csak a féktelenségig korlátlan sajtó korában, a féktelenségig zaklatott szenvedély teremhet. A vita egész heveségében akkor kezdődött el, midőn Sámbar egy pár polemikus munkája után („Kálvinistaság Ujsága,” „Kancsalok Okulárjok”) a nagy zajt ütött „Három üdvösséges kérdés”-ét (1661. 1-ször protestansok? 2-sz. Catholikusok-e az igazhivők? 3-sz. Melyikök ellenkezik a szentirással?) kiadta. A vallás iránti közérdekeltség nem engedé, hogy e kérdések feleletlenül maradjanak, mit az is szított, hogy ugyakkor (1661) Patakon a Rákóczy engedelmeből jézsuiták települtek le. Először egy kis névtelen munka czáfolta 1664-ben azokat: mintegy előcsapata a későbbi ugyancsak terjedelmes irományoknak. A következő évben Wölflin Kristóf bocsáta ki ellene (mint Mátyás mondja, a magyar reformáltak felszólítására) egy munkát, de márban Posaházi a sárospataki professor is kiállt a küzdterre Summás választételevel, ki ebben nyíltan plagiummal vádolá Sámbart azon reminiscenciákért, melyek hangosan emlékeztetnek Pázmánra s kivel már volt Sámbarnak más pere is. Most a negyedik harcos Matkó lépett föl 1666-ban Fövényen épült ház romlása című könyvével, felhiva lévén, mint maga mondja, erre Sámbar által, ki diákja (a Henczi Miklós fia) által könyvét megküldé neki, a válaszolásra egyenes felszólítással.

E támadások ketteje, a Matkó és Posaházié ellen 1667-ben választ bocsátott közre Sámbar „A három idvességes kérdésre a luther és kálvinista tanítók mint felelnek? ugy a mint Matkó István mondja X., ut Tök.” Matkó sietett a választételel legkivált azért, mert Sámbar szemökre hánytá, hogy csak hosszas rágódás után tudnak valamit létrehozni, s midőn ő a könyvet Zilahon 1668. márcz. 12-én kapta meg, a 460 negyedrétt lapnyi sűrű nyomatú válaszát azon év máj. 24-re elkészíté, s mivel Sámbar őt bányásznak nevezte, ő is Bá-

nyász-Csákánynak czimezte iratát. A csákányozáshoz jól is hozzálátott s tagadhatatlanul minden kiméletlen kifejezései mellett is sok elevenséggel és elmésséggel. Ugyanez évben e viták köze, melyek annyival sajtáságosabbak voltak, mert kettő a versengők közül – Sámbar és Posaházi – egy városban egy patronus védelme alatt lakott, új hang vegyült. Váradi Mátyás orvos és kezdivásárhelyi pap, ki akadémiai utját a Béli Pál költségén tette meg, kiadta Égőszövétnékét, melylyel a „Baal Isten” oltára lángját támadta meg... utolsót egyszersmind e hitvita sorában. Csak tizenegy év múlva jelent meg Tolnai F. István orvos és kolosvári professortól Kalauz cím alatt egy katolikusok ellen intézett terjedelmes munka a nélkül, hogy föléleszthette volna a versengéseket,

Kivülről jövő események némiták el a hangokat. Magyarországból erőt vett a visszahatás. A tevékenyebb izgatók egyike Wittnyédi István vádoltatott, hogy néplázítási törekvéseit protestáns papok segítségével akarta elérni. Ennek bebizonyítására leveleket koholtattak, melyeket a pozsonyi törvényszék igazaknak fogadott el. Rákóczyné példája, ki (1671) Patakról elüzte a reformáltakat, nem maradt utánzatlan a főurak és nemesek részéről, kik néha nem elégették az elüztést, s annyival büntetlenebbül, mert három pozsonyi törvényszék (1672, 3 és 4-ben), támaszkodva a Wittnyédi-féle most említett levelekre, kiméletlen eszközökkel ellenreformációt kísértett meg, s az ellenálló papokat gályára hurczoltatá. Sokan a nemesek, főurak, a papok közül Erdélyben kerestek menhelyet s valóban találtak is s az utóbbiak egy általános és erélyes hangon irt latin nyilkozáttal: Apológia ministrorum (1675), határozottan elutasítják magokról azon vádat, mintha összeesküvés részesei volnának s a Wittnyédi-féle leveleket koholmányoknak állítják. Ehhez van mellékelve Bethlen Miklósnak egy nyílt levele, hasonlóan e czélból írva, ki alaposan kitisztítja magát azon vádak alól,

mintha Wittnyédivel ily czélzatu összeköttetésben állott volna. A papok Erdélyben folytaták működéseiket, s némely Magyarországon be nem végzett nyomtatványaikat itt fejezték be, s csakhamar tevékeny tagjai lettek az erdélyi irodalomnak, és habár 1681-ben a tízéves üldözés enyhülni kezdett is, többen itt maradtak, tevékeny részt véve egy egyházi polemiában, mely magában Erdélyben folyt le.

A presbyteri rendszer fölötti vitáknak a küzdő vezérek halála s Felső-Magyarország, mely annak főfészke volt, és Erdély nyomorai jóformán véget sem vetettek, s végmaradványainak teljes megsemmisítésére az 1671-iki zsinaton hozott azon végzés, hogy a „presbyteri és episcopalis nevezgetés, mint a mely különözésre, szakadásra nyit utat,” szigoruan tiltatik, még jóformán el sem hangzott, midőn új és más alaku versengés kezdődött, mely a hit tárgyait támadja meg, s míg amaz csak az egyház kormányzatán, ez magán a vallásphilosophián akart változtatni.

A versengésre Deési Márton adott alkalmat. Ez, mint az utolsó Bocskai mostoha fiának nevelője, ura kegyét annyira megnyerte, hogy ez őt saját költségén külföldi egyetemekre küldte. Leidában Cocceust hallgatta, s négy éven át körében maradt, hogy azon új eszméket, melyeket tanítója terjesztett, annál jobban elsajátíthassa. Visszatérvén honába, eleinte Kezdivásárhely papjává lett, majd onnan Enyedre vitték professornak a főtanodába, mint már elhiresült theologust. Itt kedvencz terén mozgott. Tartózkodás nélkül hirdette Coccejus nézeteit a szentírásról s Istenneli szövetségről. S csakhamar akadtak követői s nem csak tanítványai hanem tanártársai közül is, kik hasonló elveit terjeszték s nézeteit hirdeték. Ezek Csernátoni és Pataki.

Csernátoni Pál, származására nézve székely s a fiatal Bethlen Miklós utitársa, ennek német, francia, angol és belga földön tett utazásában, eleinte Kolos-

vártt tanítá az ékesenszólást, mely külföldi utjából visszatérve Enyedre választák meg számtan és philosophia tanárává, hol hittani kérdésekben Deésivel tartott, míg a philosophiában Descartes rendszerét ültette át.

A harmadik Pataki István a belga akadémiákat a Bánffi Dénes költségén járta meg s mint ilyen Kolosvárt tanárkodott, eleinte a nyelveket és philosophiát, majd a theologiát tanítva: ez utóbbiban a Deési nyomdokin járva.

E három ember tanítmánya sokak szemében szálfka volt. Már a Descartes philosophiai rendszerének terjedését is rossz szemmel nézték, s az Aristoteles bölcseszétéhez makacsul ragaszkodó Posaházi egyik tanítmánya Eszéki István 1066-ban Utrechtben „Igazság első védelme” czim alatt egy latin értekezést adott ki ellenök. Annyival gonoszabbnak tarták a Coccejanismust. Egy lépésnek hitték ezt a socinianismus felé, melytől az orthodoxus papok annyira félték, s mely ellen még most is keserű harczot folytattak, különösen Apafi udvari papja Tofeus Mihály nem szünt meg urát ellene határozott föllépésre ingerelni, s annyi sikerrel, hogy 1673-ban mindhármukat Fogarasba felrendelték, mint ujitókat a hittan és philosophiában, hol ez ügyben junius 15-ére Radnóthra egyetemes zsinat hirdettetett. Az ideig teljes hallgatást rendeltek nekik.

A zsinat meg is tartatott a kitüzött napon és helyen. „Jelen valának itt – mond Bethlen János – az orthodoxus vallás mind papi mind világi hivei közül a legtöbbben, kik befolyások vagy tudományoknál fogva tekintélylyel birtak.” Ki legyen a zsinat elnöke? ez volt a vita tárgya. Apafi Mihály biztosa, ebben a papok is megegyeztek, de Apafié az egyház fő pártfogójáé s nem az erdélyi fejdelemé (ki idő váltával tán idegen vallásu is lehet). Majd a kérdés merült fel, kik döntsék el a dolgot? a papok azt akarák, egyedül ők, a világiak magok is beakartak folyni. Végre abban egyeztek meg,

hogy a papok magok gyűljenek össze a radnóthi templomban s Rhédei Ferencz mint az Apafi képe elnöklése alatt vitassák meg az ügyet, azonban végeldöntésre a palotába terjeszszék fel, hol a fejedelmen kívül a papok és világi urak is jelen lesznek.

Isteni tisztelet végeztével megkezdődött a papok tanácskozása. „Kihallgatatlan el kell ítélni a professzorokat! vélekedék egy hevesebb s türelmetlenebb töredék. „De e papok a vádlók! egyuttal hát bírák is nem lehetnek,” mondák a tanárok, s midőn a mérsékeltebb párt is e mellett nyilatkozott, hittani vita kezdődött a vádlók, jelesül Tofeus és Posaházi s a vádlottak közt. A végzés, melyet e nagy zajjal kezdődött gyűlés hozott, bizonyosságot tesz, hogy a vitában a professorok voltak győzelmesek. „Deési és Pataki – így hangzott az – nem a hit dolgában, csak némely pontokban követék Coccejust. De az első, ki fő és makacsabbnak látszott s a parancsolt hallgatást sem tartá meg, megfosztatván professorságától, valami papságot nyerjen. Az utóbbi professor maradhat, azonban mindkettő kötelezi magát, hogy jövőre ily botrányt okozó kifejezésektől tartózkodni fog. Csernátoni pedig magyarázhatja a Descartes philosophiáját, a bölcselkedési jogtól senkit sem foszthatni meg. A kinek nem tetszik, irjon ellene.” A határozatot a palotába a papok heves ellenmondása daczára is fölterjesztvén, a világiak sokképen enyhíték. Jelesül a professorok térítvény adása nélkül megmaradtak hivatalukban, de megintettek, hogy csak akkor, ha jövőre sem tartóztatják magokat hasonló visszaélésektől, fognak hivataluktól elmozdítani. E határozatot – írja Bethlen Miklós – nagy részben Kovásznai Péter püspök „moderatiójának” Bethlen János, Kapi György és Bánffy Dénes pártfogásának lehete köszönni.

Midőn a radnóthi zsinat Csernátoni czáfolatát a sajtóra bizta, újabb s annyival mérgesebb vitára nyitott utat, mely kevés dolgot adott ugyan a sajtónak, s

inkább csak kézirati munkákat idézett elő, talán mert nem találkozának pártfogók, kik ily benső ellenkezések napvilágra jöttét előmozdították volna, de a tan széken annyival tüzetesebben tárgyaltattak, mert ama zsinat végzésével Posaházi sehogy sem volt megelégedve. Egy ideig ugyan még nem lépett föl az ott felmentettek ellen, azonban 1685-ben egy latin munkát adott ki ellenök. „Azon hypothesisok és állítmányoknak (Syllabus Assertionum) gyűjteménye, melyekkel némely új bölcsekedők Belgiumban, Magyarországon s Erdélyben az iskolákat s egyházakat zavarják, saját irataikból összegyűjtve s jegyzetekkel ellátva,” melylyel mint Aristoteles követője s Descartes-istákat akarta lefegyverezni. Czáfolatát megjelenésével egy időben adta ki – de csak kéziratban – Deési Márton. Ennek enyedi tanítványai ugyanis azon fehérvári deákoktól, kik Kolozsvárra a nyomdába vitték, lakmározás közben megkeríték leirták, annélkül, hogy azoknak erről csak sejtelve is lett volna. Deési tagadta amaz idézetek helyességét. Ugyanakkor a Coccejus elleneit támadta meg egy világi ember Hegyesi István hasonlóan kéziratban maradt munkájával, míg magához Coccejushoz Szentgyörgyi Dávid dévai pap intézett levelet. Annál keményebben ostromozta őket, habár csak kitérésekkel, Tofeus szónoklataiban, melyeket többnyire a fejdelem jelenlétében mondott el. De a tér, melyet a foederálistica honunkban nyert, jelentékenységből csakhamar alászállt, miként külföldön hőse kora halálával, s annyi tért sem tudott megtartani, mint a presbyterianismus: daczára, hogy törekvése a theológiát a philosophiai kutatások tárgyává tenni nem volt épen sikertelen.

Másnemű s inkább csak a szertartásokra vonatkozó egyházi ujításokat sürgetett Csengeri István, hasonlóan tanítványa Coccejusnak, előbb kolosvári, azután fogarasi pap, utóbb enyedi professor, ki munkás és szorgalmas életét mint esperest a marosvásárhelyi zsinaton

1671-ben végezte, miként ama katona; ki a csatatéren karddal kezében hunyt el. Az egységhevők elleni szóvitákban tevékeny résztvett s e vallás hívei közül sokat áttérített. Ezek ellen a polemiák ez időben mindig folytak s különösen a korábbi fejezetekben említett Csanádi, Hunyadi és kívülök Arkosi munkáit czáfolták. Enyedi Sámuel orvos eleinte váradi, ennek elpusztítása után enyedi professor s Rhédei Ferencz pártfogoltja, még a hollandi egyetemeken létében (1652) adott ki egy vitatkozást a szentlélek istenségéről s egymást ugyane tárgyról, hasonlólag akadémiákon létében ifj. Gelei Katona István, a püspök öcscse; majd Jászberényi Pál eleinte a Rákóczy Ferencz nevelője, utóbb Londonban egy közkedvességű iskola tulajdonosa (itt, mint Bethlen Miklós írja, elleneitől beadott méreg által veszett el) kiadta latinul 1662-ben a Sociniánismus megvizsgálását, melylyel a szentháromság tanát érvényesíté. Szathmárnémeti Mihály, ekkor egyik legvilágosabb fejű theologus, számos hittani s versengő munkákat nyomtatott s hagyott kéziratban hátra. Az igazság próbaköve s annak nyert pere polemikus tartalmu munkáin (Kolosvárt 1672) s némely praedikációkon kívül, melyekkel részint a Jézus örök Istenségét védelmezi, részint Enyedit czáfolja, az egység-hítűek ellen intézett könyve: Az egy isteni állatban lévő három isteni személynek mutató tükre (1673) egyike a legolvasottabbaknak korában. Ily tartalmuak lehetnek: Nabugodonozor nagy álló képe; Evangéliomi igazság sajtója, melyben egy Sodoma hegyén termelt szőlőgerezd megsajtoltatik; Reformáta vallást oltalmazó paizsocska. – A részvéten kívül, mely a hontalanoknak Erdélyben új hazát biztosított munkássága és tudományossága csakhamar tekintélylyé emelek főként a polemia terén, hol, mint bonczoló, ellenei tanát merev hidegséggel szedte szét. Osztozott vele a köztiszteletben, habár ellenkező irányt követett, kolosvári paptársa Sárpataki Mihály, ki ugyanott 1681-ben

Noe Bárkája című művel lépett föl az egység hívők ellen, s a háromság tanát 22 magyarázattal világosítja, a melybe „beszállani Noe-nak lelkével kényszeríté a háládatlan világot.” E versengésbe beleelegyedett nem sokára ugyanazon Hegyesi István is, ki, mint láttuk, a Coccejanusok mellett fogott tollat. Itt az unitáriusok ellen bizonyítására a háromság egy örök istenségének írta könyvét: A kegyesség nagy titka (1685) eleinte nem is szánva sajtó alá, mint magános tanulmányozások eredményét, hanem némely unit. főurak gunyja által mintegy kiadására kényszerítette „nehogy hallgatása isten szent ügye felőli kétségbeesésre magyaráztassék.”

Az erdélyi hitvitázó irodalom e három főiránya a modorban is, melylyel a polemiát kezelte, lényeges eltéréseket mutat. Míg a katolikusokkal folytatott versengés a türelmetlenség s gyűlölködés képét állítja előnkbe, míg a reformáltaknak egymással folytatott vitája leginkább bölcséleti, bár korán sem mérsékelte, az egység hívők elleni polemia ment a gyűlölködéstől.

Még gazdagabb s kiterjedtebb volt maga a tudományos theologiai irodalom, mely virágzásának s fejlődésének tetőpontját érte azon fejdelem alatt, ki, mint író, maga is szép sikerrel próbált szerencsét e téren azon időben, mely erre teljesen alkalmas volt, s oly férfiak által, kiket Katona és Medgyesi méltó utódainak tekinthetünk. De ez gondolhatólag csak a protestánsokról áll. A katolikusok theologiai irodalmát az országon belül csak Haller Jánosnak „A békességes türesnek Paizsa” (a csiki klostromban 1682.) s az országon kívül a székely származású Illyés András szebeni prépost s 1696. óta címzetes erdélyi püspök képviselte. Az első szerzője fogarasi rabságában írta, és előbeszédében a magyar nyelv emelését buzgón sürgeti, míg ez utóbbi nagy tevékenységet fejtett ki az irodalmi téren. Néhány év alatt 28 munkát írt, melyek közül 1696-ig 22 látott világot, s melyeket kora tudósai s a közvélemény egy-

aránt jeleseknek magasztaltak. Latinok és magyarok s egyházi szónoklatok és szentek életei. De ezek nem Erdélyben láttak világot, habár e korban nem tartozott a szokatlan dolgok közé, hogy magyarhoni férfiak ott nyomassák ki műveiket, mint erre alkalmasabb s elterjedhetősöket is könnyebben előmozdító helyen.

S valóban, ha e kor protestans egyházi irodalmának külnagyságáról elterjedtségére következtetünk, ha az írók számával aránylagosnak hisszük az olvasókét, az eredményt meglepőnek találjuk. Az íróknak és munkáiknak egész hosszú sorát tudjuk felmutatni, számra nézve többet, bel becsre nézve sem alábbvalókat a korábbi korszakok termékeinél. A philosophiai irány, mely már e század elején jellemzé az irodalmat, mint általánosabbá lett, mind jobban elterjedt, s annyival inkább, mert arra is iskolákban különös gond fordították. S a mint ott az aristotelesi ellenében új irányok keletkeztek, a mint Descartes felállítá a maga tételét, mely a rationalismus alapkövét teszi, s az angol és belga egyetemeknél valamely újabb mozzanat fölmerült: azok nem enyésztek el nyomtalanul. Már az iskolákban megkezdett azok terjesztése, s tanáraik egy vagy más philosophiai jelszót tűztek ki zászlójukra. Így vallá magát a fehérvári iskola a Sáros-Patakról oda menekült tanárok alatt Aristoteles hiveinek, így követte Enyed Descartest ennek tanítványai alatt. De semmi sem mutatja annyira a hittan hatalmát, mint azon körülmény, hogy az egyház szolgálai a fejedelmek s főurak visszaéléseit a szószéken rendes megrovásaik tárgyává tették. Azonban térjünk át magára az irodalomra, melyből csak a legfontosabbat emelhetjük ki.

Az század második fele első tizedének mozgalmas képét találjuk: Nagy-Ari Benedek, eleinte borosjenei, majd kolosvári pap „Igaz vallásu keresztyénje” (1651) a hit alapját a szent írásból magyarázza ki. Fogarasi Ferencz, vizaknai majd karánsebesi pap „Kis keresztyén” (1654) czim alatt egy kátét fordított angolból. Pápai

Páriz Imre, egy kereskedő fia, dézsi, majd fehervári udvari pap „Keskeny ut, mely viszen az életre” cím alatt egy kis könyvecskét adott ki, s majd az első kiadás elfogytával 1657-ben „meggondolván, hogy mind ennyi szomorú és háború-szélvésznek habjai közt is jó dolog volna az Istent keresni” újra kiadta. Ugyancsak a hit ágazatiról szóló „Dávid Parittyáját” Uzoni Balázs bonyhai iskola mester s majd dévai pap németből lefordította s kiadta 1658-ban. Ez évben végezte be rab-ságában „Krim országában, Bakcse-szárai városa felett levő kősziklákön épített, a mint névvel, úgy valósággal is kaloda nevű zsidó várban.” Kemény János, a későbbi fejedelem, Gileadi Balsamom-át, a zsoltárok magyarázatát s adta ki a köv. évben. E munka szerzője, elfogatása előtt, a szónoklat és politika mezején szerzett babérok, nyomorában most a vallás karjai közt keresett vigaszt, s elzárva és távol honától alapos theologiai készülséget mutatott fel: mi bizonyosággal szolgálhat, hogy főuraink teljesen a kor tudományosságának színvonalán állottak.

A második tized s a kor egyik legtudományosabb írója Vásárhelyi Péter, kezdivásárhelyi születés, majd a fehervári iskolának ennek aranykorában növendéke, utóbb tanára, kitűnő philolog, s mint ilyen, jártas több keleti nyelvekben. Latin szerkezetű munkái *Politia Ecclesiastica* s egy pár *Exegesis* kéziratban maradtak. Épen ily szorgalmas s mint Vásárhelyi, oly rövid életű volt Batai György is, ki tanulmányait Franekerában végezte s visszajövén kolosvári rectorrá s majd pappá lett. Munkái: „Az üdvösséges élet megismerése”; – „Bűnöket elhagyók vigasztalása”; „Lelki próbakő (egyh. szónoklatok) stb.” inkább a népszerűsített theologia körébe vágnak, s Szebenben 1665 és 66-ban jelentek meg. De nem jelenhetett meg a Coccejanus Csengerinek „*Politia Ecclesiasticája*”.

A harmadik tized legtermékenyebb volt. Egy világi ember, Belényesi Ferencz, Apafi fejedelmi jószágainak

főfelügyelője „Lelki áldozatok” czim alatt (1670) ima könyvet bocsátott ki. Egyik legmunkásabb s alaposabb-írója volt e kornak Szathmárnémeti Mihály, kinek hittani versengéseit már említettem, s ki e tized folytán és a bekövetkező elején a hittani munkák egész sorát bocsátá közre: Halotti centuria (száz halotti beszéd 1684). Evangéliumi Dominica s annak todalékja (1675–86) egyházi szónoklatok; Mennyei tárház kulcsa, imakönyv; Soltárok magyarázatja stb. Tudományos, de abstract dogmaticus munkák. Imakönyvét sokszor utánnyomták s ez napjainkig fentartá magát. Apafi Mihály „Isten kegyelméből Erdélyországnak fejedelme, Magyarország részeinek ura, és székelyeknek ispánja” – mint maga írta magát alá – Wendelinnek a keresztyén isteni tudományról irt két könyvét (egy több mint ezer negyedréte lapnyi terjedelmes munkát) lefordítá s 1674-ben kiadta. Az előszóban – mely tiszta és nemes kedélyének, vallás- és hazaszeretetének tolmácsa – elmondja nézeteit az igaz boldogságról s annak keresése és feltalálásáról. Éles észszel czáfolja a módokat, melyekkel ezt elérni törekeshnek. Ő részéről ezt az Isten törvényeinek vizsgálatában és követésében keresi. Idéz fejedelmi példányokat, kik hasonló véleményben voltak, s záradéku a „keresztyén magistratus tisztit” számítja elő. „Mi is – írja teljes önérzettel – annak előtte is, de mióta Isten kegyelmességéből sanyaru, nyomoruságos és vasas kemény rabságunkból kiszabadulván, az erdélyi hazának igazgatására előállítottunk, tehetségünk szerint az Istennek dicsőségét, minden rendes módokat s utakat elkövetvén, szivesen előmozditni igyekeztünk: az eklézsiákban és kollégiumokban, költségünknek semmit nem kedvezvén, nem csak hazánk tudós fiait, hanem a szomszéd országának is sok érdemes embereit, nekik hivatalt adván és tisztességes fizetést rendelvén, hogy azoknak serény forgolódások által az alattunk való népet az Istennek üdvességes ismeretében jobban épithetnők, helyeztet-

tük. Innét jött, hogy magunk is az Istentől vett talentum szerint, szoros gondjaink között, fáradságunkat s munkánkat nem szánván, ez nagy tudós Wendelinusnak ... könyvét magyar nyelvre fordítván ... magunk költségünkkel világ elibe bocsátottuk.” A fordítás sikerült, folyékony a „magyar nyelv szerint való szó-láshoz” alkalmazott s ha a philosophiai s metaphysikai műszavak fordítása – mely Medgyesi óta több ízben megkísértetett – nem mindig sikerült is, de igyekezetét e részben sem mondhatjuk eredménytelennek. 1675-ik évben Szőnyi István, a menekült papok egyikétől egy alkalmoszerű irat jelent meg, a Martyrok koronája, mely az üldözések közepett, a hithez tántoríthatlan ragaszkodást kívánt terjeszteni. Az író t Hirko pater és Hantar Ferencz Tornán német katonasággal megrohanták, s templomát elfoglalva, előbb Debreczenbe, majd Kolozsvárra s Fehérvárra menekülni kényszeríték. Pernyeszi Zsigmond, egyike az erdélyi főuraknak, egy imakönyvet fordított 1676-ban, s két év múlva Lelki paizsával a szenvedőket akarta vigasztalni. Egy másik főur, Kun István, a Deési pártfogója (1676) hétköznapi imákat bocsátott közre. Szentgyörgyi István benedeki paptól irt „Jó cselekedetek gyémántköve” az erkölcsiség fölélesztésére törekszik, míg a katolikusok elleni Kalauz írója Tolnai F. István, Eainus Péter elvei nyomán latin dialecticát készített.

A következő tizedet a Coccejánus Pataki István nyitá meg egy latinból fordított philosophiai munkájával: „Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége” (1681.), melyben a mikép élésre száz szabályt állit fel s azt épen az uralkodni vágyó Teleki Mihálynak, kinek ezt nyilván szemére is vetette (L. Cserei 182) ajánlotta. De egyetlen munka sem ébresztett akkora figyelmet, mint Tofeus Mihályé. Szent Soltárok resolútiója (1683), melyet, mivel maga a püspök leirni igen hanyag volt, Ujhelyi István s Keszei János készítették el sajtó alá, azonban „ama nagy ajándéku ember” a fejedelmi pár

kivánatára „maga akaratja ellen is revideálta. Tofeus, Bod szerint Dobos, született Székelyhidán, tanulmányait Franekera s Leidában végzé. Visszatérve, eleinte Magyarországon nyert alkalmazást, majd udvari pappá s 1678-ban püspökké lett. Az 1682-ban febr. 10-én Segesvárt tartott országgyűlés (art. V.) – Nagy-Enyeden levő nemesi házát nemes házak közé jegyezte be, s örökre adó- és tehermentessé tette; neje volt Kun Éva. Munkái közül, melyek szónoklatok a Birák könyve, Sámuel k., Máté evangyélioma s a Zsoltárokról, csak ez utóbbi látott napvilágot. De ezekről helyesen mondja Bod: „hathatóságok voltak, mint a vasszegek, érezhetőleg szurósak; most is az olvasó érzi azoknak ösztönző erejüket, hát mikor szólotta élő nyelvvel a Istennek az a nagy embere”? E szónoklatok: korrajzok, s ez idők erkölcstörténetének oly lapjait tárják föl előttünk, melyeket a történetírók számunkra nem jegyeztek föl. 1679. május 30-tól 1682. május 12-éig a fejdelem s udvara jelenlétében mondattak el. Mindig egy-egy zsoltárt vevén alapul, annak erkölcsi irányát rajzolja, s alkalmat vesz belőle valamely erkölcsi hibát ostorozni. Mert Csereiként e gögös de rettenthetetlen ember előtt a szószékben senki és semmi sem talált kegyelmet. Nevéen nevezi, kit kerülendő példányul állit fel, rámutat azokra, kiket Isten már megostorozott, s megtérni nem akarnak, azokra, kik pórból emelkedtek föl s gögjük határt nem ismer, az égre kiált fel a szerencsétlen nép szenvedéseiért, a hivatalnokok gonoszságaiért, a bűnökért, melyekben ezek elmerültek; de a szegény nép, az üldözöttek, a szenvedők számára vigaszt tartogat, az istenfélőket biztatja s az erénynek tiszteletet parancsol. Nevezetes munkáján kívül még az egységshivőből Drezdában reformálttá lett Régeni Pál Mihály bocsátott ki (Lipcse 1688) egy latin iratot a váltság munkájáról. E tizedben (1684.) adta ki a Bibliát, az új testamentumot, a zsoltárokat Tótfalusi Kis Miklós, az irodalom s hazaszeretnek ezen valódi mátyrja Mész-

tótfaluban Nagybánya környékén 1650-ben, s miután több helyen tanítóskodása által némi összeg pénzt szerzett, külföldre utazott. Ez időben merült fel a gondolat, hogy a bibliát újra ki kellene nyomtatni s ő ez eszmétől lelkesítve Amsterdamban megtanulá a betűmetszés mesterségét és oly sikerrel, hogy honának első vésőjévé lett, s számos külföldi udvaroktól kapott megbízásokat betűminták (matrixok) készítésére. Georgia számára pedig – hol azelőtt nyomda sem volt – azon ábécze-mintát, melyet ennek királya küldött, nem hagyván helybe, „más módosabb betűket – írja Apologiája 69-dik lapján – csináltam, melyen igen „örültek.” Bármily boldog állapotja volt is a Belga földön, visszavágyakozott honába, hol a maga által nyomtatott bibliát elterjeszté olcsó áron, „bár ezért eleget kiáltottak rám a compactorok, hogy azzal mind nekik mind magamnak kárt teszek.” Jellemző, mit e helyen mond, hogy bár az aranyos zsolttart egy tallér helyett tiz sustákon (20 garas), az aranyos bibliát 12 frt helyett 5-ön adta, árából mégis „elkunyorált ez a nemzet, úgy hogy ha a bibliát két pénzen tartanám, még is a magyar egy pénzen kérné.” S valóban nyomtatványai tisztaság s a betűk csinosága tekintetében a nyomdászati mai előhaladottságában is jeles példányok.

Az utolsó tized, a politikai hanyatlás kora, melyben Erdély önállóságát elveszté, még mindig nagyobb nevek mutat fel. A már koros s a Sámbarral folytatott versengésbe belefáradt Vásárhelyi Matkó 1691-ben az urvacsorával jól élés módjáról értekezett. Szatmár-németi Sós Sámuel, a szerencsétlen Bánfi Dénesné udvari papja, utóbb az ifju Apafi hittanítója s végre 1695-beni kolosvári tanár, néhány latin philosophiai s hittan, munkát adott ki: az Isten uralmáról, metaphysikát. Mózesnek, Szent Pál zsidókhöz írott levelének stb. magyarázatját. Ugyanez időben Nagyari József, a Benedek fia, Csereiként (160.1.) „nagy tudományu s buzgó lelkü ember, a ki könnyen Illyés próféta mellé beállha-

tott volna,” s épen ezért korának híres szónoka, Elég-séges kegyelem, s Hegyes Ösztön czimű párlapnyi munkáin (nyomattak Keresden) s azon tanításon kívül, melyet II. Apafi Mihály fejdelem beiktatásakor (1687. sept. 17-én Fehérvárt) tartott s kiadott, szónoklatokat készített sajtó alá, de azok nem jelentek meg. Hunyady Ferencz (1695) egy philosophiai értekezést bocsátott ki a szentírás isteni eredetéről, Pápai Páriz Ferencz, a fenemlitett Keskeny ut írójának fia, tanulmányainak – ezek közt az orvostannak – külföldön bevégezése után, miközben Heidelbergben a philosophiát tanította, visszatérván hazájába, 1676-ban enyedi tanárrá lett. Egyaránt jeles nyelvész, historicus, philosoph és theolog volt, e mellett az orvostanban is kitűnt. Külföldi összeköttetései lehetővé tették, hogy enyedi tanulók számára néhány egyetemen alumniu-mok felállítását eszközölje, „az angol pénz is – írja Bod – mely az enyedi kollégium számára jár, ennek okossága, tanácsa, írása s a végre oda küldött fia által szereztetett.” De erős próbáltatásokon ment keresztül. Az 1710-iki ragályban nejét s két leányát veszté el. Hittani munkái: „A lélek békéje” fordítva francziából (1680), Test békéje, Temetés békéje, az udvar Békéje. (1696) különböző szabályok s a kereszt békéje, a zsol-tárok magyarázata. E munkák a Kis Miklós nyomdájából kerültek ki, a kinek ő üldöztetésében egyik pártfogója volt. Ennek ugyanis nem csak bibliai kiadásait illették rágalmakkal s támadták meg javításait, nemcsak érdemeit akará néhány irigy pap elvitatni, hanem „az igazgatásnak változásával bejött sok huzás vonás” neje örökétől is megfosztá s midőn elkeseredése két Apológiának (egyikben 1697-ben latinul a bibliát s annak irányát menti, a másikban 1698-ban magyarul a saját személye ellen intézett rágalmak alól tisztítja magát) kiadására birta, ellenei s némely főurak, köztök a kormányzó Bánfi Dénes is, közzsinat elé idézték, hol az utóbbiban kiadott vádak visszavonására kényszeri-

ték s egyszersmind mindkét munka példányait beszedték.

Az egységshivők egyházi irodalmában semmi újabb lendület nem történt. Csak a lengyel földről Erdélybe menekült Baumgarten Bálint, a kolos-óvári iskola igazgatója hagyott némi egyházi munkákat s ezek közt egy theológiát hátra, továbbá Rákosi Boldizsár kolosvári rector magyarázta Burgersdics Philosophiáját (1657) s Szaniszló István ugyanott köztanító (1697) írt Krisztus születéséről. Almási Gergely szuperintendens, ki az énekeskönyv s nagy káté kiadásával érdemesíté magát, 1694-ben egy munkát nyomatott az egyházi fenytékről. De a százok egyházi irodalma – bar ebben a polemia kerülve volt – hasonlólag fénykorát élte. Az íróknak, habár jelentékeny részök csak értekezéseket, ugynevezett dissertációkat, bocsátott világ elé, olyan számát tudjuk felmutatni, mely elterjedt tudományosságot tanusít. De ezek sorában németet kivételkép is alig találunk. Papjaik járván a külföldi, leginkább csak németországi, egyetemeket, ismereteik gyümölcset is többnyire ott tették közzé s oly nyelven, mely nem annyira a nép mint a tudományos világra volt számítva: latin nyelven. Oltard, Kraus György, a későbbi superintendens, Fuchs János, Bausner Bertalan, ki mint superintendens erélyes kormányzása által tüntette ki magát, hasonlólag külföldön négy philosophiai vitatételt, Albrich Márton rózsnyai lelkész (1655–59), Basch több kevesebb figyelemre méltó munkával bővítették a hittani irodalmat. De sem munkásság sem tudományosság tekintetében ezek egyike sem multa felül Schnitzler Jakabot ki 1658–81 közt harmincznégy önálló füzetet nyomatott: vitatételeket, értekezéseket, szónoklatokat. Wittembergben tanulmányait bevégezvén, meghivatott Szebenbe tanítónak. El is indult, de atyja s testvérei halálának hírére nem volt kedve oly országba menni, hová a bemenetelt duló hadak pusztítása bizonytalanná tette s 1663-ban

fogadta el a megújított meghívást. De ellenei galád-sága már két év múlva ki tudta vinni, hogy hivatalá-tól megfosztatott s csak midőn Apafi az enyedi tan-székkal kínálta meg, némult el azok hangja, a tanács rábeszélte annak el nem fogadására s felállítá kedvéért a philosophiai tanszéket. Gündesch János 1665 egy, Czak Dávid két (1666–7), Greissing Bálint rózs-nyai pap tizenkét, Colb György Wittenbergbe egy, (1668) Górgiás János koszorús költő s a német hatyu-rendtagja két (s egy metaphysikát Brassó 1665) Ag-nethler Mihály két, Fronius Mark brassai pap feles számu (1682 – 1711) Arzt János (1671) egy, brassai Albrich János egy, Kelp Márton három (1656–85), ugyanennek testvére Kelp János, ki a németországi egyetemekből Pensylvániába utazott, három (1689–90), Adami Mihály szeretfalvi pap (1690) egy, Hutter György szerdahelyi pap két, részint hittani, részint bölcseimi vitatételeket s értekezéseket adott ki, melyek közt több terjedelmes s korában magasztalt ta-lálattik. Ezen utóbbi (Hutter) csaknem áldozata lett a kurucz világnak. Keresztelésre komákul épen olya-nokat kért fel, kik forradalmi érzelmeikért tábornok Rabutin előtt meg voltak jegyezve. A szerencsétlent elfogták s halálra ítélték, mit rajta még azon éjjel végre akartak hajtani; de e dolgot a tábornok se-géde egy nőnek elbeszélte s ezen uton Hutter roko-nainak tudomására jutott, kik csak közbevetések és esdeklések után tudtak számára kegyelmet nyerni. Azon németajkuak közül, kik a magyarországi üldözések elől Erdélybe menekültek s a szász földön uj hazát találtak, három tüntette ki magát; a zsolnai születésű Ladiver Illyés, előbb pap különböző helyeken, majd eperjesi tanár, az itteni intézetnek gróf Wolkra kamara-elnök parancsa következtében történt bezárása után előbb lengyel földre s onnan Erdélybe menekült, a hol több vitatélt s philosophiai könyvet adott ki. Fa-bricius János a híres Wittnyédi István pártfogoltja,

kinek költségén járta meg a külföldi egyetemeket, s kassai pap a jezsuiták üldözése elől Szebenben vonta meg magát, hol Ladiverrel egyszerre hivattak meg nyilvános vitatkozásra, melyet oly sikerrel állottak ki, hogy ez utóbbi Segesvárt igazgatóvá, Fabricius pedig Szebenben tanárrá lett. E munkás író kilencz nyomtatványt adott ki (1667–73) s még szép remények voltak névéhez kötve, de azon nap, melyen nászünnepest akarta tartani meghalt. Wittnyédinek egy másik pártfogoltja s Fabriciusnak vitatársa volt Zabanius Izsák, ki a külföldi egyetemekről visszaérkezvén, előbb Pozsonban majd Eperjesen nyert alkalmazást, s az üldözések korában Erdélybe menekült, hol különböző helyeken hivataloskodott, eleinte mint professor, majd mint pap, s jelesül ily minőségben Szebenben. Esze és tudományossága csakhamar közszeretetet szerzett számára s annyira munkás volt, hogy közel félszáz nagy részben kinyomatott s néhány kézirati leginkább vallásos s philosophiai tartalmú munkát hagyott hátra (1667–1700). Azok jelentékeny részét teszi azon versenygés, melyet Ladiverrel az atomok felett folytatott s annyi szenvedélyességgel, hogy 1677-ben a megyesi zsinat kénytelen volt nekik hallgatást parancsolni. Fia, az elhírhedett szebeni királybíró, Zabanius János, két vitatkozást (egy egyházit 1687 s a köv. évben egy philosophiai) adott ki Tubingában egyetemen léte alkalmával. Daczára, hogy ezen – egy pár német szónoklat kivételével – latin nyelven irt munkák jobbadán külföldön kijött értekezések s vitatételek, tehát nemcsak a hazára számítottak s alkalom szerint készültek, csilhatlan bizonyítványai a szász papság tudományosságának s többnyire korokban keresett dolgokat tartalmaznak.

E becses egyházi irodalom sem gátolhatta némely ferde kinövések elterjedését. A nép könnyenhivóságát egyes ámitók felhasználták, kik jövendőt mondvá jártak fel s alá az országban. Ezek leghiresbike volt

Drabitz Miklós egyike a II. Ferdinánd korában Morvából menekült papoknak, ki nem csak a fejedelmi udvarban jelent meg, hanem magát a sajtót is igénybe vette eszméi terjesztésére. Már Bethlen, idejében mutatta magát Erdélyben, majd öreg Rákóczy korában nősült. Egy könyve *Lux in Tenebris*, daczára, az *Ignis fatuus* Nic. Drabitzius által megczáfoltatott, nagy elterjedést nyert. Azon szomorú vég, mely a 88-éves Drabitzot 1671. jul. 16-án Pozsonyban érte, hol a kalmáruhában levőt felismerték, elfogták s először kezét s majd fejét vágták el s könyvével bitófa alatt égették meg, nem rettentett vissza másokat a jövődó titkainak keresésétől. Ez irányt a századok közt Hübner Izrael orvos, csillagász és csillagiós képviselte, ki Erfurtból Szebenbe jött, hol 1666-ra jósolta a világ végét, de midőn az nem teljesült be a következő évben új világrendszert talált fel s azt ki is adta. A világtestek pályája tojás-alaku s Mars, Jupiter és Saturnus egyszerre vándorolnak a föld és nap körül. – Egy orvosi könyve (1651) az érezek, füvek, kövek titka azt adja elő, hogyan lehet orvosság bevétele nélkül meggyógyulni? Irt egy philosophiai, örök természeti naptárt, egy mást 1666-ra s korábban már egy naptári Prognosticont 1654-re. Ez utóbbit, midőn az a nép közt gyors elterjedésre s hitelre talált idősb Hutter György 1655-ben s Herrman Dávid nyílt és őszinte bírálatában, – melyben valódi józan nézeteket árult el, – czáfolták.

Az irodalom terjedése e félszázadban magyar nyelv és irály fejlődését vonta maga után. Az egyes szavak leírása folytonosan tisztult s a szabály is észszerűbbé kezdett lenni. S mind ezt gyakorlati uton eszközölték oly írók, kik stilisticai tekintetben tekintélyek voltak. Legfőlebb bevezetésekben adtak számot tetteikről. De ez irány a neologismus felé vezetett, s mióta Medgyesi dialogusaiban e részben nyilatkozott, többen találkoztak, kik a purismust vagy egészben vagy nagy részben keresztül akarták vinni. De e részben senkisé-

mert és tett annyit, mint Apáczai. Nem elégedett meg azzal, hogy előszörre és mindenekfölött a hazai nyelv tanítását sürgette, ő e czélt csak akkép vélte czélszerűen elérhetőnek, ha már létezik tudományos magyar irodalom, mely viszont magyar műszavakat igényel. Az ügy egy újabb lépéssel haladott, midőn Tótfalusi kiadta a bibliát s még inkább midőn Apológiában bevallja orthographiai elveit s a szabályokat, melyekre építé azokat. Az idegen nyelvek mívelését iskolai könyvek által mozdították elő, s habár Apáczai meg is penditette, hogy ezek ne latin hanem hazai nyelven taníttassanak – oly elv, melyet csak századunk későbbi tizedeiben léptettek életbe – az nem talált visszhangra. A korábban elfogadott nyelvtanok, különösen az Alstädé, némely helyt megmaradtak, de a nagyobb rész a Komenius rendszerét követte s épen ezért, Nyelvek kulcsát” több ízben utánnyomatták. A keleti nyelveket a theologiai tudományosság kedvéért szorgalmasan tanulmányozták, mert mint Apáczai mondja, a héber nyelvet tökéletesen senkisé sem szerezheti meg a kaldeus, syr, rabbin, talmud és arab nyelvek tudása nélkül. S azon nyelv megtanulására Szathmárnémeti Mihály adott ki (1667) egy zsidó nyelvtant. A török nyelv a portávi viszony miatt is hivatalosan üzetett, s nyomva van, hogy álladalmi költségen is képeztek ifjakat tolmácsoknak. Ilyen volt pl. Harsányi Jakab, Apafi Mihály nevelője, kit ama nyelvre I. Rákóczy György taníttatott meg, s ki a külföldi egyetemek megjárása után váradi professorrá lett, azonban miután a szathmárnémeti zsinat magaviselete megváltoztatására figyelmezteté, boszusan távozott el az országból 1651-ben brandenburgi nagy választó udvarába ment, hol tanácsosi czimmal felruházva, a keleti kereskedelem ügyeit vezette. Az azon nyelven irt irodalmi kincsek közül Rózsnyai Dávid török deák egyet a Humaja-namét szamosujvárosi fogsága alatt, magyarra fordítá. Ennek tartalmát elbeszélések teszik. Épen ily

keveset foglalkodtak a classicai irodalom átültetésével is, habár mindkét ágának nyelve annyira el volt terjedve, hogy azokat (különösen a latint) tudományosság mellőzhetlen alapjainak tekinték.

Mig Magyarországon Zrinyi Miklós oly eposzt bocsátott közre, melyet a magyar irodalom remekei közé soroz, mig Gyöngyösi István hosszas időn át népszerű munkáival egy új iskolát alapított, Erdélyben hanyatlott a költészet. A mi történt, alig volt egyéb régiebbek felelevenítése vagy utánzásánál: maradványai a hegedősök iskolájának, melynek hanyatlásával maga a költészet is alászállt. Nyert ugyan a kathol. egyházi éneklés némi lendületet Illyés András erdélyi püspök több ének füzetei mindenekelőtt régi és új énekei által, azonban a protestansok s egységshivők szent költésze, egyes darabok kivételével, régiebb zsoltárai s szent énekeik ujranomásából állt. Ugyanezt mondhatni a szászok egyházi énekeiről is, kiknek kezén még mindig 1617-ikinek újabb kiadásai forogtak, valamint a világi dalokról, melyek körül az erdélyi irodalom inkább a régiek felelevenítése, mint újak készítésével foglalkozott. Az írók némelyike még mindig latin nyelven készíté munkáit, de ezeknél fontosabbak s történelmi adataikért becsesebbek a historiás énekek. Köröspataki János (1655) Lupuly vajdának ifjabb Rákóczy György által trónjától lett megfosztását írta le. Pasko Kristóf (1663) Érdélyországnak keserves és szomorú pusztításáról írt verse az 1658–60-iki tatárjárás történeteit tárgyalja, s ha krónikai száraz adatoknál egyebet nem nyújt is, ezek a történetíró szemei előtt munkáját becsessé teszik. Született Székelyhidán s gazdag ismeretei által Erdélyben az első rangnak sorába emelkedve, a fejedelmeket több ízben képviselte a török portánál, mig a Béldi Pál-féle összeesküvésben résztvevén menekült s Magyarországon Patakon halt meg. Enyedi Sámuel, kit az egységshivők elleni iratából ismerünk, hasonlólag írt ez időben verseket. A kor szo-

kása szerint, mely az egyes helységek szerencsétlenségeit is szerette rimbe szedni, írta le egy névtelen elég gyarló versekkel Kolosvár égéseit s különösen az 1699-iket. Ha nem is több költészeti, de több irodalmi becses birt ezeknél s elterjedtebb is volt Haller János Hármaskönyve, mely száz év alatt mint egy nyolcz kiadást ért s a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott. Haller e munkáját is, mint Paizsát, fogarasi fogóságában készíté, hova Béli Pál menekülése után, mint ennek párhívét vettetett; de csak később 1695-ben bocsátotta világ elé. Ennek első könyve Nagy Sándor dolgait a középkorban divatos szerkezetek nyomán adja elő, a tényeket szárazon sorozza fel, azonban annyi mesével vegyíti, hogy inkább az elbeszélések, mint a historia körébe tartozik. Épen ez áll a harmadik részről a trójai veszedelemről, mely azonban amannál élénkebb s mesékkel még teljesebb előadása által tünteti ki magát. A középső rész példabeszédek alatt példázó elbeszélések értendők: s ez a munka legbecsesebb része, kivonatok a római gestákból, de tanulsággal megtoldva s oly ügyesen és élénkül elmondva, hogy a munka nagy keletét kétségtelenül leginkább e résznek köszönheti. Ugyanazon Hallert 1686-ban, tehát azon évben, melyben a róla nevezett egyezkedést Bécsben létrehozta, a beszercei iskola, neve napján, üdvözlő versekkel tisztelte meg, mi különben nem tartozott a ritkaságok közé, sőt a költészet leggyakorlottabb neme alkalmi volt. A legünnepeltebb tudósok döcögős hexametekkel üdvözölték egymás munkáit, melyeket nagyobb-részt azok elé függesztettek. Posaházi, Szathmári, Pataki, Tolnai, Porshalmi, Nadányi stb. szóval a legtöbben irtak ily költeményeket egymáshoz, mintegy a poesist is a theologia szolgájává tevén. Legtöbb s amazokénál becsesebb alkalmi költeményeket hagyott hátra Pariz Pápai Ferencz, kinek Tótfalusi halálára írott ilynemű verseit ujabbán Bod Péter adta ki. A századok költészete nagyrészt hasonlóan ilyen munkákból állt.

A Frankenstein tiszteletére kiadott Rosetum Fran-
 kiánumban e férfiú nejének halálára irt verseket közöl
 Zabanius János. Fia a hitvitáiról ismeretes Zabanius
 Izsák papnak, gondos növeltetésben részesült, bejárta
 a külföldi egyetemeket, jelesül Tübingát, hol, mint lát-
 tuk, egyházi értekezései jelentek meg. Azonban a papi
 pályától megvetéssel fordult el s honába visszatérve,
 Szebenben nyert városi hivatalt; esze és fényes tehet-
 ségei felé fordíták a köz figyelmet. Atyja készítette el
 a halálra s ő töredelmes szívvvel bűneit megbánva ment
 a vesztőhelyre. „Roszul élt, szépen halt meg – írja
 róla Binder, – s úgy élt mint oroszlán, úgy halt meg
 mint bárány, bűnbánattal.” Börtönében maga készített
 hat éneket, melyet akkor énekeltek, midőn őt a vesztő-
 helyre kísérték. Ezeken töredelmesség és bűnbánat
 ömlik el. Tul a siron keresi a nyugalmat s Istennél
 reményi bocsánatot.

Mint a költészet más nemeiről, épen oly kevés jót
 és örvendetést mondhatni a szinköltészetről is. Szini
 előadásokat itt-ott iskolai ifjuság is rendezett, sőt nyo-
 ma van, hogy nagyobb ünnepélyek alkalmával is adattak
 elő szindarabok. Így fél van jegyezve Guneschnél
 (Trausch kiad. II. 167), hogy midőn Fleischer Endre
 a szászok grófja fia menyegzőjét tartá, Ádám és Éva
 nászáról színjátékot adtak elő, mely a lutheránusok
 rovására a három másik vallást guny tárgyává tette. A
 vándor színészet is többé kevésbé fentartotta magát,
 sőt némely esetben még lendületet is nyert, a mint egy
 1692-ben Leopold császár által bizonyos tanult kolos-
 vári polgárnak kiadott engedélylevelél tanusítja, mely-
 ben felhatalmazza, „hogy ő és társulata a szükségelt
 költeményeket vagy rythmusokat deák vagy magyar
 nyelven szerkeszthessék, összeállithassák s a comico-tra-
 gicus játékokat és comoédiákat felvonásokra és jelenetek-
 re osztva, beszélgetésformában Erdélyország s kapcsolt
 részeinek városai, mezővárosai, várai és falvaiban mind
 országgyűlések, mint sokadalmak és vásárok s bármi más

gyülekezetek alkalmával, hozzá szerződött társaival együtt előadhassák.” Ugyane kegyvelél a kérelmezőt, mint vagyontalant, az adótól és egyéb terhektől fölmenti.

A hegedősök elnémulása s iskolájok hanyatlása magának a költészetnek megszűnését vonta maga után. A költészet csak forma volt és mesterség s nem magasb ihletés kifolyása. A tulvilág foglalta el a tudósokat, más tudományoknak kevés bajnok jutott. Csak a philosophiát üzték nagyobb mérvben, habár csak mint a theologia melléktudományát. Azonban az már kezdett önálló lenni, az újabb rendszerek és elméletek tettek hódításokat, sőt maga a vallásos irodalom is mind inkább ez irányban fejlődött. A szam, természet, orvostani összes irodalom egy-két latin értekezésből állt, melyet szerzőik többnyire külföldi utazások alatt bocsátottak világ elé, mint Kölsch és Francisci orvosok gyógytani értekezéseket, különben épen nem volt ritka eset, hogy papok (pl. Váradí Mátyás) orvosokká képezték magukat, s mint ilyenek gyógyítottak. A gazdasági irodalmat egy Nadányi által fordított s 1669-ben Kolosvárt kiadott munka: „A kerteknek gondviselésekről, ékesítésekről” képviselte. Így az állattant is a Miskolczi Gáspár vad kertje, melylyel ő Erdélybe menekülvén, mint bujdosó (s majd igeni pap) fordított és adott ki. A külföldi utazás csökkent ugyan a későbbi tizedekben, azonban eleinte nem, s a sajtó még sem izzadt azok élményeinek napfényre hozásánál. S a mik megjelentek, azok is az utóbbi időre esnek. Kinder János utleírása Erdély, Magyarország s némely német tartományokban (1693) érdekes adatokat tartalmaz. Pinxner András a maga Apodemiáját (1694) részben abból kölcsönözte, mit maga irt, tele van hamis hirtel, valótlan leírásokkal. Ez ember örökségét elpazarolva, külföldre utazott s hollandi szolgálatba állott. Majd a törökökhöz került, s mint mohammedán végezte életét, a köz szükség kívánta s a mi a téren egy-két munkán kívül történt, nem egyéb codificálásnál.

Erdélyben eleinte törvényesen két országgyűlés volt tartandó, melyek közül 1672-ben a Sz. Mihály-napit eltörölték ugyan, azonban a szükséghez képest utóbb is tartottak némely évben négyet, ötöt is. Az articulusok 1610. óta kinyomattak ugyan, de azoknak összegyűjtése mégis szükségessé vált s így keletkezett 1653-ban az approbata, 1669-ben pedig a compilata. De a törvénykönyvek keletkezése mellett tulajdonképeni jogirodalom nem létezett: hacsak egypár koroh-kint megjelenő munkát nem akarunk annak kereszteni. Ilyenek voltak Nadányi János vitatétele a jog és igazságról – 1658. Utrecht, egy más a had jogáról, melyet ő Utrechtben (1658), s egy más a béke jogáról, melyet Lugdunumban 1660-ban adott ki; Enyedi Gáspár vitatkozásai az örökségről, eladható javakról stb. (Frankfurt 1659), melyek egyetemi disputatiók voltak, s ugyane nemű munkái a jog és igazságról Utrecht 1658 s ugyan ott 1660. Toppelt értekezése a szász jogról (1661), vitatétele a házasságról (1667); továbbá a Pankratius Mihály latin munkái, értekezései s vitatételei (1661 – 8 között), melyek nem csak az erdélyi, hanem a magyarországi jogot is érdeklik, sőt általános jogeszmék megvitatásával is foglalkoznak (pl. értekezése a katonai jogról). Pankratius 1661-ben Rostokban tudorrá lett. Ez évben jelent meg első munkája is. Öt évvel később az eperjesi kollégiumban volt tanár: de 1668-ban 20 évi távollét után visszatért honába Szebenbe mint iskolatanító. E pályája nem volt nyugalmas, míg ezt a papsággal nem cserélte föl, s valóban már 1668-ban superintendenssé lett. De e tér, mely ekkép nem megvetendő alapossággal kezdett mivelteni, paragon maradt e század utolsó tizedéig, midőn a már többször említett Frankenstein megírta Erdély jogát (kézirat), midőn Kolosvári (Clausenburger) Dávid (1690) Bécsben egy közjogi vitáját kiadta. Ezen embert szép tehetsége mellett nyughatatlan vére végveszélybe dönté. Gyöngéd viszonya Herman Lukács

superintendens nejével, bizonyos kötlevel által, melyet ő ama főpap halála esetére a nővel kötött, felfedeztetvén, midőn ez asszony mindent tagadott, Clausenburger azon szin alatt, hogy ő maga is beleegyezett, halálra ítéltetett, s ez ítéletet rajta Zaban, azon időben szebeni polgármester, sürgetésére s (1669) ezen gonosz ember tapsai közt nagy kegyetlenséggel hajtották végre. A bakó ugyanis több izben sujtott fejéhez, mignem ez törzsétől elesett. Hasonlag gyászos vege volt egy másik e korbéli jogtudósnak, Reussner Györgynek is, ki lóról leesés következtében halt meg. Ezen korában ünnepelt és híres jogtudóstól két értekezés maradt fenn, melyeket Wittembergben adott ki. Egyikben a szászok közjoga felett vitakozott.

XI.

A történeti irodalom azon része, mely a nemzet őskorát tárgyalja, e kor kevésbé becses terményei közé tartozik, s nagyobb mérvben a szászok által üzetett, kik legfőként a Leopold alá kerülés első éveiben s kevéssel az előtt, hevesen kezdék feszegetni jogaikat azon földhöz, melyen hitők szerint nem mint behívott, hanem mint bizonyos tekintetben autochton nemzet lagnak. Erdélyi magyar írók csak egyet tudunk felmutatni: Lisznyai Kovács Pált. Ez szülőföldje Lisznyóról (Sepsiszekben) némely alsóbb iskolának Erdélyben bevégezése után Patakra s innen mint tanító Kassára ment (1665). A külföldi egyetemek látogatása után visszatérvén, az akkori háborus időben besorozták katonának s csak Debreczen városa polgárainak kérésére bocsátották szabadon. Ettől fogva e helyen tanárkodott s kiválszólag történeti munkákkal foglalkodott. Azok nagy része bibliai chronológiából s historiából, vagy a nemzetek eredetének kutatásából áll. Közelebbről érdekel bennünket magyar nyelven kiadott műve: Magyarok

chronikája (Debreczen 1692.). E könyvet Péli Nagy Andrásnak ajánlá, „ha úgy tetszik ő neki, hogy maga (t. i. chronikája) komendálja magát kigyelmednek, ám lássa, magam sem ellenkezek benne,” mondja szerző mentségéül annak, hogy ő ajánlat helyett némely történeti dolgok földerítésével foglalkozik, milyenek Attila eredete, czimje, a magyar föld némely őslakosai s több ilyenek. Azután jön maga a chronika Balambertől Mátyás haláláig. E munkájában is két kedvencztárgya, a nemzetek eredetének kutatása s a chronológiával foglalkozik. Amazt tüzetesen üzi, a hol csak valamely új nemzetiség merül fel s emez alá tulnyomólag a hadfolytatásokat sorolja. Az őstörténeti nyomozás annyira kedvence volt, hogy munkája három negyedrészt foglalja el, botlásai mellett is nem tagadhatni, hogy némely dolgokban helyesen ítél, olykor helyes szempontokat választott, s hogy egy-egy talpra esett észrevétel chronikájának sok érdeket kölcsönöz. Egyébiránt a dolgoknak naiv felfogása s többnyire primitiv szempontból tekintése jellemzi ez egész munkáját. Székely létere különös előszeretettel viseltetik a székelyek iránt, kiket maga is Attila utódainak vall. Mielőtt Árpád elfoglalta volna a magyar földet, már birta Erdélyt, hol hat évig lakott, csatlakozván a székelyekkel, kiket az országgyűlésen, mivel más nemzetek jobbágyává nem lettek, hanem a „régii magyaroknak igaz privilegiumit, szabadságit és nemességit mindeddig megtartották,” egyetemesen nemessé tesz, felállítja köztök a primori rendet s megtiltja, hogy közülök akárkit is jobbágygyá lehessen tenni.

Épen ily gyöngé alapon nyugodtak a szász írók észletei nemzetök őstörténeteinek nyomozása körül. A dákok, gothok és szászok egyek. E kérdést ott folytatták, hol Lebel elhagyta, sőt e korban egy egész irodalmi kör állott elő, mely ez eszmével foglalkozott. A magyar írók némelyike Bonfinius nyomán a szászokat Nagy Károly telepjeinek állítja, kiket ez a daczoló avarok

ellen hívott volna az országba. Ez eszme vivott már ki magának némi népszerűséget, midőn azt többen (pl. Lisznyai. ki 238. l. a szászokat a gepidák utódainak vallja) megtámadák. Erre az első lökést a késmárki születésű Fröhlich Dávidnak 1641-ben kiadott munkája: „Az ős német-magyar szepesi és Erdélyi Ember” adta meg, mely a szepesi s erdélyi németek, a magyarok s oláhok származásának kutatásával foglalkozik. Erdélyben csakhamar számos utánczóra talált, de ezek sorában egy se volt szorgalmasabb, tudományosabb, egyszersmind elfogultabb s ábrándozóbb Tröster Jánosnál, kinek „ó és uj német Daciája” négy könyvben részint az Erdélyben lakozó népek származását s őstörténetét kutatja, részint amaz ország akkori állapotját rajzolja, ellátva képekkel, melyeket valamely rézmetsző saját képzeletéből mázolt, s egy földabroszszal, melynél rosszabb az egész XVII-ik században nem készült. Tröster e munkája a görög és latin irodalomban szép jártasságot tanusít, a belőlük vett idézetekkel mindenütt s minden nyomon találkozunk a nélkül, hogy azokat a történet fölvilágosítása, vagy nyomozásokra használná. Egy kikapott s olykor elferdített vagy rosszul értett adatra hypothesisek egész fellegvárát építi s valamely történetes névhasználatból hosszú következtetéseket származtat. S hol a maga észletével ellenkező véleményekre talál, ott hosszas czáfolatokba bocsátkozik. Így taglalja Bonfinius és Nadányi némely állításait, nem tényekkel, nem logikával, hanem ezek hibás nézetei helyett még hibásabb nézeteket állítva fel. A világ minden népét összehordja Erdélyben, ha csak talál valami rongyos falut, melyhez azon nép neve hasonlít. Krisztus előtt már 300 évvel biztos adatokat talál az ott lakó németekről, kiknek ősei a Rómát leigázó gallusok s Rómát megretentő cimberek, mert hiszen gallus, cimber, goth és dák és szász, ezek mind egyek, valamint a sarmaták sem egyebek mint német scythák, s az amazonok sem mások, mint a szász asszonyok ősei, meg Attila is az

Edler szótól kapta, nevét s a run írás sem egyéb, mint a szászok őseié. Különös gondot fordít Istvánfinak és Reichersdorfnak czáfolására, kik munkáikban azt állíták, hogy a szászokat II. Geiza telepíté Erdélybe, még több küzd azokkal, kik nem hiszik, hogy Nagy Károly előtt szászok laktak volna az országban, de türelme csak egyszer hagyja el, midőn a hammelni regét hallja említettetni. A magyaroknak hun származását megengedi ugyan, de ő a hunokat is német eredetűeknek tartja s ezt kétségtelennek hiszi, mert néhány szót tud felhozni, mi a két nyelvben hasonlít. De midőn ekkép az egész világot, az ókoron kezdve, germanizálja, s germanizálja különösen a dákokat vagy gétákat (kiket Liszniai szlávoknak tart), nagy bajba keverte magát, hogy mit csináljon azon oláhokkal, kik tényleg léteztek Erdélyben, még pedig nagy számmal? Azonban könnyen segít magán, neki fordul Frölichnek, hogyan merte ezeket Flaccus utódainak hirdetni, mikor ezek nem egyebek, mint a rómaiak egyenes utódai, s „walach” nevéket a gallus szótól, vagy a wallen”-től nyerték. Azonban azon bizonyítékokat, melyekkel a szlávoknak a németektől származását támogatja, nem találta eléggé kimerítőknak. E tárgyban még azon évben egy más munkát adott ki. Lengyel nemes-fészek, melynek első könyve a lengyelek eredetét vizsgálja, szokásaikat, viseletöket s országukat rajzolja. E részben felületes s nem saját szemlélődése után, hanem más munkákból dolgozott. Bővebben tárgyalja e nép leszármazását a németektől: mit már maga a név is bizonyít. A szlávokat Felső-Magyarországon tutoknak (tót) hívják, e szó pedig szerinte a német Teusch-tól származott, mivel pedig a tótok épen úgy szlávok mint a lengyelek: tehát ki vonná kétségbe, hogy mindnyájan német eredetűek? Tröster ha nem is jelölte ki, de megállapítá az irányt, melyet a szászok egy ideig követtek őstörténeteik nyomozásánál, melynek egy másik, bár mérsékeltebb, képviselője volt Töppelt Lőrincz, ki Lyonban adta ki Az

erdélyiek eredete s hanyatlása című latin művét (1667), ajánlva Apafinak, s oly czéllal írva, hogy hazáját a külföld előtt ismertebbé tegye. Két részre osztá ezt, melyek közül a kisebb, s általa is ugynevezett függelék, történeti vázlatát adja Erdély állapota s hanyatlásának a törököknek beütéseik s Nagy Lajos óta. Ez értekezés Kemény haláláig terjed ugyan, de legtűzetesebben a a török véduralma alá kerülést tárgyalja, mint szerinte legfőbb okát Erdély bukásának. Terjedelmesebb s egyszerűsmind kimerítőbb is akart lenni az erdélyi népek eredetéről és szokásairól írt könyv. Osztozik a nézetben, hogy a szászok a dákoktól hozák le eredetüket, s hogy az oláhok a rómaiak maradványai. Az előbbi nézet állításául az András-féle (1224-ki) adománylevelet hozza fel s azt teljesen elrontott s szándékosan hamisított alakban közli, hogy állítmányát azzal támogathassa. A különböző népek szokásait, erkölceit s viseletét nagy részben római maradványnak írja, s a classicusokból vett és, mint gondolhatni, többnyire mesterségesen alkalmazott idézetekkel támogatja. De ferdesége mellett is ovatosabb Frösternél, és ennél józanabb maradt. Épen ezért e tudós hozzákészült a Töppelt czáfolatához: de (1670) a halál által meggátolva, e czélját nem érthette el. Czáfolatlan még sem maradt. Egy vita alkalmával Miles Mátyás, az ismeretes szász történetíró, értekezett a szász nemzet eredetéről, s bár az alapnézeteket illetőleg ez iskola szellemében, de Töppelt egyes állításait czáfolgatva. Miért e sértett tudós felállt a Miles beszédje végeztével, a kétségbe vont nézeteket védelmezendő.

– Maradj, derék ellenfelem! mondá Milesnek.

– Kész vagyok, feleié ez neki, kihallgatni ellenvetéseidet, habár azok olvasásába már bele fáradtam.

S most Töppelt a polgármestertől kért szót. Ez megadatván neki, viszont Mileshez fordult:

Beszédednek, derék ellenfelem, két része volt; egyiket, mely az erdélyi szászok eredetét tárgyalja, jelesnek, tudósnak tartom. A másik, mely ellenem rágalma-

kat szór, tudatlan, s tudóshoz méltatlan, volt. De tőled nem is várhatni egyebet, tőled, ki nagyobb vétkekért vagy megbélyegezve...

Szavait nem végezhetette be. Kettévágta azt a zene, mely az iskolaigazgató intésére megkezdett.

A boszút lihegő férfi e kudarczczal nem nyugodott meg. Miles ellen egy apologiát készített s olvasott fel a tanácsteremben, melylyel ennek értekezésére nem épen gyöngéd modorban felel. Ez sem volt elég. Megáztatása okának a királybirót tartva, ennek több elle-neivel szövetkezett, s elvádolta őt a fejdelem előtt s ekkép (1669) ki is eszközölte elfogatását. De mi sem bizonyosulva ellene, Fleischer szabadon bocsáttatott. Töppelt pedig 1670-ben, ugyanazon évben, melyben Tröster, hirtelen meghalt. Mint gyanitják, mérget vett be, tartva rosz következményektől. Egy nagyobb művéből, melylyel Erdély történetét akarta Krisztus születése óta megírni, csak az első könyvet készíthet éle.

De ez irány, ily nagy mérvben üzve, ellenmondásra talál még magok a szászok között is. Frankensteini Frank Bálint, a költő és jogtudós, a ki gazdag ismeretei, fényes állása folytán jelentékeny befolyást gyakorolt Erdély sorsára, nem volt barátja azoknak, kik a szászokat és dákokat összezavarják. Épen ezek ellen írta s adta ki 1696-ban munkáját Az erdélyi nemzetek s különösen a szászok eredetéről, mely már a következő évben két újabb kiadást ért. Különösen azok ellen küzd, kik az Endre-féle adománylevélt czéljaikhoz képest meghamisítva használták fel, donatus (ajándékozva) szót csusztatva a vocatus (behiva) helyett. II. Geiza telepítése mellett harczolván, nem minden él nélkül mondja egy epigrammjában: „vendég voltam hajdan, midőn a vad tatár pusztított, ó bárcsak most is vendég (hospes, így említettnek a szászok az Endre-féle oklevélben) volnék”. A székely szót a scythától s az oláhokat a rómaiaktól származtatja. E munka, első megjelenése évé-

ben Frederici János által némi módosításokkal németre fordítva megjelent.

Mindezek daczára a goth leszármazás véleménye még sokáig fentartá magát, s nemcsak több annalista irataiba csuszott be, hanem a történetirodalom oly tereén is, melylyel legkisebb rokonsága sem volt, talált pártfogókra. De itt csak mellékesen s többnyire mint elfogadott nézet szerepel. Azonban történetirodalmának több oldalulag s több irányban kelle fejlődnie: államéletével aránylagosan. S itt első sorban az egyházi történettel találkozunk, mely a hittani irodalomhoz mérve aránylag kicsiny. Azonban ne feledjük, hogy a theologiai munkák jelentékeny részének bevezetése tartalmaz rávonatkozó adatokat, s ezekben nem egy fontos eseményt, nem egy érdekes monographiát találunk. De egyes röpiratoknál többre nem mentek, még Gelei Kátóna sem, ha a szathmárnémeti zsinat történetét írta le. Apafi korában az ügyet többre vitte Pápai Páriz Ferenez Romlott fal fölépülése czimű magyar és latin egyház-története. E munka a huszitákról némi előzmény után az erdélyi reformatio történetét írja le a XVI-dik században és XVII-ik első éveiben, s figyelemre méltó, mint e nemben első kísérlet, és a benne elszórt okleveleknél is többet ér az úgyszeretet, mely rajta előmlik. „Kevés vonással rajzoltam írja előszava – de tovább nem terjeszkedhetem: ily munkához nem illet volna valamit magamból meritnem, s a levéltárakat s magánosok szekrényeit nem kutathattam fel.” És meg is látszik rajta, hogy ami keveset nyujthat, azt igazán hamisítatlanul igyekszik bemutatni. Némely tévedések, különösen a szász reformációnak nem eléggé pontos leírása, közös a többiekkel, jelesül a szászokkal is, kik e nemben dolgoztak, kik pedig biztosabb adatokat szerezhettek volna.

A szászok egyházi történetiróinak sorát a már említett Tröster nyitja meg; „Pápai Svetoniusa” (1657) a pápák életrajzát nyujtja XI-ik Inczéig, mely többi

munkáinál is nagyobb elterjedést vivott ki magának, érvén rövid idő alatt (1684-ig) három kiadást. Ennél becsebb és fontosabb munkák maradtak kéziratban, melyek a protestantizmus történetéhez jelentékeny, adatokat szolgáltatnak. Gunesch Endre a szász városi egyház és káptalan történetét írta meg (1697). Gundhard István medgyesi pász erdélyi egyházi évkönyveket hagyott hátra. Mint gyűjtő és író egyaránt fáradhatatlan volt a megyesi születésű Herman Dávid, baromlaci pász, ama higgadt és fölvilágosult férfi, ki Hübner Izrael bolondságait czáfolta. Latin nyelven írt egyházi évkönyvei 1520–1659-ig terjednek, 1703-ig Grafius Lukács által egészítve ki. Herman munkássága azonban inkább az egyházi jog körébe terjedett. Írt egy értekezést az egyházi jog-kiszolgáltatásról, melynek első része az egyházi személyek jogát, a második az egyházi ügyeket, a harmadik az egyházi törvénykezést tárgyalja. Két kötet a szász egyházi viszonyokra vonatkozó gyűjteménye többnyire becses és fontos actákat tartalmaz. Ezekhez hasonló jól rendezett két gyűjteményt hagyott hátra Herman Lukács szász superintendens, egyik 1545–1682 a szász zsinatok actáit, a másik pedig a szász papok kiváltságos leveleit foglalja magában. Épen a kurucz világban élén, a dúló és pusztító csapatoktól sokat szenvedett, melyek közül egyik az oltár mellett vetkeztette le és fosztotta meg ruháitól. Az egyházi jog-kiszolgáltatásról Zabanius Izsák is hagyott hátra egy értekezést, melynek írására fiával a szászok grófjával (1700-ban) támadt versengése adott alkalmat, ki hol egyik, hol másik felekezethez szított, a papokat gyűlölte, és jogaikat, a hol csak lehetett, csonkította. De e gögös ispán „csakhamar ezután a szent lélek sugallatától vezetve” – írja Grafius – „az egyházban az összes nép előtt, kik oda urvacsorával élés végett gyülekeztek, az oltár előtt álló atyjához járult és sértegetése miatt bocsánatot kért.” Három évvel ez esemény előtt e rendületlen férfiúnak

más versengése volt. Egy szónoklatot tartott ugyanis azon tárgyról, hogy azok is eretnekek, kik a hamis prófétákat felruházzák. A király bíró Frank Bálint magára vette e szavakat, s mivel nem remélte, hogy megfenyítését egyházi uton keresztülvigye, jelentést tett tábornok Rabutinnak, ki őt táborába hívatta, s meginté először azért, mert a hitcserélés ellen irt Világító tornyát (Pharus refulgens) a nem rég katholicussá lett szász választónak ajánlotta, s másodszer mert szónoklataival sokakat bánt. – Az egyháztörténeti irodalom különböző nemeiben részint kézirati, részint kinyomott munkákat hagyott hátra Haner György superintendens. Tanulmányai befejezésére Wittenbergbe ment, hol vitatkozásaival a közfigyelmet magára vonta. 1695-ben honába visszatérve, mint pap és iskola-tanító s végre elaggult korában superintendens, szolgálta az egyházat, melynek irodalmában mint író és gyűjtő jelentékeny működést fejté ki, s azonkívül terjedelmes levelezést folytatott a külföldi tudósokkal az akkoriban terjedő pietismusról, melytől az ott lakó erdélyieket egy iratával óvta. Négy kötetnyi gyűjteménye tartalmát a papok kiváltságai s egyházi iratok teszik. Ezekkeli ismeretségre mutat még Wittenbergben befejezett s ugyanakkor 1694-ben Frankfurtban kiadott latin munkája: „az erdélyi egyházak története.” E munkáját Noénak a bárkából kiszállásáról kezdi. A két első könyv Erdély népeinek és őslakosainak eredetét, vallását és történetét tárgyalja Géza vezér koráig, kit ő maga is királynak tart: miként átalán a kor történetirói. A szászok mint dák teutonok aboriginesek, kik még ez időben is az Arius tévelygéseit követik. Nyomozásai e téren a Töppelt iskolája tagjának tüntetik fel, s csak az a szerencse, hogy e két könyv a harmadikkal együtt, mely a reformatio kezdetéig történeteket tárgyalja, a munkának kisebb felét teszi. A negyedik könyv II. Lajos trónra léptétől 1652-ig terjed, s a XV-ik századi vallás-változásokat s különbö-

ző felekezetek támadását bővebben tárgyalja, mint a Bocskai óta történeteket. Utóbb e fiatalkori munkáját újra dolgozta s elkészíté annak folytatását is, de az kéziratban maradt. Mint egyetemen levő ifju, távol a forrásoktól, de férfias higgadtságra nem is tehetve szert, sehohsem akar kimerítő lenni s a rövidséget az alaposság rovására is vadászsza, mint többnyire azon munkák, melyek külföldön jöttek ki, s hazánkknak ott ismertetésére számítottak.

E vád méltán megilleti Nadányi János „Florus Hungaricusát,” mely a kidolgozott s hazai történetre vonatkozó művek sorát nyitja meg. Nadányi előkelő magyar családból származott s a hazai iskolai tanulmányok befejezése után a belga egyetemeket látogatta meg. Innen visszatérve, Enyeden nyert tanári alkalmazást, azonban előadása annyira gyarló volt, hogy általános ohajtássá vált ez állomásától valahogy megfosztani, s e miatt magok a tanulók is zavargásokat idéztek elő. Hiában tartottak ügyében gyűléseket s mondák ki eltávolítását határozatilag, bár gazdag ismereteit mindig méltányolva, azt teljesedésbe nem vehették rokona Bornemissza Anna, a fejdelemasszony pártfogása miatt, s végre is csel által eszközölhették, elhitetvén vele, hogy felségsértési vádakért a közigazgató halálra keresi. Távozásával megürült helyét Csernátoni Pállal tölték be, ugyanazzal, ki az egyetemeken barátja volt, s mint ilyet, Florusát verssel üdvözölte. E művet 1663-ban Amsterdamban adta ki, s Magyarország történetét a hunok bevándorlásánál kezdi, ezt megelőzőleg rövid rajzát adván a scytháknak s pannoniai és dáciai régi népeknek; több mint hatszáz munkát olvasott össze e könyve kedveért, mondja maga az olvasóhoz irt bevezetésében, s ez valóban nem is lehetlen, különösen az előzmények a scytha dolgokért, melyben sok tévedés mellett is észszerűbben jár el Lisznyainál. Az avarok beütését a magyarok második bejövetelének tartja. Nagy Károly rajtok nyert diadalai daczára is, de a szászokat

a gótok maradékainak vallja, s nem hiszi el Istvánfinak, hogy Géza nekik adott volna kiváltságokat, mert ezeket a szász magyaroknak adta. Története IV-ik Ferdinánd s I. Rákóczy György haláláig terjed, kiken tul fél irni, nehogy a kor közelsége miatt a történeti hűséget bántsa. S bármily rövid és kevésbé kimerítő munka, tagadni nem lehet, hogy csinos tollal s nem alaptalan kritikával készült, bár röviden s mitsem meritve ki. E korban egy más Florus Hungaricust irt Gelei Katona István, a püspök unokaöcscse s külföldről haza térte után igeni pap, ki a magyar és erdélyi történeteket igen szabad szellemmel dolgozta ki.

Épen ez időben élt és dolgozott egy más főrangu is: Bethlen Farkas. Atyja Bethlen Ferencz, anyja Kemény Katalin a János testvére. Amaz kitűnő diplomata, a Rákóczyak korában fejdelmét több izben képviselte, mint egységihívő, Lengyelországban s egyszer Bécsben. Ez uralkodók főudvarmestere, tanácsosa, fehérmegyei főispán s mint tudós azon levelek által lett ismeretessé, melyeket Ruárhoz intézett, s melyek ennek gyűjteményében jelentek meg. Fiai közt legidősb Farkas volt. Első neveltetését honn az atyai háznál nyerte szülői felügyelés és nevelés mellett. Majd a fehérvári iskolát látogatta. De a kör, melyben élt, atyjának fényes állása, képzésére határozott befolyást gyakoroltak s bár maga panaszkodva említi, hogy honn kezdett tanulmányaitól a mostoha sors 15 éves korában elvonta s azoknak befejezését nem szerezhette meg külföldön: e hajlamai mellett is kárpótlást talál az államszolgálatokban. S valóban a testben és lélekben kitűnő ifjura fényes, bár rövid pálya várt. Pápai Pariz szép és férfias külsőjeért kora Absolonjának, esze és jelleméért háza Scipiójának nevezi. Mint ifju már Küküllő-vármegye, s atyja halála után Fehérvármegye egyik főispánja volt. Azon zavarok, melyek a lengyel hadjárat után a szegény országban dultak, nem egyszer veszélylyel fenyegették az ovatos ugyan és a beleegye-

dést ki nem kerülhető ifjut, de ki azok folytán se függetlenségét nem veszté el, se hazafiérzelmét meg nem tagadta. A két versengőt, kik Rákóczy halála után a fejdelemségért küzdtek, közel sógorság köteléke füzte hozzá: Barcsaival első unoka, s Kemény az ő anyjának testvére volt.

Apafi alatt rangját s befolyását folytonosan emelkedni látjuk. Tagjává lett a fejedelmi tanácsnak és az 1678. aprilban Fogarason tartott országgyűlés a Bethlen János halálával megürült koraltnokságot rá ruházta, mely hivatalt, mint helyettes e jeles ember betegsége miatt már három évig folytatta, és Bethlen az 1679. dec. 30-dikán Bethlen Szent-Miklóson, rövid betegség után meghalt, neje Ostrosith Borbálától egy fiat, Lászlót hagyván maga után.

Bethlen, midőn koraltnokká lett, már felhagyott nagy műve, „Erdély történetei a mohácsi vésztől” folytatásával. „Kellott volna – írja maga, hazánk historiáját tovább is vinni. Vigye a ki érkezik s hazáját szereti. Tölem már nyughatik, megfosztottak ahhoz való időmtől a terhes hivatalok.” De munkája így befejezetlen is nagy fontosságu, s mind annál, mi csak az 1526–1609 közti időszakra fenmaradt kidolgozott munka, becsebb. Kora ifjuságában historiatanulásra kelle magát adnia s különösen hazája történeteinek kutfejeit és levéltári adatait alkalmasint nem csak tanulmányozta, hanem gyűjtötte is. Egész lélekkel s nagy egyszerűséggel kell vala csüggenie a munkán, mely tervezett nagyszerúsége mellett tehetség és szorgalom összpontosítását kivánta. Ifju erejét, hazafias érzelmeit államférfiu higgadságával kelle párosítania a kidolgozásnál. Isteni gondviselés volt, hogy akkor, midőn a történeti emlékeket s maradványokat ujjabb országos pusztulás veszélye fenyegette, egy ember állott elő, ki annyit megmentett azokból, a mennyit csak lehetett. „Megvallom – így nyilatkozik maga munkájáról – az sok idő és fáradságba került, tollamat is nem egyszer

vettem el, s azt csak barátim biztatására vettem újra elő ... mignem végéhez érhettem.” Mert a meg irt XVI. könyv, habár szerző eredeti terve szerint nem is ott akarta bevégezni, így is egy egészet képez, s a XVI-ik század azon évkönyveit is felhasználta, melyeknek ma legfelebb csak töredékeit ismerjük, azok mellett, amelyek korunkig fenmaradtak, mint Brutus és Somogyi. Ezekkel összehasonlítva, bámulnunk kell mesteri kezét, mint alkalmazá az ezek által nyújtott téglákat művének épületébe. És épen e körülmény győzhet meg bennünket, hogy a Gyulafy és Szamosközy évkönyveinek elveszése, bár érzékeny veszteség, de pótolva van Bethlen által, ki különösen ez utóbbit annyira felhasználta, hogy Benkő e kiáltásra fakad: „mit busulunk azon? hisz az egész Szamosközy él Bethlenben.” De ez nem compilatio: szükséges és kellő felhasználása az adatoknak, mindig célzatosan kiírva, legtöbbször a szerző által megjelelve, – bár fölöslegesnek tartá az untalan idézgetést, a fejdelemhez irt ajánló levélben már bevallván: „sok van bennök más jeleseknek” élménye és ismerete. Fát és követ mástól vevék. Enyim az épület fölépítése és alakja. A pók hálója sem jobb, mert a fonalat magából nyeri, s az enyém sem rosszabb, mert, mint a méh, másokból meritek.”

E tizenhat könyv a mohácsi vésztől Báthory Gábor trónra léptéig terjed. Ujabb kiadásban hat vastag kötet s az ismert források közt legterjedelmesb. Gazdagon föl van szerelve levelekkel s államiratokkal, melyeket azonban tudott szerző művészi kézzel a munkába szőni, sohasem mulasztván el azok illusztrálását. Szeret szónoklatokat adni a szereplők szájába: de nála ez sem fölösleges, ezt is bámulandólag tudá hasznosítani. Nem szószaporítás az, hanem olykor a pártok jellemzése, indokaiknak elmondása, mintegy szivöket akarja feltárni s veséjükbe hagy pillantanunk. E részben is Livius tanítványának mutatta magát, kit Herodotussal mintaképül választott, habár maga az ajánlatban szerényen

figyelmezteti is Apafit, hogy „nem kereshetni benne választékos csinyt, nem méltóságot, nem a kellemes styl fényét, vagy Titus Livius vonzó s áradozó előadását, sem Herodotusnak csudálatos és utánozhatlan édességét.” Pedig e tulajdonok közül többel bir és sok olyannal is, mi ama sorokban megjelöve nincs. A tárgy maga, melyet kezelt, a hazafifájdalomra és öröme elegendő anyagot adott. „Futtasd végig, kérlek elmédet, – mondja maga – e semmi szépítés, gyűlölet vagy kedvezés által meg nem vesztegetett elbeszéléseken, s a helyszín, dolgok, események hű és igaz leírásán. Látod forgani a világ eme nagy kerekét, a háboru megdöbentő koczkáját, a szerencse tarka játékait, a megdőrdült napkelet irtózatos dulását, a dolgok nyomoruságos képét és Erdélyország végzetszerű válságait. Mind ezek segélye által Ázsia és Európának ama nagy hódítója, ki annyi ország, annyi birodalom romjaiból emelte fel hatalmának e roppant tömegét, oly tetőpontra hágott, hogy ha Európa észre nem tér s nem ügyel saját dolgaira, félő, hogy ama dögvészes csillag halálos mételye mindenekre elragad, s így a félhold a keresztények végromlásával futja meg pályáját.” Mintha nemcsak történetírói, hanem államférfiúi elveit és bevallotta volna: Fél, hogy nemzete az ozmán tömegben elenyészik. Itt nem daczolás, nem ellenszegülés, hanem a körülményekhez simulásban lehet csak menekülés. Ez eszme küzdelme mintegy veres fonál huzódik át az egészen: valahányszor azt megszegették, Erdély nagy csapásokat szenvedett. S bár az kimondva sehol sincs, – csak egyes szónoklatokban – de az események színezése, drámai menete rávezetnek önkénytelenül. Mert Bethlen e részben valóban művész: úgy és akkép tudja előadásában csoportosítani a tényeket, hogy azok az olvasóban azt az eszmét, azt az érzelmet költik fel, melyet épen ő akar. S ez a titka, hogy Bethlen nagy szavak nélkül megindít, mellőzi borzasztóságok kirívó színezését, s mégis könnyeket csal olvasója

szemébe, és épen, mint czéljainak megfelel, rokon vagy ellenszenvet költ egyik vagy másik szereplő irányában. Elválasztva a kortól, melyről irt, de attól mégsem annyira távol, hogy azt a mesék ködén át tekintse, a művészi nyugalmat, historiai nézponot teljesen megszerezhesse. De az ozmán hatalomnak újabb és erős felcsillámlása, mely az attól elszakadni készülő hazát végenyészettel fenyegette, szükségessé tette, hogy a történetbuvár felmutassa az eredményeket, melyekre nyomozásai vezették, a meggyőződést, melyet mint államférfi szerzett magának, hogy e veszélyek mindannyiszor megújulnak, valahányszor a hazát céltalan törekvések kockájára teszik ki. Vizsgálni, minő hibát követtek el az ősök és hogyan tartották meg a hazát? ezt tüzte ki feladatul, erre felel meg történeti műve, s bizonynyal jól és tanulságosan.

Bethlennek magának volt szándéka kiadni művét, s el is kezdte azt, s az utolsó kézjavítása sem hiányozván, sajtó alá rendezni. 1679-ben a kassai nyomdatulajdonossal alkudozásba bocsátkozott, hogy ez nyomdát szállítson Erdélybe. Ugyanez évben meghalt. Testvére Elek, belsőszolnoki főispán és fejedelmi tanácsos, hozzá fogott bátyja ez óhajlásának létesítéséhez. 1683-ban Keresden nyomdát szerelt fel, mely más apróbb könyveken kívül e nagy munka kiállításával foglalkozott. A nyomtatónak minden új iv elkészültekor, egy aranyat fizetett, de miután ő magának tartá a fő felügyeletet, a munka lassan haladt és csak 832 (ívrétű) lapig juthatott. Tököli beütése, Keresd feldulása, a példányok egy részének Segesvárra szállítása, más részének Tököli által való elvitele, félbeszakaszták azt, míg változott politikai viszonyok folytán annak újra kezdésére, s elkészítésére nem mutatkozott idő. A kiadó fontos államhivatalba lépett, s a munka nem volt oly szellemben írva, mely a viszonyokkal a kiengesztelődést előmozdította volna. Czélszerűtlennek látszott a régi sebek felszaggatása, s felidézése oly emlékeknek, me-

lyek a kedélyeket csak ingerelték volna. Csak egy század elteltével adták ujlag sajtó alá s fejezte be Benkő a Keresden el nem készült hat könyvnek kiadását.

A történetírás mezején próbát tett ugyanazon Töppelt is, kivel, mint őstörténet-nyomozóval már megismerkedénk, s több sikerrel mint a másik téren. Latin munkája: „A törökök fogásai és háborui, melyekkel Erdélyt és Magyarország nagyrészét meghódíták,” a törökök beütését tárgyalja kezdettől a Zápolyaház elfogytaig, s nyomozza azon okokat, melyek a szultán fegyvereinek a diadalt lehetővé tették: viszályok és a hadsereg s erkölcsök elfajulása. Egy másik szász tudós Ziegler Mártontól két munkát birunk: „A nevezetesebb magyar családok névsora” a XVI. és XVII-ik században, a másik „Brassai jeles emberek élete.”

Kik az elősoroltakon kívül nagyobb s kimerítőbb történeti munkákat hagytak hátra, tárgyalták legyen saját korukat, vagy befoglalták bár abba a megelőző századot is, többé kevésbé évkönyv írói hajlammal dolgoztak. Épen ez áll Miles Mátyásról is, ki szaszaink e századi irodalmának bizonynyal legjelesb bajnoka. Atyja medgyesi pap volt, ki az 1649-iki ragály áldozatává levén, az épen akkor 10 éves árván maradt gyermek sok hányatáson ment keresztül, mignem iskoláit Brassóban bevégezvén mint 19 éves ifju Wittenbergbe ment. Egy évi künn létel után visszatért, hogy szülő városában iskolatanítói hivatalt fogadjon el. E pályája sem volt hosszas. Kemény János az ott tartott országgyűlés alkalmával tehetségeit kiismervén, mint titoknokot maga mellé vette, s csakhamar tagjává nevezte ki azon követségnek, melyet a bécsi udvarhoz Bánffy Dénes vezetése alatt küldött. Ura halála után Apaffi nemcsak megkegyelmezett neki, hanem még azon év (1662) novemberében az oláh hospodárhoz, mint követet, küldte. A következő évben hasonló minőségben Bécsset járta meg, honnan visszatérve nősült. Szebenbe ment lakni

s itt tanácsossá lett. Még egyszer kelle Bécsbe mennie az 1685. novemb. országgyűlés határozata következtében, mint azon követség tagjának, mely a Halleriana Resolútiót kieszközlé. Itt némi rágalmak folytán fogóságba vettetett, azonban ártatlansága kiderülvén szabadon ereszték. De a visszatértnék ereje már annyira meg volt törve, hogy még azon (1686) év folytán 48 éves korában meghalt. Némi alkalmi verseken a becses historiai okiratok gyűjteményén kívül, egy nagyobb munkát irt *Opus chronologicum* czim alatt, mely Erdély történetét Krisztus születése óta tárgyalta (ma már lappang) s melynek egyrésze a XVI-ik század története, még általa kinyomatván, korunkig fentartá magát. A leszármazásnál mint Töppelt elveinek hive, bár versenytársa, annak nézeteiben osztozott s a mily becsnélküli lehet ennek folytán a rész, mely lappang, épen oly fontos, melyet birunk. Az a német nyelven irt „Erdély öldöklő angyala” (Würg-Engel) csak magán használatra szánva s azért kiadva, mert „oly kevés szerző említi az erdélyi szász történeteket.” Hanem azért maga Miles sem halmozta el azzal munkáját, bár elég gondot fordít népének viszontagságaira. Politikai és vallástörténet ez egyszersmind; s mindkét ágban, némely kimutatható tévedések mellett is, meglepőleg sok új és fontos adatokat tartalmaz. A természeti tüneményeket s csapásokat oly hiven laistromozza, mint élénkül színézi a nagy politikai szerencsétlenségeket, hogy bebizonyítsa, mikép e század Erdélynek „Iliás malorum-ja, melyből oly dúsan foly ki a nyomor, mint a trójai lóbol.” E munka folytatásául a XVII-ik század történetét megírta Gunes András, kivel alább lesz alkalmunk megismerkedni, míg a már több ízben említett Hermán Dávid Evkönyvei az 1520-tól 1655-ig terjedő kort tárgyalják.

Ez évkönyvek mellett még egymás német nyelven írottat is tudunk felmutatni: a *Codex Kraisio-Kelpianust*. Szerzője Kraus György segesvári jegyző, fia egy

szebeni kereskedőnek, kit Báthori Gábor katonái, midőn egy izben vásárról haza sietett, megtámadtak s halálosan megsebesítettek. Az árván maradt ifju nem-sok idő mulva a Bethlen Gábor irodájában dolgozott, majd ettől segítve a paduai egyetemen végzé jogtanulmányait. Innen utazni ment. Erdélybe visszatérvén kereskedésre adta magát, míg Segesvárra meghívták jegyzőnek 1646-ban. E hivatalát késő vénségeig folytatta általánosan tisztelve s szeretve polgártársaitól. Tulajdonkép két évkönyvet birunk tőle: egyik 1599-től 1606-ig, a másik 1608-tól 1665-ig terjed s annak folytatását képezi. Terjedelmesebb munka, melynek becsét a számos beleíratott eredeti levelek nagy mértékben emelik. Ugylátszik szerzője az utolsó években írta s épen azért 1658-ik év óta kimerítőbb lesz. Bár a Mile-sével se stylra, se felfogásra nézve nem mérkőzhetik, az első rangu források közzé tartozik, följegyzései megérdemlik a történetíró figyelembevételét nemcsak adatai s a benne levő oklevelek miatt, hanem úgy is mint az általános hangulat tanubizonysága.

Épen ez idők évkönyvirői sorában találkozunk a lengyel Grondsky Samuella. Előkelő szüléktől származva korán forgott az udvarban, majd mint katona tüntetve ki magát. Egy izben urát, a svéd X. Károlyt képviselte a kozákoknál s ekkép alkalma volt e néppel közelebről megismerkedni. Innen Erdélybe vette utját s ez alkalommal tanácsolta is Rákóczynak a svéd szövetséget. A hadjáratban maga is részt vett. Annak kudarcz teljes kimenetele elzárta előtte a honnmaradhatás utját, s mint menekült, Erdélybe húzódott. Itt írta két munkáját, melyek uj hazáját közlől érdeklék. Egyik a „kozák-lengyel háboru,” melynek két első könyve a kozák hetman Kmielniczkynek népével a lengyel felsőség elleni felzúdulései, X. Károly svéd királynak beütését, míg a harmadik ifjabb Rákóczy hadjáratát tárgyalja, melyhez mint szemtanu, sok fontos adatot közöl, s mint a fejdelem titkaiba beavatott,

sok oly dolgot mond el egész őszinteséggel, minek tudásához másképp alig juthattunk volna. (E munkát kiadta Koppi Károly 1789). Másik az Erdély és Magyarországi történetek rövid kivonata a mohácsi vésztől 1663-ig nagy részben ismét forrásokból compilálva. Öreg Rákóczy kora Bethlen János munkájának gyarló átdolgozása, de az 1656-ik év óta jóval terjedelmesebb kezd lenni, mióta tudniillik, mint szemtanu önállóan írhat. S a munkának tulajdonkép ez a becses része, a többit se új, se élvezhető olvasmánynak nem mondhatni. Valóban egyik munkájában sem tett egyebet – bár láthatólag törekedett a jó kidolgozásra – minthogy adathalmazt nyújtott, leírva minden magasb történetírói hivatás nélkül, gyarló és középszerű latinsággal – a mit maga is bevall, – méntségét abban keresvén, hogy fiatalságát a táborban töltötte.

Ez idegen nyelven irtak mellett három magyar évkönyv maradt ránk e korból, becsesb és fontosabb részei történeti irodalmunknak. Ezek:

Rozsnyai Dávid Historiája Bajaridtól Mehemetig, Dobos Lászlótól II. Rákóczy Györgyig, első Ferdinándtól Leopoldig „napkeleten s napnyugoton, délen és északon hajborzasztó, kétfelé nézni tanító, kit-kit nemzetéhez ragasztó ... németes, magyaros, törökös, lengyeles és több szomszédságbeliekkal elegyes, nevezetes, császári királyi és fejedelmi asztalra méltó nagy dolgok mint maga mondja az öles czimen, mely egy egész ivrétet elfoglal. Rozsnyai Apaffi fejdelem törökdiákja (az az tolmácsa), urát egy ideig Stambulban képviselte, majd hazájában Erdélyben szolgált, miért ettől több izben adományozásokat is nyert. Valamint fogsága idejét a Humajum-name fordításával tölté, ugy a portánál mulatását felhasználta történeti okiratok gyűjtésére. S munkája tulajdonkép ezeknek összegéből áll, ugy azonban, hogy a történeti kapocs meg van tartva s az okiratok maga a historia folyamába beszövék, és ennek ekkép mintegy alkatrészét teszik. Lehctlen azért észre

venni, hogy az oklevelek a fők, melyek tulajdonképpen fontossággal bírnak. A munka végéhez ezen a „magyar nemzetnek ágonizáló betegje Erdélyben vánszorgó török deák” – ki e szerint az okleveleket Erdélyben mulatása alatt rendezé összefüggő munkává – öt áthnamét ragasztott. Rozsnyai gyűjteményével a történeti irodalomnak kétségtelen szolgálatot tett, kevésbé használt kútfőt nyitván meg azzal. De egyes észrevételei s mondatai, valamint athnamékhoz irt versek is érdekesek és jellemzők az akkori állapotokra.

Második magyar évkönyv: Kemény János önéletírása, „melybe jönnek be némely én értem vagy időm előtt történt, de valóságos relációkból tanult holmi dolgok is.” Született 1607-ben; atyja Boldizsár „anyja Tornyai Zsófia. Gyermek és ifju korát a fejedelem idejében s mi több (1623 óta) udvarában élte le, ki Erdélyt a hatalom és tekintély magas polczára emelte fegyvere és esze által. Udvari szolgálatai sorát a főbejáróságon végezte, már eddig is Bécsbe magyarországi főurakhoz, a portára s lengyel földre intézett számos követségben vévén részt. Majd megyei hivatalokat folytatott s már 1631-ben fehérmegyei főispán, 1637. I. Rákóczy alatt főkomornyik s 1652-ben, már eddig is számos csatában kitüntetvén magát, II. Rákóczy alatt a mezei hadak főkapitánya. A lengyel hadjárat alatt jul. 31-én tatár fogságba esett s Bakcsi-Szeraiba hurczoltatván szomoru alkalma nyilván „peregrinálásra való hajlandóságát” kielégíteni. A tatár jól tudá, minő kincset bir benne s váltságul 116 ezer tallért követelt. Két évi fogság után, országos kezesség mellett kiszabadult s utóbb fejdelemmé lett. Valamint a zsoldár-magyarázatokat ugy az erdélyi sereg romlását és önéletírását is tatár fogságban írta, szenvedései vigasztalásul amazt, emlékül és tanulságul emezt. De munkáját csak az I. Rákóczy György halálaig fejezhette be, habár még fogsága történetére is ki akart terjeszkedni. Közleményei azon része, hol csak a hallottakat jegyzi fel, erős ítélő tehet-

séget tanusít, hol saját, bár fiatalsági élményeiről emlékszik, éles belátás, helyes tapintat s felfogásra mutat. Meglátszik azon az államférfi, ki ifjusága mellett is hasznosítani tudta a Bethlen udvarában töltött idejét, és az eseményeket nem mint száraz kronikái adatokat közli, hanem be enged pillantanunk a rugók közzé is, melyek, mint tényezők működtek. Történetbirói szerepet nem visel s épen nem is szokott ítéleteket mondani: ezek helyett saját véleményét nyújtja, s ez annyival fontosabb, mert némely helyen azon idők felfogását s nézeteit tükrözi. Alkalmat nyújt e korról helyes felfogást szerezhetni magunknak. Mint irodalmi mű, habár csak minuta – melyen az utolsó javító kéz még hibázik s helylyel közzel néhol ezért pongyola – nem kevésbé értékes. Előadásában nem hiányzik az élénkség, elbeszélését jól tudja füzni, bár rajta a memoireok pongyolasága nagy mértékben előmlik, styljában, ha correctnek nem nevezhető is, sok a szónoki elem: mint ezt „incisumokkal – írja Szalay – elhalmozott, s e miatt olykor-olykor nehezségek mutatkozó, néhol felfelbomló szófüzése is” bizonyítja. A harmadik magyar évkönyv, mely a kettőnél inkább történeti munka:

Szalárdi Jánostól Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei. Szalárdi magyarországi születésű, de Erdélyben élt s folytatott hivatalokat, és ennek történeteiről irt. Kora ifjúságában már fő szenvedélye volt a tanulás, s a hazai iskolák bevégezése után a külső egyetemeket látogatta. 1634-ben, kora ifjúságában a fehérvári országos levéltár egyik conservátorává neveztetett ki s azon kívül a fejdelem mellett titoknoki hivatalt is viselt. Hivatali buzgalmát I. Rákóczy György méltányolta is, két ízben ajándékozván meg őt rész-jóságokkal. A tatárdulások korában még mint conservátor szolgált, azok megszűntével elébb katonai, majd fő pénztárnokká lett. Ez utóbbi hivatallal az 1666-ki februári országgyűlés ruházta fel, de nemsokáig folytathatta, még azon év őszén meghalt. Siralmas króni-

káját a két ország elválásával kezdi. Miként Izraelben, ez nála minden nyomor és inség kutforrása. De Erdély legalább megpihenhetett a szultán árnyékában, hová Isten, miként Judát Nabukadnezar alá, büntetésből vetette. S míg hűségét megtártá, nem volt-e kinek-kinek az ő fügefája alatt, honában csendes békességes nyugodalma? s nem lett-e a haza virágzóvá, bővölködővé? „De a világon semmi sem állandó. Erdély, miként Juda, rettenetes nagy romlással” megbukott a bűn büntetéséül. S most némelyek a „törökösseget” kiáltják okának. Pedig ez a párt igaz hazafiakból állt, s a bukás oka a hazában keresendő. E nagy romlás emléke a „posteritás” kedvéért is tanulságul megérdemli, hogy fentartassék: e czélt tüzte maga elé Szalárdi krónikájával, melyet az 1662-ik év történetével fejez be, mikor Apafi megválasztásával új reménye lehetett a nemzetnek békéhez. Az első fejedelmet öreg Rákócziig csak röviden tárgyalja, ennek uralkodásánál terjedelmesebbé lesz, s majd fia az általa előidézett zavarok történetének négy, az előbbieknél hosszab könyvet szentel, s már itt a fölvetett tárgyat kimerítve hiven, és néhol oly részletesen tárgyalja, hogy figyelme az aprólékosságra is kiterjed. Mint a töröktől elszakadás ellenzője nem mulasztja el kimutatni, hogy annak megkísértése minő nyomorok kutforrása volt, mennyi inséggel árasztá el a hazát, mintha az Isten a hatalma ellen fellázadókat még jobban akarta volna sujtani. S ez a mély vallásos érzés Szalárdinak, egyik fő jellemvonása; a legnagyobb veszélyek közepett is megnyugszik az Isten akaratában, s a haj meresztő dulások leírásánál is égfelé veti tekintetét. És ezért tartották sokan őt papnak: pedig az ő mély és benső vallásossága a század dogmatizált szellemétől nagyon különbözik. Munkája első nagyobb kísérlet rendszeres történetírásra magyar nyelven, s mint ilyen is figyelmet érdemel, habár irályán meglátszik az első kísérlet. Nem mintha nem tudna emelkedett lenni s mély érzést nem árulna el, hol or-

szágos csapásokról beszél, nem mintha egy értelmes közép osztályu helyes felfogását nem mutatná minden sora, kinek a mellett mint fejedelmi titkárnak alkalma volt tikosabb dolgok tudásához is jutni, s nem mintha maga is nem igyekeznék irányát tárgyához alkalmazni: épen a tárgyhalmaz és az abból fölmerülő bánatos érzés okozák, hogy tolla alatt gondolatai összehalmozodván, nem egyszer hagyta bevégzetlenül lapokra terjedő tételeit. Semmi magyar mintát nem talált, melynek nyomán historiai stylre tehetett volna szert, Livius divatos iskolája pedig épen a hosszú tételekhez ragaszkodott. Ezt próbálta átültetni, s munkáját fen elősorolt hibája daczára is a magyar történeti styl alapjává lehetett volna a változott körülmények mellett, s ha, mint tervezve volt, kinyomathatik.

Mig Szalárdi a sűrű trónváltásoknál erejét az események illusztrálására fordítá, s adatai inkább a kültörténetek folyamát rajzolják: addig egy államférfi a kabinet titkaiba is be enged pillantanunk.

Bethlen János született 1613-ban s két év mulva atyja Farkas fejedelmi tanácsos s szamosujvári kapitány tizenhét sebhelylyel boritva hirtelen meghalt. Anyja Kemény Anna Macskási Pállal második házasságra lépett, kinek felügyelete alatt gondos növelésben részesült. Tanítója a nagyhirü Kereszturi Pál volt. Ifjan már államszolgálatba állott, s egész a korlátnokságig vitte. A fejdelemváltások korában sokat szenvedett, de elveit, hazafiságát sohasem tagadta meg. Végre Apafi alatt megpihenhetett, s hivatalát nagy belátással és eszélylyel folytatta, tanácsát a fejdelem minden kényes ügyben kikérte. 1671-ben ennek daczára némely roszakarói a fejdelem gyanakvó természetét ellene fordíták, s őt is felségárulással vádlák. Bethlen e vádak alól tisztára mosta magát s Boért, a feladó, nov. 25-én Fogarasban tartott országgyűlés színe előtt térden állva kénytetett tőle bocsánatot kérni. Hasonló vádak emeltek ellene később a Béldi Pál zendülése alkalmával,

s „már circumscribálták vala, hogy teremí jószágából ne legyen szabad kimennie; de Isten kiragadá az orosz-lányok szájából, szép csendesen meghala” hosszas és kinteljes betegség után 1678. febr. 28-án Nagyszébenben, hová azelőtti hóban ment. „Jól tön Isten vele – írja fia – mert rútul akartak vele bánni.” De családját megfizettették; nején 4000, fián Miklóson 1000, Pálon 2000 forintot „rántottak.” Magas hivatalai – fejedelemi tanácsos, fehérmegyei főispán és korlátnok volt – mellett is tudott időt szakítani egyházi és iskolai dolgokra. Mint az enyedi főiskola gondnoka, hivatalát páratlan buzgalommal folytatta, míg az udvarhelyi iskola alapítása által a székelyek közt elhanyagolt nevelésügynek használt. Épen ily fontos szolgálatokat tett a történeti irodalomnak is, mint évkönyviró. Két ily munkát birunk tőle latin nyelven: Erdélyi Történetek Bethlen Gábor halálától 1663 közepéig, Kucsuk basának Erdélyből távozásaig; Erdélyi Történetek folytatása 1663-tól 1673 végeig. Az elsőt maga kiadta 1663-ban Szébenben, s a következő évben még két kiadást ért (1778-ban Neugeboren újra nyomatta). Tröster lefordította németre s A szorongatott Dácia cím alatt az Ó és új Dáciával egy időben közre bocsátotta. A másikat két kötetben 1782-ben Horányi Elek tette közzé, kár, hogy nem eléggé pontos kiadásban. Az első munka második része s ez utóbbi nagy számmal közli az okleveleket is Bethlen e kor legemelkedettebb jellemei közé tartozik, kit személyes becsületeségén kívül mély belátás és tiszta felfogás is jellemez, s kinek magas állása alkalmat nyújtott a szereplő egyénekkel megismerkedni s ki tudni az államtitkokat. Szerencse, hogy önzés nem vezette tollát, s gondosan kerülte a részrehajlást, midőn hozzáfogott leírni „a dolog szomorú változandóságát, a véres csatákat, néhány erősség ostromát s elfoglalását, két év alatt három fejedelemnek erőszakos halálát, százezer keresztyén rabságra hurczoltatását, s édes

hazája pusztulását,” szóval évkönyveit, egyik legfontosabb kincsét az erdélyi történeti irodalomnak. Benkő Erdély Tacitusának nevezi, talán azért, mert az igazság kimondásában soha sem habozó, mint épen ama római. Mint irodalmi mű, az Erdélyi Történetek kidolgozottabb a Folytatásnál, míg ennek becsét terjedelmessége neveli. Itt közli a tanácskozmányokat, beszédeket, államiratokat oly fontosságban, mint azok történetek: történeti naplója egy államférfiúnak, félig kidolgozva, de akkor is láthatólag közvetlen az események, azonban sohasem a szenvedélyek befolyása alatt, harag és gyűlölet nélkül, s kerülve az ítéletmondást és élénk színezést, nehogy, mint a történetek egyik tényezője, mint ki maga mondá Virgiliussal „quorum pars magna fui,” ferditni láttassék, Ugyane szellem lengi át első munkáját, Az erdélyi történeteket, ezen az Apafi fejdelem parancsából irt s Európában elterjesztésre szánt munkát, a mely épen ezért kidolgozottabb a többinél, mert mit ott a dolog természetéből folyólag hiába keresnél, ebben megvan az események összefüggő áttekintése. Amaz az évek története, ez bevégzett munka, nem pártérdekben írva, hanem igazságos meggyőződés szerint, hol az államférfit, történet írók sohasem fakasztja apológiára, s hol a megnyughatás perceit felhasználja visszatekinteni a nyomorok napjaira. Bethlen történetírói tehetség, leírása nem elmosódott, alakjait nem közhelyek vagy szavak hanem tettekkel jellemzi, s nem eseményeket halmoz össze, hanem történetet ír.

Épen ezen munkájához az 1663-ig terjedő történetekhez irt jegyzeteket s folytatást Gunesch, a Miles folytatása s több helyeken (utóbb Szászsebesen) pap, s kül akademiában készülsége daczára is – oly körülmény, melynek elmulasztását mindkét Bethlen élénken fájlalja s elnézésérti kérését azzal indokolja – a történetírót, kivel munkáját kapcsolatba hozta, fölérni nem tudá. Azonban ez is érdekes feljegyzéseket tartalmaz, számos fontos esemény emlékét tartá fenn s néhol a köz

hangulatot tolmácsolja, habár mind e részben mind általában tulnyomó figyelmet fordít a szász ügyekre, melyeket alkalma volt alaposan is tárgyalhatni. Egy czim alá fogva összefüggő egészet képez, bár egyik fele a Bethlen Jánostól fölhozott események pótlékait, még pedig annak szavaihoz ragaszva, míg a másik folytatását képezi 1665–1699-ig (kiadta Trausch 1848-ban a Ziegler másolata nyomán közbeszurt jegyzeteivel).

E gazdag és Erdély történetét sok oldalról felvilágosító évkönyvirodalom kiegészítését képezik az apróbb történeti följegyzések, naplók és politikai röpiratok, az egyes eseményeket illusztráló munkák és értekezések, melyek a lengyel hadjáratról, Erdély küzdelmei megújításáról a szathmári békeig, a küzdelmek lecsendesüléseig szakadatlan láncolatban folynak. E naplók sorát a Rédei Lászlóé, a fejdelem Rédei Ferencz fiaé, nyitja meg. Naplója, inkább diariumja, némely családi följegyzéseken kívül tárgyalja 1655 elején Bécsbe tett útját, bemutatását az udvarnál s az 1657-iki lengyel hadjáratot azon pontig, midőn a fejdelem elvált Keménytől. Tulajdonkép följegyzése annak, hogy melyik nap hol mulatott, hol megütköztek stb. lehető legrövidebben, és fontossága is ebben áll, a napszámlálás biztos kalauz lévén. Az ezután beállott nyomorteljes korszak számos napló keletkezésére adott alkalmat. Az isteni kegyelem által megkimélt helyek közzé tartozik Nagy-Enyed, mely bár keményen megsarczoltatva, menekülését csak egy fergetegnek köszönheté, a mint Dipsei Szabó László rövid historiájában leírta (kiadva Nagy-Enyeden 1838-ban). A végetlen dulások szemlélete, előidézve a fejdelem konoksága által, melylyel mintegy kétségbeesetten igyekezett trónját megtartani, Bethlen Jánost még azon évben egy latin nyilatkozat kiadására bírta: „Erdély ártatlansága” (ujabban megjelent Trausch gyűjt. II. 80 s köv.). Vádlóként lép fel Rákóczy ellen, hogy nagyravágyása előidézte a bajt, s konoksága még neveli azt, de mindezt mély fájdalommal, szenvedély

nélkül s egy bíró nyugalmával mondja el, inkább kérve, hogy vessen véget az inséges állapotnak.

Mitsem használt. Négy hosszú éven át kelle még Erdélynek küzdeni török és német hadakkal, tatár és vallon pusztítással, mialatt a fejdelemváltozások, a küzdők nagyravágyása még nevelte a nyomort. Mederus Azaréla a Töppeltin veje, két röpiratának tárgyává e pusztításokat tette. De fontosabb ezeknél Enyedi István nagybányai jegyző magyar munkája: II. Rákóczy Gy. lengyel útja és hadjárata, mely az 1657–60 közt történeteket tárgyalja; továbbá Grafius János épen ez évekre vonatkozó följegyzései: Erdély romlása 1658–61-ig. Mint szemtanuja e pusztításoknak, a hadjáratok s az azt követő dúlásokra fordít fő figyelmet. Erdély romlását a fentebb említett Herrman Dávid is leírta latin nyelven. E korról összefüggő s azt fölvilágosító adatokat tartalmaz, a Lutsch János nagyszebeni királybíró és a szászok ispánja Diariuma, melynek eleje 1607–52-ig családi följegyzéseket foglal magában. 1858-ban jul. 5-én Rákóczy parancsából Bánfi Györggyel s Dániel Ferenczcel a fővezérhez küldetett, de ez útját be nem végezheté. Majd azon 500 ezer forintért, melyet Barcsai a szultánnak fizetni ígérkezett, mint egyik kezes Konstantinápolyba vitetett, hol háromévi tartózkodás után 1661. nov. 17-én meghalt. Diariuma 1658. júliusától 1661. júliusáig terjed, s elején az erdélyi dolgokat, melyekről útjában tapasztalt vagy hír után tudomást szerzett, majd utóbb stambuli útját s tartózkodását írja le, s némely mesésen hangzó adatai mellett is figyelemreméltó közleményeket tartalmaz.

Azon események sorában, melyek e villongások folytán felmerültek, egyike a szász írók által nemcsak munkáikban, hanem önállóan is legtúzetesebben tárgyalatik: Szeben ostroma. Az ostrom folyama alatt a Rákóczyhoz mindig hű Basire Tuba Transylvanica czim alatt egy kis iratot intézett a szorongatottakhoz, melyben a szakadás, különösen a török uralom veszélyeire

figyelmeztette őket. Feleletül rá Bethlen János egy jóval terjedelmesebb nyilatkozatot tett közzé, mely Erdély nyugalmát csak a török pártfogolás alatt reményli. Magát az ostromot leírták: terjedelmesen Kereszturi Demeter latin nyelven, s a napi eseményeket kísérve figyelemmel; 1629. dec. 18-tól kezdve 1660 máj. 30-ig a Szebeni származású Prefling Pál, és annyira hajhászva a pontosságot, hogy mindig még az ágyulövéseket is megemlíti. E korból még egy városi följegyzés, a német szerkezetű *Chronica civ. Schaesburgensis* vonja magára figyelmünket, szerzői Goebel János mint kezdő, és Wachsmann György mint folytató. Adatait 1514-en kezdik közleni, eleinte nagyon keveset, a XVII-ik századról azonban folytonosan többet, míg végre 1658-tól 1663-ig jóval terjedelmesebbé lesz. Főfigyelme Segesvár s környékére terjed: de e helyen sok országos nevezetességű esemény történt, mire nézve e napló első rendű forrás.

Rozsnyai Dávid a török diáktól és Czeglédi Istvántól. Ez utóbbi kinyomatott Kolozsvárt 1670-ben mint az „Az ur frigyszekrénye előtt Dágon ledülése”-nek az olvasóhoz irt bevezetése. Czeglédinak célja volt bizonyítványát mutatni fel annak, hogy „a kit az ur kedvel, ellensége is annak jó akarója lészen,” s hogy e csodás megmenekülés Isten különös kegyének bizonyossága. Az akkori állapotok helyes felfogásához nevezetes adalékot képez Paskó Kristófnak, azon időben török követnek (1665) irományai: „Igaz és Keresztyén magyarok gondolkodására való rövid matéria.” Majd megkezdődtek Magyarországon a politikai és vallásos üldözések, és sokan Erdélyben kényszerültek menhelyet keresni, s míg a fejdelem ennek jogát nagy mértékben védelmezte, találkoztak, kik a magyarföldi eljárást igen lanyhának tarták. Bethlen János két ilyen röpirat emlékét tartá fen (*Hist. continuata* 113 és 122 egészen le vannak nyomva). Ugy látszik, az ilyen ajánlatok nem maradtak mindig foganatlanul s Apafi uralmának egyik

kellemetlenségét az azokba való beelegyedés vagy annak kerülése tette. Ez aztán rést nyitott a nagyravágyóknak a fejdelemség vagy olykor egymás elleni törekvésre, s a kabineti ármánykodás, belmozgalmak, egymással küzdés egész sorával találkozunk. Ily körülmények közt lett nagyravágyásának áldozatává Bánfi Dénes, ki 1674-ben Bethlen várában lefejeztetett. E fogságában s lefejeztetésekor is mellette volt Pataki István, kolozsvári professor, ki mentiségére s az ellene emelt vádak czáfolatául egy munkát irt. Teleki Mihály már ekkor hatalmas s az udvarnál eldöntő befolyással bíró ember volt, s kit elvei s törekvéseiért nem egy váddal illettek. E korra vonatkozik (1676–8) Apologiája. Apafi részint a porta rendeletére, részint a menekültek által megnyerve s különösen, hogy üldözött vallásfelekezetét segíthesse, beelegyedett a magyarországi ügyekbe s jelesül a Tököli mozgalmaiba. A fejdelemnek e táborozásait s megjelenését (aug. 22.) a török táborban Bécs alatt Algyógyi Török Ferencz, fejedelmi bejáró, naplókönyve (1680–3.) tárgyalja egész Bécsnek az ostrom alóli fölmentéseig.

E korból oly naplókat is tudunk felmutatni, melyek kiválóbban családi ügyekkel s az ország dolgaival csak kevésbé foglalkoznak, de a mellett is a kor történetéhez nem megvetendő adatokat szolgáltatnak. Ilyenek Kornizs Gáspár jegyzetei családjá története s viszontagságairól (1594–1683), Werner Mihály Diáriuma házi dolgairól (1649–1686). A két Köleséri Istvánnak rövid naplója (1657–1685.) hazai történetekről, s mindenek fölött a Vehiculum Vitae Michaëlis Apafi, e fejdelem naplókönyve, melybe ez latin czimje daczára magyar nyelven irta be élte történeteit születésétől kezdve.

Tököli rövid uralkodásának történetét egy brassai névtelen német följegyzései: „gróf Tököli Imre beütése a Barczaságba” – után tanuljuk körülményesebben ismerni, ki mint a hely színén tartózkodó, részletes és

alapos körülményekkel ismertet meg. Kivüle az 1690-ik év nevezetességeiről még Lakatos István kozmási paptól is birunk följegyzéseket, melyeket szerzőjük az egyházi anyakönyvbe igtatott, de a melyek a kurucz mozgalmaknak ama környékben történt nevezetességeire vonatkoznak. Ezután a dolgok gyorsan fejlődtek. Midőn Alvinczi Péter némely fölterjesztésekkel Bécsbe küldetett, s a szász nemzet követtársul rendelte mellé Zabanus Jánost, a későbbi szász ispánt, 18 pontból álló s kérelmeket tartalmazó utasítással. Alvinczi is Zabanus is kedvező válaszszal tértek haza, ez utóbbi, mint tudjuk, német lovagi rangot is nyert. Utjáról egy terjedelmes és historiai becsü jelentést készített német nyelven. Ily körülmények közt, midőn a dolgoknak új alakulása készült s a szászok a kedvező alkalmat nagy hévvel megragadták, kieszközölni minden rájuk nézve nem kedvező törvényzikk eltörlését, egyfelől köztök, másfelől a megyék és székely székek közt a kormányzék előtt folytonosan folyt a rendezkedés legkivált az adózási ügyeket illetőleg. Épen e viszonyokra vonatkozó politikai röpirat a latin Párbeszéd Atrocious és Aequalius közt, melyben ez utóbbi mint a szász nemzet igazságának kimutatója tűnik fel. Minthogy azonban ily körülmények közt is nyereségeik várakozásaiknak nem feleltek meg, s simulékonyságukért e zavaros időben a német tábornokok olykor az ellen párttal való kaczerkodással vádolták, a mint évkönyviró ismeretes Gunesch A szászok hűsége Erdélyben című röpiratával (1697) mutatta ki a szászok ragaszkodását a bécsi udvarhoz a mohácsi vésztől koráig.

E mindenkép nevezetes átmeneti korszakból is figyelemre méltó naplókát tudunk felmutatni. Nagyvárad Inczédi Pál erdélyi főúr és Apafinak több ízben követe a bécsi udvarnál följegyzette az életében történt nevezetes dolgokat 1660–1697-ig. Csak kevés évről tartalmaz följegyzéseket, melyek azonban nagy fontosságúak. Így pl. az ekkori történetekhez egy latin

erdélyi historiai töredék című (1690–97) közti munka, továbbá Gulácsi Albertnek (1091–7) a II. Apafi Mihály titoknokának naplója Bécsi utjairól, valamint II. Apafinak. Az erdélyi fejdelemség állapotáról az Apafi családnál (1690–8) című latin értekezése szolgáltatnak adatokat. Kivül e mozgalmakon gróf Kálnoki Sámuel 1702. Bécsben kiadta a Pető Gergely (kit ő czimlapján Zrinyi Miklósnak nevez) krónikáját és Mikola László (1702.) családja nemzedékrajzát s ugyanő a Bánffi-család dicsiratát 1698-ban elkészíté. Majd 1701-ben kiadta a fejdelem Kemény János munkáját „Régi nagy emlékezetű Kemény familia Genealogiája, mely kezdetét vette a tekintetes Mikola-familiából 958 eszt. cím alatt. A XVII-dik század elején az 1701-diki eseményeket gróf Kálnoky Sámuel naptári jegyzetekkel Czegei Vass György, kolos és dobokai főispán, kolozsvári kapitány (Szakálként a Commendáns képe) 1700–2-ig latin 1704- és 5-ben magyar följegyzésekkel tárgyalta, az elsővel az európai, az utóbbival a hazai ügyeket. A kuruczok által elfoglalt Enyednek 1707-beni ostromát s feldulását a labanczok által Dipsei Szabó István magyar s Páriz Pápai Ferencz latin nyelven irták le. 1705-ből egy jezsuita Gyalogi hagyott följegyzéseket, melyeket ő, mint maga írja, a marosvásárhelyi missionak titkos írásaiból merített. Ugyanez évben Medgyes ostromát a kuruczok által Schoebel s Görgény megvételet 1704- és 8-ban egy névtelen tárgyalta. Az 1707. márcz. 28-diki Marosvásárhelyre hirdetett országgyűlés történetéről, mely Rákóczyt tette Erdély fejedelmévé, Tolvaj István, Rákosi Péter és Sámsondi József készítettek egy latin diáriumot. Épen ez évben irt e mozgalmakról Projectumot a „jó öreg” Cserei Mihály. 1704 és 7. közti évekről egy német fogarasi krónika emlékszik. A kurucz mozgalmakat Erdély keserű hányatásai című latin művével Basch Simon irta le, míg a többször említett Fronius Marktól egy Kuruzo-Labanzológiát birunk, mint e mozgalmak

történetét. A kurucz világnak Brassó vidékén, Csik, Gyergyó és Háromszéken történt nevezetesebb eseményeit Simonis Kristóf hagyta hátra németül irt munkájában, mely az 1704–9 közti évekről tartalmaz adatokat. E többé kevésbé érdekes, fontos munkák mellett kiváló helyet foglal el két kolozsvári napló a Vizaknai Bereczké és Szakál Ferenczé.

Vizaknai Bereczk, kolozsvári orvos, káptalanőr, királybíró s ref. egyházgondnok, rendes naplót vezetett eleinte külföldi utjáról, majd hazajövele után az azon időben dúló kurucz-mozgalmakról. Naplója napszám szerint rövid följegyzéseket tartalmaz, olyakat, melyekben vagy maga forgott, vagy melyekről biztos tudomással bír. Eleinte Rabutin különböző küldetésekre használta Magyarországra Károlyihoz, majd 1707-ben a kimenetel neki személyesen megparancsoltatván, idejét Károlyi mellett töltötte s azóta jegyzései a magyarországi dolgokra vonatkoznak. Rövid följegyzései nemcsak azért becsesek, mert új adatokat is tartalmaznak, hanem kiválóan az események napjainak pontos meghatározásáért.

Naplójával rövidebb időközt merit ki, de terjedelmesebb Szakál Ferencz. Szakál kolozsvári jómodu polgár volt, kit mestersége mellett érdekelték az egyházi ügyek és politikai események. 1700-ban egyházfivá lett, de 1718-ban curátornak írja magát. Á napló 1698-ban kezdődik, de 1702-ig csak kevés s inkább a várost vagy önszemélyét illető följegyzéseket tartalmaz. A kurucz-mozgalmak kezdetével naplója is nyer nemcsak érdeken, de terjedelemben is. Tárgyalja azon mozgalmakat, melyek a Rákóczy fölkelését megelőzték, s azokat, melyek azóta történtek, hogy (1703) támadásának „híre lengedezett.” Ettőlfogva a Kolozsvár környéki kurucz-mozgalmaknak lehetőleg részletes s naponkint pontosan folytatott leírását tartalmazza egész 1704. sept. 5-ig, hol a napló rögtön megszakad. Talán eltávozott a városhól, s oda vissza sem tért a kurucz

világ végeig. Legalább 1711. jul. 14-én, tehát a Szathmári békekötés után újra megkezdí s folytatja városi érdekü följegyzéseit, melyek közt 1716-ban az unitáriusok kolozsvári piaczi nagy templomának és két évvel később iskolájuknak elvétele a legfontosabb. Ez utóbbinál bevégzetlenül szakad meg a napló.

A fontos átmeneti korszak s a kuruczvilág eseményeihez e naplók és följegyzések becses, s a kidolgozó történetíróra nézve nélkülözhetetlen adatokat, olykor fontos részleteket, néha egyes eleven leírásokat nyújtanak ugyan, azonban az országos viszonyok mélyébe nem engednek tekintenünk, nem jellemezik a kort, hiányzik nálók az egyetemesnek felölelése s legtöbbnyre a történetek összefüggő előadása. De e tulajdonok nem is vágnak körükbe: kidolgozott évkönyvek kellékei azok, melyek részletesen és tüzetesen tárgyalják a kort, s milyent kettőt tudunk felmutatni, egyik a Bethlen Miklós önéletrajzát, másikat Cserei Históriaját.

Kisbuni és Bethleni Bethlen Miklós, Bethlen János ország korlátnokának legidősb fia, született 1642-ben. Iskolai tanulását Fehérvártt, Rákóczy Ferencz s Bethlen Farkas társaságában a Kereszturi Pál (ki atyjának nevelője volt) és ennek halála után (1655-óta) Basire s végre Kolozsvártt az Apáczai Csere vezetése alatt végezte. 1661-ben, daczára az akkori zavaros időknék Csernátoni Pál vezetése mellett (ugyanaz, ki Deési-féle versengésbe be volt elegyedve) külegyetemekre ment. Bécsben Szelepcsényi György – a később oly híressé lett érsek – ismeretsége által nemcsak az előkelő világgal ismerkedett meg, hanem az udvarhoz is bejutott. Bécsből Heidelbergbe ment, s egy év mulva 1662. Utrecht és Leidába. Az egyetemi tanulmányok bevégzete után bejárta Nyugot-Európa jelentékeny részét. Mindenütt szivesen látták s mint erdélyi főurat azon figyelemnél fogva, melyet ez ország szerencsétlenségei ébresztettek s mint egy jóhangzatu fejedelmi névnek tulajdonosát, több helyt, jelesül Angliában az udvarnál,

Franciaországban Colbert és Turennek bemutatottak. Visszatérte után nagy utjából, melynek eseményeit egy naplókönyvben jegyezte föl, 1664-ben a törökök elleni magyarországi hadjáratban részt veendő, kiment Magyarországra, hol azonban időközben megkötetvén a vasvári béke, e célját nem érheté. Még ez évben nov. 13-án látogatást tett Csáktornyán Zrinyi Miklós-nál „nagy szerencsétlenségemre, mert csak 5 nap lehet vele ismerkednem s oda lőn” mondja Önéletírásában. „Engemet ez a nagy ur érdemem felett becsült, és mennyire egynehány nap tapasztaltam, szeretett.” Tanuja volt Zrinyi halálának, melyről terjedelmesebben emlékszik, mély részvéttel szól, ismerve a szerencsétlen esemény egész horderejét. Onnan Velenczébe utazott az olasz nyelv megtanulása végett. Haza térve (1667) nősült s majd az állam szolgálatába állt, melyen tehetsége, ismeretei s összeköttetései fényes pályát nyitottak föl előtte. Atyja lemondásával Udvarhelyszék főkapitányává lett, de a Béli Pál-féle mozgalom alkalmat adott számos elleneinek törbeejtésére (1676). „Még akkor, írja Cserei, ifju ember vala ugyan, de már is nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományáért s eszéért, sok országokban való járásáért, és gyakorta az országgyűléseken (atyjával együtt) bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok tetszésére hajtanák, járulván hozzá, hogy a több Bethlen urak is Bethlen Miklóst gyűlölnék” gögjéért, melylyel ezeket, „kiknek esze nem érkezik elméjéhez, contemnálja vala.” Mint a Béli Pál „factiójának” részesét, „noha annyi vétke sem volt, mint a ma született gyermeknek,” elfogták s Fogarasban börtönbe vetették, melynek szigoruságát a várparancsnok Cserei János becsületos bánásmódja enyhíté, ki életét is megmenté a kiadott halálos ítélet végre nem hajtása által. E vádak nem bizonyultak be, az ország rendeinek többszörös felterjesztésére a következő 1677-ben kiszabadult, reversalis aláírása után. Azonban az udvarhely-

széki főkapitányságtól megfosztaték s ő elkedvetlenedve „ingyen tanító professorrá” akart lenni, teljesen visszavonulván az államügyektől. Atyjának a következő évben történt halála e tervét megérlelé s barátai csak nehezen birhatták szándéka változtatására. Ugyanez évben egy Törökországból Erdélybe menekült csaló magát a Zrinyi Miklós fiának adta ki, s mind a fejedelmi udvarban, mind Szebenben kitünő fogadtatásban részesült. A körülményekkel ismeretes Bethlen Miklós eleinte hiában akarta leálarcozni; ez csak akkor sikerült neki, midőn hiteles okmányokkal, melyeket Magyarországból hozatott, bemutatta csalárdságát – s ekkor hitelezői vetették börtönbe az elbizakodott csalót. Az 1681-iki hadjáratban Bethlen főstrázsamester, a következő évben a megyei hadak vezére volt. A hatalma és befolyására féltékeny Teleki módot talált összezördülni vele, de a béke 1688-ban helyreállt köztök, s ennek felszólítására ő elvállalá az egyik hadi biztosi állomást. A másik biztos Komornyik Pál volt, egy magyarországi ember, kivel ő „ebben állván, minden mesterségéből kiforgatá s akkor vevé eszében Komornyik uram, hogy Erdélyben is vagyon esze némely embeereknek.”

E közben Kővár főparancsnokává, mármarosai főispánná s tanácsurrá levén, 1689-ben az ország ügyeiben nagyobb befolyásra tett szert. S midőn a következő évben meghalt, szükség is vala eszére és hazafiságára. Terve volt, hogy Erdély a német birodalomhoz hűbéri viszonyba lépjen (Cserei 222.) de az leginkább a főurak akaratan mult el. Ennek folytán ő eszközre ki a Leopoldi hitlevelet. Az 1690. jan. 10-iki országgyűlés (Artic. XVIII.) Fogarasban, országorlátnokká választá s kinyert megerősítés után az 1692. márcz. 15-ikén Szebenben felesketé. Fenebbi terveivel egyezőleg II. Apafi házasságát Bethlen Gergely leányával határozottan ellenzé, bár a kézfogón s nászán jelen volt. Ezen évben (1695) irt esemény után Bécsbe utazott,

hogy a kormányformán szükségessé vált módosítások jelenléte nélkül véghez ne menjenek: az udvari cancelária felállítása ez időre esik. Bécsből 1696-ban grófi czimmel tért vissza, mi ugyanakkor Tordán hivatalosan kihirdettetett.

Azon körülmények közt, midőn Erdély az átmeneti korszak minden nehézségeit volt kénytelen érezni, Bethlen hazaszeretete a főurak ellenében hatalmas paizs volt. Ezért két főhivatalnoktársával meghasonlata a kormányzóval, ki „caperape ember volt s öneki sok afféle dolgaiban akadályt csinált,” s a kincstárnok Apor Istvánnak, ki, mint katolikus, a körülményeket a más három vallás elnyomására szívesen felhasználta volna, s kívül peres kérdései is voltak. És ezek utoljára „meg is fizetének neki, addig keresének praetextust, a mig hálóba ejték.” E miatti kellemetlenségei folytán 1702-ben Bécsben létében le akart mondani hivataláról, azonban mind jobban terjedvén a Rákóczy-mozgalmak 1704-ben, a dolgok folyásával elégületlen férfi, midőn az Erdélyt is elborítá, „A már-már haldokló Erdély sohaja” czim alatt egy röpiratot bocsátott ki latin nyelven és egy tervet készíte latin és magyar nyelven a mozgalmak elnyomására. „Olajágot viselő Noé galambja a magyarországi és erdélyi gyuladásoknak eloltására, és a németeknek, magyaroknak, erdélyieknek, törököknek, moldvaiaknak örökös és tökéletes békességeknak megszerzésére, mely a felséges Leopoldus római császárnak és Anna ama nagybritanniai királynénak és a több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, respublikáknak, népeknek, nemzetségeknek bemutatattik Godefridus Fridericus Veronensis által Theophilus Philadelphus bötüivel az kigyóczimer alatt, legyetek okosok, mint a kigyók! Máté X. V. 16.” (Mint tudva van, a Bethlenek czimere kigyó). E terv lényege az volt: Mivel Erdély és Magyarország nem egyesülhet sem Austria sem a török alatt annélkül, hogy akármelyik is tulhatalmassá ne legyen, vá-

lasztassék el a kettő. Erdély és a magyar kapcsolt részek fejdelmévé nevezzen ki Leopold „egy ifju és ily nagy szerencsére méltó német házból született és református valláson levő herceget” ez nősüljön egy osztrák főhercegeasszonnyal, nyerve jegyajándul Erdélyt s fizessen 15,000 aranyat a császárnak s ugyanannyit a töröknek. Ezenkívül még 24 pontban határozza meg a körülményeket, melyek alapján annak létesítését gondolá. Kinyomva azonban soha sem volt, hanem egy Pano Stepán nevű görög által Selmeceben az épen akkor folyamatban levő traktára akarta küldeni az angol és hollandi követek kezéhez, kik mint közbenjárók jelen voltak, Bethlen e tettéről mondja Cserei: „Senki nem elég okos magának, és a bölcs ember, mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik, mint az együgyü.” A görög Noé galambját Rabutinnak kézbesíté, ki neheztelt rá, „mert nem akar vala hizelkedni sem a generálnak, sem a több officereknek, mint a több magyar urak,” és őt, mint a zendülés részesét s a pártosok társát elfogatta. A közügyigazgató „nótára kereste” s irásos és kényszerített szavazattal elmarasztaták. E fogságában igen rosszul bántak vele. „Mezitelen fegyverrel a házban szüntelen két strázsa, kinek egyike az ágyam fejéhez másfél singnyire állott, azok minden órán változtak „abgelst” (abgelöst) kiáltásaikkal mindenkor felserkentettek.” Azonban ő perét Bécsbe felebbezé s ellenzett terve mentiségére egy Apológiát készített. Harminczegyhavi fogság után engedélyt nyert, hogy neje és gyermekeivel, kiktől az ideig elválasztva volt, találkozassék, s végre négy év mulva rendelet érkezett, hogy Bécsbe vigyék fel (1708. máj 1-je) Azonban Eszéken megállottak vele s innen egy folyamodványban kifejté József császárnak okait, melyek őt Noé galambja irására birták: a magyar nemzetnek e tervvel megegyező közvéleménye s Leopold császár kegyesége, ki őt hasonló tervek készítésére felbátoritá. Csakugyan lett kérvényének annyi eredménye, hogy öthéti

ott mulatás után Bécsbe föl vitték, hol visszanyerte ugyan szabadságát, azonban azon engedélylyel, hogy hazájába visszatérhessen, nem élt. Meghalt Bécsben 1716. october 17-én.

Ez eszes, mély belátásu, a körülményeket hasznára fordítani tudó s jeles tapintatu államférfi megírta latin nyelven szenvedéseit és fáradalmait s bécsi fogságában hozzá kezdett Önéletírása, azzal kapcsolatban Erdély történeteinek megírásához. Bevezetésül egy theologico-philosophiai értekezést írt, bizonyítványát a bibliában s ama két irodalmi ágban teljes jártasságának. Aztán át megy Önéletírására, melynek utazásaira vonatkozó részét külföldön vitt naplójából állította össze. Életének alkonyán mint félreismert fogságban szenvedő ember minden érzelmet, mi talán tollát megvesztegethette volna, levetkez. Nyílt, őszinte és igaz vallomást tesz, nem hallgatva el a fiatalság szokásos bűneit. Épen azért nemcsak történeteket, hanem korrajzot is nyújtott, mely az idők szellemét tárja fel előttünk, ugy a mint az valóban létezett, erényeivel és fogyatkozásaival, be hagy pillantanunk a családi élet titkaiba, melyről kivüle oly kevés tudósításaink vannak, szól a főuraknak egymáshozí viszonyáról, melyben önzés és hazaszereget nem egy keserü harcztot küzdött. Mind erre higgadt nyugalommal tekint vissza akkor, midön már az érdekeltek jobbadán sirban feküdtek, egy sokat hányatott élet után, melynek jelentékeny részét a haza szolgálátában töltötte. Épen azért midön annak rajzával foglalkozott, bármily igénytelenül mondja is: „ilyen rendü embernek, mint én voltam, élete tudására mi szüksége vagyon valakinek, mind a most élő, mind az ezután következendőknek.” akarva sem kerülhette volna ki a történetírást. Valósággal nem is akarta. Sokszor lehete alkalma meggyőződni, hogy politikai állása mi könnyen tért nyit a félreértéseknek, s a viszonyok, nem ismerése mennyi balvéleményt terjeszt. Akarta, hogy munkája ezek ellenében védelme legyen s megkimélje a

félreértésektől: szóval maga commentárt irt tetteihez. Mert minden becsületessége mellett is, mit életétől megtagadni nem lehet, s daczára őszinteségének, melylyel munkájában az olvasó kedvező véleményét megnyeri, egyikben mint másikban, világos nyomaira akadáhatni a politikai bölcseségnek, melyre különben is nagy szükség is volt e nehéz időkben s kétes körülmények közt, midőn a főszereplők annyi gyanusításnak voltak kitéve, s melyeknek hasonlóan kitünő forrása a másik évkönyv, a Bethlen Önéletrajza mellett ugyane kortárgyaló Cserei Historiája,

Nagyajtai Cserei Mihály Felcsikban Rákoson született 1668. oct. 21. előkelő székely szülőktől, kik szem előtt tarták fíjok gondos nevelését. Atyja János szigorú ember volt „ki engem – írja maga – oly kemény disciplinában tartott, melyhez hasonlót sohasem hallottam.” És rajzában az atyai szigor mellett az anyai szeretet s gyöngédség képét találjuk fel. Amaz, hogy erősödjék, nem engedte, hogy ágyban feküdjék „hanem két kedves agara levén a többi között, kik mindenkor a maga házában egy leterített medvebőrön feküdtek, azok közzé fektettek, míg az atyám elaludt; akkor az édesanyám onnan titkon felvitetett, s a mely házban fehérchselédei háltak, oda vittek jó ágyban s hajnalban meg kihoztanak az agarak közzé” Hatéves korában már föladta atyja a fogarasi iskolában, mely várnak kapitánya volt.

Kilenczéves korában a már akkor gimnásiummá alakult udvarhelyi iskolába járt, honnan 1685. márcz. 10-én távozott. Atyja kevéssel azelőtt szabadult ki fogságából, melyet mint Béldi Pál kezese szenvedett. A következő évben a Bethlen Gergely táborában szolgált, mely a sok fárasztás s különösen a Gyulaffi László csapatjának szétverése után teljesen eloszolván, a tiszteket és nemeseket – ezek közt Csereit is – térítvény mellett haza bocsáták. Ugyanez évben (1686) Csereinket atyja az épen akkor csiki főkapitányyá lett Teleki

Mihály udvarába adta inasnak, „azért elhiszem, hogy magának valami könnyebbséget szerezzen ott lakásommal. Ott nyomorgék majd két esztendeig nagy sanyarusággal, szenvedéssel, mert kegyetlenül bánik vala szolgálíval,” ételök nem járt ki, vizöket „az eb fiai a szakácsok” megszöák, „hogy inkább mortificálhassanak bennünket,” télen szállása előtt háltak, nyáron legyezék, szóval ott az apródoknak nem volt jó dolgok. E kellemetlen helyzetet tovább nem türhetve, midön ahöz betegség is járult, távozott e szolgálatból, melynek azonban nevezetes hasznát vette, mert 1688-ban a császári Castelli, következőben a Gavriani-ezredben mint tartományi biztos szolgált. Ugyanez évben s a következőben a Heiszler alatt a bozzai táborban katonáskodott s jelen volt a zernyesti csatában is, hol a labanczokkal harczolt egy sorban. Élete itt csudálatos módon menekült meg. Azon szárnyon állt, mely a török sereggel harczolt. Midön ez megszaladt, még várt egy ideig, ha tán a másik szárny helyreállítja a rendet. Ez is megfutamodván, a kuruczok közé vegyült, kik, mint ő, magyar öltözetben voltak, de jeleik nekik, „kik a némettel voltak,” bal kezökben kötött keszkenöböl állott, a hátáról lelöggö farkasbőrrel ezt eltakarta s „üzöleg vitte a hegyes tört a német után.” Azonban a szél a perczen, midön a patak árján lovával átugrott, fellebbenté a farkasbört s egy öreg török meglátta a jelt, melyet karjáról hasztalan próbált leoldani. Az ozmán többed magával üldözöbe vette, kik hátrább maradván, szétoszlottak megkerülésére. A perczen, midön az öreg már csaknem elérte, megfordult s karabélyát neki tartá, mire amaz hátrálván, időt nyert a menekülésre. Ez ijesztésnek négyszeri ismétlése után csakugyan elsüté a karabélyát, mire menekülhetett az erdőbe, onnan keserves bujdosás után Fogarasba s végre haza Nagyajtára atyjához, hol ez az üldözött német katonák közül többeket rejtve tartott.

A zernyesti diadal után Tököli pártja folytonosan

szaporodott s nemsokára Csereit is azok sorában találjuk. Jelen volt keresztyén Szigetnél, hol Tököli fejdelemmé választatott, követte egész utjában, melyet a tulnyomó német sereg elől Oláhországba tett s azon év oct. 21-től jan. 12-ig idegen földön volt. Számüzetésére visszaemlékezve, nem minden keserűség nélkül mond: „jobb, hogy az erdélyi kutyák egyék meg testemet, mint idegen országba menjek reménység fejében, mert könnyű a hazából kimenni, de nehéz visszajönni.” „Látván azért mi erdélyiekül, hogy Tököli fejdelemsége csak pünkösti királyság,” mintegy 50-en visszatérésre szánták el magukat, de tervöket nem minden életveszély nélkül érhatték el.

Hazatérte után a Gavrinai ezredben volt biztos, majd 1693-ban némi összezőrdülés miatt az atyai háztól távozván, nagy bátyja Apor István udvarában vállalt eleinte csak magán hivatalt, mely – utóbb 1696-ban ugyancsak mellette kincstári titoknokká neveztetvén ki, államszolgálatná lett. De már a következő évben eltávozott ennek udvarából. Ugyanis engedelemmel haza ment, de bátyja halála miatt a rendelt időre vissza nem mehetvén, Apor István e miatti neheztelését kemény szavakkal adta tudtára, s Cserei „hirtelenségből megesküdt, hogy megházasodik, gondolván, hogy ez által az udvartól távozhat.” Ugy is lett: eljegyzé magának „az igen szép ábrázatu és jó természetü” Kun Ilont, a még akkor csak 13 éves hajadont s nászát Apor István házánál Keczen ünnepelte, kinek unokaöcscse Apor Péter volt vőfélye. A boszúból kötött házasság a legjobban ütött ki, s bár neje után semmi hozományt sem kapott, „az Isten csudálatos gondviselésével tartá mindennyi változások között is.”

A Rákóczy-mozgalmak kiütése Csereinek végetlen sok nyomort okozott. Azon parancs folytán, hogy minden nemes ember oly helyre vonja meg magát, hol német őrség van, Görgénybe menekült – roppant veszteségével. Mert nem csak jószágait prédálták fel s

marháit hajták el, hanem még „szolgái s lovai is kurucz bőrbe öltöztek.” Ez volt nyomorainak kezdete. A várat 15 havig ostromlák a kuruczok s ő ezalatt életveszéllyel nem egy csatározást vezetett, de majd gyermekei megbetegedtek s ezeket orvoslás végett ki kelle küldeni, sőt maga is hagymázba esett, mit a vizhiány még nevelt. „A feleségem – írja – esővizet vétetett s azt főzette italomra.” Végre a parancsnok, kinek neje „a Bercsényi udvarából való fraj volt,” árulással feladta a várat, őt „hat ember hozta le pokróczon, úgy tették a szekérbe, s olyan betegen is megölnek vala a kuruczok, ha Rákóczy hűségére be ne esküdjem.” Eleinte Kálba vitték, s onnan felgyógyulása után Brassóba ment. „Tanácsul is adom – mondja – mindennek, soha, de kivált kurucz támadásban várba ne szoruljanak? E városban két hó hiján hét évet tölte el mi alatt a labanczok részére több izben különböző küldetéseket vállalt el, melyek folytán egyszer kurucz-fogságba is esett. Éjjel nappal kinozák s több izben főbe akarták löni. Végre csudálatos módon – parasztöltönyben – menekült, de mire Brassóba visszaérkezett, nejét s gyermekeit fogva találta, mert Vellenstein parancsnok árulást gyanított. Majd 1707-ben csiki főkirálybiróvá nevezetett, mely hivatalát három évig folytatta. Utóbb viszont tartományi biztos volt, s majd a szathmári béke után adóösszeiróvá lett. Atyja halálával 1713-ban átvette annak jószágait. Nejének 1719-ben történt halála után, 1721-ben Széki Zsuzsánnával másod izben lépett házassághoz. A halál agg korában, mint 88 éves embert 1756-ban érte el őt, ki zavaros és nyomoruságteljes fiatalság s oly mozgalmas élet után sem nyughata meg teljesen. Mert a Cserei hűsége sem kellően nem méltányolták, sem annak jutalmát nem vette. Sőt a csiki főkirálybiró egyik jószágától alsó Köhertől is megfosztá. Ezért készíté a császár elébe terjesztésre szánt emlékiratát – úgy nevezett ön-életírását – melyben felszámítja szenvedéseit és

kárait. De fontosabb ennél másik munkája: Erdély Historiája.

E munkáját 1709. dec. 16-án „Bolonyai kapu felett való szállásán Aranymives Miklós házánál” kezdte írni. Megszakadásokkal ugyan – a mint hivatalos küldetései hozták magukkal – azonban, mint magából a munkából látszik, folytonosan dolgozott rajta 1712-ig, hol jegyzetei megszakadnak. De hogy azután is tett rajta változtatásokat, azt némely később beszurt adatok bizonyítják, sőt a variánsok is, melyek a kéziratok különböző példányaiban léteznek, erre mutatnak. Történetét 1661. a nagyszőlősi csatával kezdi, tehát azon korban, melyben még nem él, de melyről hallomás után szerezhetett magának tudomást. Azonban röviden beleszövi az elválás óta uralkodott fejedelmek dolgait is. Bujdosása alatti unalmai rábirták, hogy „a mit vagy más igaz hazafiaktól s azoknak hiteles relációiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok minden napon, azokat irtam le, senkinek sem hizelkedvén, sem pedig, ahol a dolognak igazsága s valósága úgy kívánta, nem kedvezvén.” Ismeretsége s családi összeköttetései azokkal, kik akkor Erdély államéletét intézték, adatai hitelessége mellett kezeskednek. Ő sokszor a függönyök mögé is látott a rugók közé, melyek a tényeket intézték. Éles szemét csekélynek tetsző körülmények sem kerülték ki, melyek nagy eredményeket hoztak létre. Természeténél fogva gyanakvó lévén, némi bizalmatlansággal nézte, mint ifju, a személyeket, Telekit, Bethlent, Aport, Hallert, kik e válságos korszakban az események fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. A férfiban e tulajdon még fokozódott, s ezért mindig keserű, ha a multa néz, mindig borongó, ha a jövőbe tekint. Amott látja előre készíttetni azt, mi már bekövetkezett, midőn tollát kezébe vette, a független államélet bukását, mely heves kifakadásra ingerli azok ellen, kiket okainak tart. Elvekkal bir, s ezekhez tántoríthatlanul ragaszkodik. De épen

ily makacs, midőn nézeteiről s véleményeiről van szó, s ezeket az elvekkel igen sokszor összezavarja. És ez az, mi tollát nem egyszer tulzová teszi, midőn személyekről mond ítéletet. Különb en e részben is megvannak szeszélyei s néha épen kicsinységekért kedvenceit itéli el. Mert nem kell hinni, hogy kimondott részrehajlatlansági elve mellett is ne volnának rokon- és ellen-szenvei. Teleki Mihály roszhíré t egészen neki köszöni, mi nem zárja ki, hogy az azon időben közvélemény ne lett volna. Különb munkája a magyar irodalomban, mint mű jeles, mint történet hasonlag nagybecsü. Stilusa a memoire-stilnak utol nem ért példánya irodalmunkban, oly naiv és természetes, oly velős és jellemző mindenütt.

E két emlékirat, a Csereié, és Bethlené, bezárja a munkák sorát, melyek az átmeneti korszak történetét tárgyalják. E két munkához még kettő csatlakozik: határpontjai az emelkedésnek, utolsók a történeti irodalom fejlődésének sorában: mindenik tárgyát e remény és csalatkozásban gazdag korszak alkonyának, a hanyatlásnak festése teszi. És e kettőnek írója még e korszak növendéke volt s annak kifolyása alatt irt, egyik számüzésében a menekültek sorsáról, másik hazájában ugyan, de ez időkb en föl nem találva magát, az erkölcsök hanyatlásáról. Mikes és Apor, ezek a két végpont a kor történeti irodalmában.

Mikes Kelemen tagja egy előkelő székely családnak, Rákóczynak kamarása volt. Urát követte bujdoklásáiban Lengyel- és Franciaországba s végre a török földre, soha sem válva el oldala mellől s tisztelettel és ragaszkodással csüngve rajta. A bujdosóknak egymás után négy főnökét, Rákóczy Ferenczet és fiát, Csákyt és Zayt elhunyni látta, ekkor ő lett a menekültek fejevé. De midőn ő is behunya szemét, 1762-ben felbomlott a bujdosók társulata. Leveleket irt egy nénjéhez Konstantinápolyba 1717. oct. 10-től, 1758. decemb. 20-ig, szám szerint kétszázhetet. Tartalmának jelenté-

keny részét a menekülés története és saját sorsának leírása teszi. De alkalom szerint a török erkölcsök és szokások leírását is befonja s közbeszó egy-egy adomát, történeti képet; kiterjed néha saját lélekállapotának festésére is.

E levelek művészi példányok s irodalmunk egyik kincsét képezik: az elsőt egy erőteljes kedélyes, csüggedni nem tudó férfi s harmincz év mulva az utolsót egy számkivetésben megöszült aggnak tollából vesszük, kinek már kedélye is átváltozott s ki a lemondás nyugodtságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kísérhetjük, a mint a csapások egy-egy reményvirágot leszakasztanak, s a mint az évek ősztik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatióba megy át, a szeszélyes kedvcsapongásnak borult lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltűnt hite egy jobb jövőben, visszanez a multra, hol bajtársait egymásután eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bizott annak meglátásában, s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen. S midőn 1739-ben Moldvába érkezett, dobogó kebellet ír: „elitélheted néném, micsoda sohajtásokat bocsátottam, mikor édes hazám havasai mellett mentem el. Örömet bementem volna Zágonba, de az Ur befödözte előttem az oda vivő utakat.”

És épen ily erős, kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen nénje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi, a mi nem őszinte. S ez érzelem nem is változott s utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében. Annál nagyobb módosuláson ment át kedélye. S ki első leveleiben zugolódott, hogy dolgaik oly némán folynak, hogy letelepülnek, attól fél, s nem minden agály nélkül említi, hogy: „ha egyszer megve-

rik a törököt, ha lehet tőle, azt békességgel keni meg,” huszonöt év múlva (1741) nyugalommal mondja: „ma olyan, mint holnap, holnap is olyan lesz, mint ma volt ... mindenkor vonjuk magunk után hosszú bujdosásunkat, melynek talán csak a halál veti végét.” S nyugvást abban talál, hogy ott „nincs bajunk se tisztartóval se számvetővel. Perlekedésben fejünk nem fáj. A más sorsát, tisztességét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mienket.” Itt már sorsa nem jókedvű élcz tárgya, humora itt keserű és epés. Pedig ő sokáig gondtalanul, zúgolódás nélkül türt s lelkén a bujdosás nyomora nem vehetett erőt. Ura halála volt az első nagyobb csapás, mely kedélyén soha ki nem épülhető átalakulást vitt véghez; mely megtanítá, hogy nem remélni, hanem lemondani kell ezután. „Az Isten – írja maga – árvaságra teve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és atyánkat három óra után reggel. Ma nagy péntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyánknak halálokat kell siratnunk. Az isten mára halasztotta halálát Urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, a ki ma meghalt érettünk. A micsoda életet élt, a micsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották néki: „Ma velem léssz a paradicsomban.” Hullassuk bőséggel könyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott. De ne azt a jó atyánkat sirassuk, mert őtet az isten annyi szenvedései után a mennyei lakodalomba vitte, a hol a gyönyörűségnek és örömmek poharából itatja: hanem minmagunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk.”

E mélyen érzett sorok megtörék lelkét. Jövőjét e nap óta borultnak látta, s még borultabbnak, midőn az ifju Rákóczy megérkezése nem igazolá a hozzá kötött várakozást. Ez óta néha zsémbel és nem találja helyét, a világ terhére lesz, s utolsó levelében egészen megtörve írja: „ne kívánjunk egyebet isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvössé-

get. És azután megszününk, a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.” Ezek voltak utolsó szavai nényéhez. Már számot vetett a földdel, hol nincs számára vigasz, s áhitattal és oly buzgón tekint az égre, mint valaha Erdély bérczei felé, mikor még erőteljes, harcedzett férfi volt. Mert a vallásos érzés ekkor még csak egyik hurját képezte szívének, most a földön mindentől megfosztva, ez menhelye, hite s reménye maradt a rodostoi számüzöttnek.

Altorjai báró Apor Péter épen ily számüzött volt a hazában. Született 1676-ban juniusban. Mint féléves gyermek azon évben, dec. 2-án elveszté atyját, ki az akkor dühögő ragálynak lett áldozatává. Gondos nevelésben részesült. Tanulmányait a jezsuiták nagyszombati egyetemében 1696-ban bevégezvén, visszatért Erdélybe, hol nőül vette Kálnoky Borbálát és a hivatalos pályán próbált szerencsét. 1699-ben a segesvári országgyűlésen mint regalista vesz részt, s még azon évben Küküllőmegye főispánjává lesz, mely hivatalába 1701-ben igtattatott be. Mind növeltetésére. mind azutáni pályájára nagy befolyást gyakorolt gróf Apor István nagybátyja, Erdély legtekintélyesebb fiainak egyike s a cath. vallásnak „nevezetes oszlopa.” A Rákóczy-mozgalmak folytán, midőn az Erdélyben parancsnokló tábornokok csak kis gyanura is készen voltak az elfogatási parancsokkal, 1706-ban, midőn legkevésbbé sem gyanította volna, csiksomlyai házában elfogatott, s Csik-Szent Imrére vitetett, honnan parasztkocsin Brassóba szállították. Szencséjére itt az őrségben több ismerősei voltak, kik becsülettel fogadták s fogsága terheit könnyíteni igyekeztek, „ugy hogy – írja maga a Synopsis Mutationum-ban – Brassóban érkezésem óta, mintha nem is fogságban, hanem vendégségben lettem volna.” Minden közbevetések mellett is fogsága hosszan tartott. Nyujtott ugyan be egy Memoriálét ezredes Wellenstein útján, az akkori pa-

rancsnok gr. Rabutinnek, azonban minden eredmény nélkül, s csak annyit nyerhetve meg, hogy a várban szabadon járkálhasson. Végre „bizonyos pártfogói” útján I. József császárnál keresett kegyelmet s itt július 11-én miniszteri tanácsban teljesen ártatlannak találtatván, fel is mentetett, de tényleg csak november 10-én nyerte vissza szabadságát, a császári kegyelem foganítását Rabutin mind ez ideig feltartóztatván. 1708-ban háromszéki főkapitánynya neveztetett ki, és maga s maradékaira nézve 1712 báróságot nyert. Öregsege napjait irodalmi működésre használta latin és magyar nyelven. „Opus Chronologicum-ját latinul írta. E munkának két része van: első, a Lusur Mundi, mely az Apor s vele rokon családok nemzedékrendjét adja, s némely apróbb följegyzésekkel kíséri: pl. a korában létezett főbb hivatalnokok névsora, a csatában vagy erőszakos halállal kimult hősök névsora sat., a másik a Synopsis Mutationum pedig történeti följegyzéseket tartalmaz 1676–1738. évekről. Legérdekesebbek a kuruczvilágra vonatkozó – bár rövid – adatok s Erdélynek azután bekövetkezett változásairól való följegyzések. Mindamellet is a munkának kevés irodalmi s inkább csak historiai becse van. Hasonlíthatlanul fontosabb magyar munkája az erdélyi erkölcsök változásairól, melyet élményei által keserítve, lelkesítve, egy magasan a felett álló munkát adott át a közönségnek. Ő is, miként Cserei a kuruczvilágban, a császári párton állott s attól szenvedett csalódásai sem tántorították el. De e csalódásoknál rosszabbul esett, a mit honfiai részéről tapasztalt: az erkölcsök változása. „Látom – ugymond – hogy ab anno 1687, minden esztendőben új mód, avagy a mint a német mondja, náj módi vagyon, úgy hogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és czifrább paszomántos köntösökre vágyunk, és már atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincs. Mind ez nem tett nekik, hogy a régi szép és jó világ oly nyomtalanul

enyészik el. Ezért írta munkáját: *Metamorphosis Transylvaniae*, azaz Erdélynek régi együgyü alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, czifra felfordult állapotjában koldusságra való változása, melyen az mint életében soha sem kapott, hanem Erdélynek régi, alázatos együgyűségében holtig megmaradott, úgy az következő maradvainak (utód) örökös emlékezetére írt le hazája felfordult állapotján szánakodó igaz hazafi és gyökeres székely báró Altorjai, Apor Péter. Végezte pedig el munkáját az 1736. és életének 60-dik esztendejében alsótorjai udvarházánál. *Et haec meminisse juvabunt.* „Jó is vala rólok meg emlékezni oly gondos és kíváncsi szemlélőnek, mint Apor, s épen azon időben, midőn a politikai változás a társadalmi életre is oly nagy befolyást gyakorolt, s midőn mintául Bécset választva, minden ősi szokás oly lényeges átalakulást szenvedett. Jó vala megemlékezni a régiek egyszerűségéről, a hajdani lakomákról s tánczokról, a fejdelem életmódjáról, az öltözetekről, az utazásokról, szekereikről s kocsijukról az ösöknek, a lakodalmakról, temetkezésről, a régi tisztességekről, az esküvések és szitkozódásokról s végre saját katholika vallásának sorsáról. És legfőként az volt helyes, hogy a multat és korát párhuzamba tette, egymás mellé állítván mindkettőnek szokásait, egy nevezetes félszázadnak erkölcs-történetét. Természetesen a mult szebb, jobb volt előtte a hanyatlásnál, melyet ő megért. A párhuzam csak annak kedvez. Ebben ő nem találja magát. A magány, az elvonultság az államélettől, a tespedés, melyben az országot látta, sehoggy sem tetszett. Visszanézett a multba, hol oly gazdagok és egyszerűek voltak az emberek, hol nem álcshillogás, hanem igazi fény kápráztatta a szemet, hol hetekig tartottak a lakomák s cseber-számra itták a bort. Mindez megváltozott: a lakomák, az emberek, az erkölcsök, az egész világ. A visszaemlékezés íróasztala mellett enyhet adott neki, csendesite meghasonlott kedélyét. Írt, hadd tudják meg, mi volt és mivé lett ha-

zája. Munkájából legalább megemlékezhetnek maradvái „régí alázatos együgyűségében Erdélynek gazdagságáról, s az náj modi mellett való koldusságáról.”

XII.

Befejezésül, inkább kiegészítésül, csak rövid vázlatát fogom adni a következő kornak, a hanyatlás és süllyedés nyolczvan évének, melyben az ellenállásra tehetetlen országról minden küzdelem nélkül fosztattak le az alkotmányosságnak még maradt czafrangjai.

A szathmári béke vallását, alkotmányát biztosítá. De maga sokkal kisebb, sokkal elgyöngültebb vala, s a hosszas küzdelemben sokkal kimerültebbé lett, hogys e biztosításnak nyomatékkal érvényt tudott volna szerezni. Károlynak mint fejedelmének 1712. máj. 20-án letette az országgyűlés a homagiumot, tiz évvel később pedig a *pragmatica sanctiót* elfogadta. A Leopold-féle hitlevél kiválóbban két garantiáját állítá fel az alkotmányosságnak: az évenként tartandó országgyűléseket s az ország főhivatalaira kijelölés útján való választást. Egyik sem töröltetett el, de valódi hatásától mindkettő megfosztatott. Alig telt el év, melyben országgyűlést ne tartottak volna, de artikulusokat csak kétszer, 1714 és 1733-ban alkottak: törvényekké csak ezek lettek. A többieknek alkalmi intézkedései ilyen rangra nem emelkedtek. Aztán e gyűlésekről jegyzőkönyvet sem vezettek s a czikkelyeket a kormányzéki határozatok közé irták be, kivéven az utolsó négy évét 1737–40-ig. A megürült kormányzói s több hivatalokra még 1712-ben tettek *candidatiót*: de kormányzóvá nem az erősítettett meg, kit kormányzónak, hanem kit tanácsornak *candidáltak*, gr. Kornis Zsigmond s egy tanácsosi állomást is az ítélőmesteri jelöltek közül töltöttek be, mig ország tábornokává senki sem erősítettett meg. Nem volt több tekintet a diploma többi pontjaira sem. 1712-ben be-

hozták a jezsuitákat. 1715-ben egy udvari végzés helyreállítá a fehérvári püspökséget s káptalant, sőt utóbb 1726-ban egy másik a püspököt a kormányzéki tanácsos-rangban elsővé teszi. Időközben 1716-ban Steinville katonai parancsnok Kolosvártt erőszakkal elfoglalta az egységshivők piaczi templomát, midőn az ellenmondani próbáló lelkészt „megrivogatván-kitaszigálta nyakra főre a palotából,” utóbb pedig a püspököt „könnyűséből levetkeztetvén, magok német palástjokat adták a fejére és a vallást így csufolák.” Nem ez volt az egységshivők egyetlen üldözése: lassanként kihagyattak a diploma szerint őket megillető hivatali candidatióból, s kevés idő múlva senki sem jutott közülök hivatalra. A hitlevélben kitett adóösszeg sem maradt meg egy évben sem, hanem évenként újabb alku mellett neveltetett, az 1703-ban megkezdett összeírás befejeztetett, 1730-ban pedig a portai kivetés helyett új kulcs állítottatott fel. A székelység is bevonatott az adóba s épen semmi jelentősége sem volt annak, hogy protestatióit évenként megújítá. Más egyéb alig zavarta meg az ország békéjét: az első török háboru alatt 1717-ben és 1718-ban ujjalag tatárhordák dulták az országot, az előbbeni évben, pedig január elején, mielőtt még Rákóczy Parist elhagyta volna, a szebeni országgyűlés őt bujdosót – köztük Mikes Kelement is – nótázott. Nagyobb mozgalmat keltett egy felségsértési per a második török háboru alkalmával, midőn a porta Rákóczy Józsefet a Ferencz fiát szemelte ki egy Erdély ellen intézendő támadás eszközévé. Ennek nyilatkozványai szétszórtattak az országban, s az ellenében az udvar felségsértési keresettel fenyegette a résztvevőket. És ime a kormány tudósítást vesz török földről, hogy hat főur s a reformált püspök részesei a mozgalomnak. Elfogattak katonai uton, a kormányzék mellözésével, el nem sokkal utóbb három pap. Ezeket csakhamar eleresztették, de a hét elsőnek pere 1738 végeig tartott. Akkor szabadon bocsáttattak: a püspök, ki ősz és higgadt em-

ber volt, a 70 éves s vak és süket Toldalagi, a gutta-ütött Toroczkai, a járnai sem tudó, többnyire ágyban fekvő Rhédei, mindkettő hatvanéves, s a többiek is, és velök az utóbb befogott Turóczy.

Mind ez csorba volt az alkotmányon, de a kormány a megkezdett uton biztosan haladt, mert semmi ellenállást nem talált sehol. A kormányzék maga hivatallá lett, függésbe jött az udvari korlátnokaságtól, s kevés-vel volt több végrehajtó testületnél. De az országgyűlést egészen hatásköre alá hajtá, elfelejté már regisztrálni a sérelmeket, sürgetni orvoslásukat s élet és élénkség csak akkor volt benne, midőn az unio megbuktatott ügye után a Részek kérdése jött szőnyegre. Ez az egész időszak alatt sokat foglalkodtatta a két országot. Apafinak a lothringeni herczeggel kötött alkujá szerint a téli beszállások ügye a Részeken külön kezeltetett, külön Erdélyben. Ebből nőtte ki magát aztán – s kivált miután a diploma quantuma is csak Erdélyre szólott – azon sajátságos körülmény, hogy adó dolgában azon megyék, melyek még Apafi alatt a Részeket képezték, Magyarország alá rendeltettek, közigazgatási tekintetben azonban azután is Erdély alatt maradtak. Az 1715-iki magyarországi gyűlés elrendelé ama megyék visszacsatlását, azonban süker nélkül. 1723. országgyűlés sürgette ama végzés teljesedésbe vételét, megint süker nélkül. Erdélyből mindannyiszor ellenkező értelmű folyamodvánnyal feleltek, támaszkodva a hitlevélre. Ily viszonyok közt Károly király a dolog végső eligazítására vegyes bizottmányt nevezett ki, s mialatt megfontoló lassúsággal folytatta munkálatait, Erdély 1728. apr. 20-án megújítá folyamodványát, Magyarország 1729-ben visszakeblezési sürgetését. A bizottság 1732-ben bevégezte munkálatait s az udvar kiadta dec. 31-én határozatát: Máramaros és Arad Magyarországához visszacsatoltattak, Középszolnok, Kraszna megyék s Kővárvidéke pénzügyi tekintetből is Erdély alá adattak. Zarándmegye kétfelé lesz vágandó.

De a végrehajtás sok nehézségbe ütközött, Zarándmegye kétfelé hasítása nem előbb, mint Mária Terézia alatt hajtatott végre 1744-ben.

Nem kis nehézséggel járó kérdés volt az oláhok uniója is. Maga az egyesült püspökség 1721-ben a pápa által canonizáltatott, mint fogarasi püspökség. Károly 1738-ban a balásfalvi uradalmat az egyesültek egyházi céljaira adományozá: a püspöknek, ki székhelyét Balásfalvára tette át, a seminariumnak, mely hasonlóan itt székelt s a Rómában, de propaganda fide alapított seminariumnak. Ez egész időszak alatt míg mindig feleslegesnek tartott becikkelyeztetésök a törvénybe, de kiváltságaik ellen a kormányzék mit sem tehetett. Midőn azonban ennek következtében a popák nagy mértékben elszaporodtak, úgy hogy többen is voltak egy-egy faluban, a kormányzék a tisztek által vizsgálatot tartatott: hányan vannak egy faluban, miféle földön laknak, s minő sérelmeket okoznak? Végre 1744-ben ők is becikkelyeztettek az országgyűlés által, de nem mint negyedik nemzet.

Az unio létrejötte után félszázadig keleti egyházzal alig lehet szó Erdélyben. A popák nagy része szakított kelettel; a megmaradt néhány dissidens nem képezett testületet s ezek is gondolkodási időt nyertek az átállásra. De azért voltak dissidensek s a jezsuiták eszélytelen buzgalma gondoskodott, hogy számok megszorodjék. Két Oláhországból ezeket kéz alatt ellenállásra ösztönözték, hiába lőnek a popák utóbb oda utasítva, hogy pappá szenteltetésükért a budai püspökhöz forduljanak, hiában lőn eltiltva, hogy más popává nem lehet. A „hittudós” eszélytelen föllépése meg az uniáltakat is boszantá s ezek közül 35 protopopa az 1739-iki zsinaton tiltakozott minden erőszak ellen s kijelenté, hogy kanonjaik a „Pravilla” mellett akarnak maradni. Ügylátzik sokan, megbánták az uniót, sok popa általa szenteltette fel magát, keveset használt, hogy ezeket újra felszentelték, hogy maga Dositeju is átállott az unio-

hoz. Mennél jobban üldöztettek a dissidensek, annál erélyesebben küzdöttek létezésükért. 1742-ben Hunyadmegyében egyszerre megjelent Wissarion, külföldi támogatással hirdelve, hogy ő az igaz egyház helyreállítására jött, s a nép mint szentet és apostolt litániákkal fogadta. Elfogatása véget vetett ugyan működésének, de nem a nép izgatottságának. Tizenhét évvel utóbb egy más apostol lépett fel: Sofronie kalugyer, ki Oláhországba üzetett s a kormánynak katonai karhatommal kellett fellépni. Ugyanakkor Juon Molnár Tonsul popa megtámadta a catholicusokat, reformáltakat, de elfogattott s Bécsbe vitetett. Mind ez a különböző időkben különböző módon erőszakolt uniót lehetlenné tette, a kormánynak meg kelle győződnie, hogy csakugyan vannak disunitusok s végre Mária Terézia 1765-ben a budai szerb püspököt püspöki igazgatójokká nevezte ki. De 1773. után újra nem kaptak püspököt, mignem végre József 1784-ben megszüntette e zavaros állapotot s adott a nem egyesülteknek püspököt.

Károly halála után leánya Mária-Terézia következett. Midőn a nagyszerű királyné birtokai megtámadtattak, Erdély a nemesi fölkelést 1741-ben háromezer katonával megváltá, de 1744-ben és 1745-ben csakugyan elrendeltetett a fölkelés. A királyné uralkodása kezdetén az ország alkotmányos jogai sokkép tiszteletben tartattak. Az 1744-iki országgyűlés becikkelyezte a *pragmatica sanctiot*, lemondott a fejedelmválasztási jogról, modositá a fejedelmi feltételeket, a három nemzet unioját, eltörlé az Endre-féle bulla ellenállási pontját, visszaállitá a cath. püspökséget, törvényesen elismeré a görög egyesült vallást, de anélkül, hogy az oláhság külön nemzetté alakulhatna, s papjaik azon nemzethez számítottak, melyben birtokot s polgári jogokat birtak; elrendelé, hogy az országgyűlési végzések fejedelmi megerősítés nélkül nem érvényesek. Ily módon több a törvény ellenére bejött ujtás szentesített ugyan, azonban bár a következő tizennyolcz éven át az alkot-

mányosságnak formái nagyobb változáson nem mentek át, a nagynevű királyné kormánya azontul kevés tiszteletben tartá azt. 1760-ban új utasítást kapott a kormányzék, 1761-en tul nem hivatott össze országgyűlés, 1762-ben máj. 7-ikén kormányzó Kemény László nyugalmaztatott, s helyét kinevezettek, s tizenkét éven át katonai parancsnokok folytatták. Legelőbb Buccow neveztetett ki s ezzel a kormányzéknek eddigi magyar ügykezelése, tanácskozása és levelezése latinra lón átváltoztatva. Ennek utódja volt Hadik, ezé Odönnel, ezé Auersperg. 1774-ben a szász születésü Bruckenthal kormányzékü elnökké s három év mulva kormányzóvá neveztetett ki. Már ekkorra maga a kormányzék is nevezetes átalakuláson ment át: tagjai mind mágnások voltak (maga a királyné is) soraikban már egy nemes sem találtatott, annyival kevésbbé egységhevők, kiknek vallásgyakorlata nem volt ugyan korlátozva, de kik törvény ellenes mellöztetés által a közpályáról leszorítottak.

Buccow kinevezetésének nevezetes oka volt: ő mint hadiparancsnok 1762. apr. 11-éről rendeleteket kapott a határör ezredek felállítására. Mellé Bruckenthal neveztetett ki. A szándék ellen felterjesztés történt az udvarhoz, s erre mindketten Bécsbe hivatnak, honnan csak Buccow tért vissza. Ezalatt a kinevezett bizottmány megkezdte a székelyföldön a határörök összeírását, jelesül Háromszéken s Csikban. A munkálat a nemzet nagy ellenszenvével találkozott, – habár a székely jobbágy sietett magát földesura alól ekkép elvonni – sokan inkább elhagyák hajlékaikat, mintsem fölvegyék a fegyvert, mások tömegesen a bizottsághoz járultak s ellenszegültek. Ekkor 1764. jan. 9-én Mádéfálva fölégettetett s sokan a küzdelemben elesetek, s a székelység kénytelen volt fölvenni a fegyvert. A csiki fötiszt letette hivatalát, a székre nyomozás végett vegyes criminalis bizottság küldetett s az ennek következtében összehívott székgyűlés eltiltatott. Töb-

beket hivatalától, másokat szabadságától meg a vegyes bizottság. 1770-ben munkába vétetett a székely határörök jószágainak kicserélése, hogy a katonává lett faluk katonai igazgatás alá vétessenek, de ez teljesen foganatba nem mehetett. Könnyebben lőn végrehajtva az oláh határőrezredek felállítása. A szászföldről pedig azon falukból, melyek határörökké lettek, a nem-határörök ki lőnek költöztetve s más helységekben kárpótoltattak. Ezalatt más nagyfontosságú s többnyire üdvös újítások is tétettek, de minthogy a törvényes formák mellőztettek, a nemzet ellenszenvével találkoztak. Első volt az adóügy, melynek reformálása 1763-ban megkezdetett. 1764-ben megjavítottatott már ez intézvény is, meg ujolag 1769-ben. Lényeges eltérést egy 1771-diki leirat léptetett életbe, mely az adót nem a jövedelemhez, hanem a föld mekkoraságához szabta. Hat évvel később el lőn rendelve az adóköteles földnek új felmérése s osztályozása. E közben 1669-ben önálló hivatallá lett a kincstár. Másik kétségtelenül üdvös intézkedés volt ez évből az urbériség szabályozása. Azelőtt még behozatott az állandó katonaság is, s sokat vitatott kérdés volt a nemesi fölkelés megváltása. 1764-ben pedig a continua táblák állították fel a törvénykezés kezelésére. Mindezek mellett célba volt véve új perrendtartás, új büntető-törvénykönyv készítése is, de életbe egyik sem lépett s a sok normativum, patens és ideiglenes intézkedés egymást váltotta fel. Közepette e módosításoknak 1668-ban a fejdelemasszony Erdélyt nagyfejdelemségi rangra emelte.

Az alkotmányos életnek e hanyatlása kétségtelenül befolyással volt magára az irodalomra is, melynek szabad röptét különben is tetemesen gátlá a censura behozatala. Egy udvari rendelet 1728-ból eltiltá, hogy főkormányiszéki engedély nélkül valamit nyomtatni lehessen, egy 1769-ből felállítá a könyvvizsgáló testületet a cath. püspök elnöklete alatt, s egy más 1770-ből elrendelé, hogy az ország alkotmányáról szóló munkák

megvizsgálás végett Bécsbe küldessenek. S valóban a szathmári békekötés után mintegy félszázadig pangott az irodalom. Hiányzott belőle az, mit köz-szellemnek lehet nevezni, s a kiadványok közt kevés volt a tanulságos s még kevesebb a lelkesítő. De a század második felében két egyszerű reformált pap, Bod Péter és Benkő József s egy evangelicus Seivert, csodával határos eredményt idéztek elő. Az ország figyelmét történetére, irodalmára fordították. Mindkettőt nagy előszeretettel, nagy alaposággal mivelték: sok nélkülözéssel kelle küzdeniök, sok kitartással kelle birniök, sok fáradságot ráforditniök, miglen az adatokat összegyűjték. De küzdtek és összegyűjték. Bizonyynyal ök a nemzet alkotmányos felébredésére sokat, igen sokat tettek, mert feltárták előtte már-már veszendőbe menendő kincseinek halmazát. Az ő munkáik azok, melyekkel az irodalmi ébredés megelőzte a politikait.

Ez irodalmi tevékenység már javában folyt, midőn Mária Terézia meghalt s helyét fia József foglalta el. Erdély rendeit 1781. aug. 31-ére Szebenbe országgyűlésre hívta össze, mely azonban, minthogy az elnök a megnyílás napján meghalt, articulusokat nem alkotott s főként csak a fejdelem számára a hitletétellel foglalkozott. Egy s más jelenség már ekkor is arra mutatott, hogy József az alkotmányon lényeges módosításokat fog tenni, s e szándékában többé alig kételkedhetett valaki, midőn 1782. aug. 14-én kelt rendelete által a magyar s erdélyi korlátnokságokat egyesítette. 1783-ban tett utazása tapasztalatai e szándékában az uralkodót megerősíték. Már 1784-ben nagy buzgalommal, de hevenyészett sietséggel hozzáfogott s az alkotmányosságnak némely anyja idejében még megmaradt formáit is halomra dönté. Az országot elébb tiz, azután tizenegy megyére osztá, eltörölte a székeket, a szász ispánságot hivatalos nyelvvé a németet tette, de elébb csak a kormányshéknél s jul. 31-éről általános népszámlálást rendelt el. E tárgyban felirt a kormányshék, de mire a

megújító parancs leérkezett, az ország egy része lángban volt – kiűtött az ugynevezett „Hóravilág.” Az erdélyi oláh jobbágyságnak tagadhatatlanul eléggé szomorú állapota volt. Sérelmeik kétféle természetűek voltak: vallásiak, melyeket a kormány s jezsuiták tubuzgó térítései ejtettek rajtuk, s helyzetetésökből kifolyók, melyeket a törvényhozás mért ugyan rájuk, de ami a magyar jobbágyokkal is köz volt. Természetes, hogy a nép a kettő közt nem tudott különbséget tenni, s mindenikért azt tette felelőssé, ki az adott viszonyokat felhasználta: a földesurat. Ingerültségére némely közbejött körülmény olajat öntött: a zalatnai korcsmárolási joggal elkövetett visszaélések, s az 1784-iki összeírás. A nép azon hittel, hogy magát a jobbágyság alól fölmenti, tömegesen jelentette magát a kiküldött hadbiztosok előtt. A kormányzék megszüntette ugyan azt, az izgatottság csillapult is, de csak azért, hogy hat hét múlva kitörjön a borzasztó pórlázadás, mely a nyugoti megyéket inség és siralom helyévé változtassa. Ezalatt Hora és Kloska előkészítették a kedélyeket, a mesztákoni és kuretyi gyűlések szervezék a duló csapatokat, melyek Krizsánban elvetemült vezért kaptak. Elnyomására kezdetben semmi intézkedés sem történt, mert Bruckenthal a kormányzó s Preuss a katonai parancsnok közt rangvita támadt, s csak 37 napi borzasztó vérengzés és dulás után nyomatott el. A felállított rögtönítelőbiróság s célbavett insurrectio eltiltattak, s a szükséges nyomozás megtételére biztosul gr. Jankovics küldetett le. A nyugalom végre helyreállt, s a császár háborítatlanul folytatta ujtásait, a törvénykezés új alapra fektetését, az örökös jobbágyság eltörlését, új adórendszer behozatalát s a Magyarország és Erdély közt fennállott harminczad megszüntetését. De mind ez az alkotmányos formákhoz ragaszkodást felkölté a nemzetben, mely a türelem és passiv ellenállás fegyvereivel küzdött, s az emelkedett lelkű uralkodó belefáradva a megkezdett sisyphusi munkába, melyet nemes szándékkal, de

az emberi jogoknak gyakran éles megsértésével akart foganatba venni, életének legnemesebb, de rá nézve letragicusabb tetteire határozta el magát: visszavonta, három kivételével, minden intézkedéseit.

József ez intézkedésével az 1780-iki állapotok helyreállítását rendelé el. De a nemzet azt nem tartá elégnek, mert az akkori állapotokat is törvényteleneknek tartá. Figyelmeztetve Pálfi egy szép levele által, hogy az orvoslást egész csendességgel várja be, törvényei helyreállítását és biztosítását az 1790-ik évben dec. 12-ére összehívott országgyűlés tűzte ki feladatává, melynek végzése 1792-ben lettek megerősítve. Nem eléglé meg a leopoldi hitlevélnek becikkelyezését, hanem annak lényeges pontjairól külön törvényczikkeket alkotott: megújítá az évenként tartandó országgyűlést, a hivatalnokok candidatio útján kinevezés végett leendő fölterjesztését s az alkotmányos és nemzeti önállóságnak igyekezett lehető biztosítékokat szerezni. Sőt ez országgyűlés – miután az eddigi tapasztalatok a hazafiakat meggyőzték, hogy önmagokban igen gyengék a visszaszerzett alkotmányosságnak megtartására – valamint a magyarországi is Erdélynek nemcsak a magyarországi hitlevélbe leendő felvételét, hanem magát a bizonyos feltételek alatt megkötendő uniót is sürgette. Nem nyerhette meg, s korlátnoksa is elválasztott a magyarországitól. A kérdés, valamint a Részek sorsának újra fölmerült kérdése is nem aludtak el. Azután is több ízben fölmerültek az országgyűléseken, de most már a kormány gördített elébök áthághatatlan akadályokat. Mind ez azonban nem volt képes kioltani a fölbredt vágyat mindaddig, mignem a hazafitörekvés – törvényhozás terén legalább – kielégítetést nem talált.

VÉGE.